

Йылмаз Невруз
(Сылпагъарланы Йылмаз)

Есгерювле...

(Кёргенлерим билгенлерим ешитгенлерим...)

Кышхы сувукну тамам да каты кюнлеринде, боран етиб карла суворулгъан бир кечеде дуния джарыкгъа кёзлерими ачханма. Анам хариб айтхангъа кёре 1938 джылны Байрым айыны ал кюнлеринде тувгъанма. Алай а кагъытымда Тотурну ал айыны 11-чи кюню джазылыбды.

Хар неге да есим джете тебиреген заманларымда, "Йылмаз" атымы джаратмай "Муну магъа нек атагъансыз" деб атамы сорувгъа тутханым бюгюн да есимдеди. Атам хариб былай айтувчан еди: бизни елде "Ефенди" болуб ишлеген Башхюйюкю Аджиланы Алийсаны джашы Харун Ефендини кеси елинде джашагъан егечи Ханифаны каты авругъан хапары келеди. Харун Ефенди гузаба кетеди да егечин алып Ыстанпулда уллу докторлагъа каратады. Алай а аврувуна мадар табылмай умут юзюлгенинде егечин кеси караргъа деб бизни елге келтиреди. Мен да ол кюнледе тувама да хапарымы Ханифагъа айтадыла. Ахыр кюнлерин джашай тургъан джаш тиширув: "Мен ёлюб кетиб барама, ахырда да атын мен атайым да муну была мени есгере турурсуз, джашчыкны аты -Йылмаз не да Ёздемир- болсун. Атам была анам -Йылмаз- атны джаратхандыла. Тюрк тилде "Йылмаз" деген сёз, каджыкмагъан, арымагъан-талмагъан, камалмагъан магъанагъа келеди. Алай а муслиман ат болмагъаны кирик айтыргъа да бек кыйынды. Атаджуртдан келген картларыбыз, артыксыз да тиширувларыбыз атымы болушлусуча айталмай "Илмаз" не да "ДЖылмаз" деб коя едиле. Ханифа Харибни Аллах рахмат етсин, болса да атымы бюгюн да джаратмайма.

Алты башлы юдегини мен төртюрчююме, төрт егечим была бир карнашым барды...

Атам была юйюню юсюнден

Атам, Сылпагъарланы Герий Ефендини джашы Азрет Алийди. 1313 (1896) джылда Атаджуртда, Уллукарачайны Картджурт елинде тувгъанды. Тюркиягъа кѣчген кѣзювлеринде 9 джылда болгъанды. Атамы тамада егечи Сафият (1890) анда, Карачай'да калыб кетгенди. Кесинден 3 джыл тамада карнашы Абдуллах (1893) была 3 джыл кичи карнашы Мухаммат Саид (1899) Тюркиягъа келгенден сора узаймай, сабийлей ёлюб калгъандыла. Кабырчыклары бизни елдеди. Ем кичилери Залихат (1902) Белпынар елде юйлю-юйдегили болуб 1980 джылда авушхан еди.

Кафказда калыб кетген Сафиятны таврухладача бир хапары барды. Аны юсюнден билгенлерими кысхасы была айтыргъа излейме.

Сафиятны тамада кызы Шарифат была тамада джашы Азрет Али

Атамы анасы Болурланы Айшатны атасыны егечи Мухурджан деб бир катын болгъанды. Ол, танылгъан джырчы Кочхарланы Багъырны джашы Касботну юйбийчеси еди. Мухурджанны сабийи болмагъанды. Касбот а хавле адам, юйде тургъандан есе кыл кобузун да колуна алыб Карачай-Малкар еллени арасында тойдан тойгъа, джыйындан джыйынга айланыб тургъанды. Бир кетсе ва талай айны озурмай ызына кайтмагъанды. Мухурджан, кеси джангыз туругъа коркуб Сафиятны кесине нѣгерге чакырыб тургъанды. Кюнню биринде, 1904-чю джыл Ыстампулгъа кѣч курала тебрегенинде Герий Ефенди де кѣчкюнчулеге кошулургъа тавкел болгъанды. Ол кѣзювде Сафият 13-14 джылда джетип келген кызчык болуб атасы была биргелей Тюркге келирге талпыгъанды. Иш

кертиге минҗенинде Мухурджан дунияны сыйытдан алдырганды: “Ов мен хариб, мен джарлы! Сиз мени кесим джанҗыз коюб, кетиб барасыз. Сафият болмаса карт башым была мен калай етерме, Касбот тумаланнык думп болуб кетсе кайтабилмейди”.

Герий Ефенди да юйбийчеси Айшат да не етерлерин билмей катышыб калгандыла. Сафият а “Мени коюб кетмегиз” деб джылаганды. Ем ахырында Карачай адеб авур басыб, Герий Ефенди кызына алай айтханды: “Сафият, кызым, мен быланы Тюркиягъа елтиб орналтгъандан сора, гузаба кайтырма да сени да елтирме. Бу карт катын былай ете тургъанлай ‘огъай’ десек, Аллах да карагъан ел да не айтыр? Бир кесекни сабырлык салыргъа кюреш. Аллах айтса, кёб мычымай сени алыргъа ызыма келликме”.

Бу сёзледен сора Сафият бир кесек шош болады, джюреги дув джанса да Мухурджанны катында калыргъа хо дейди.

Атам хариб, Сафият есине тюшсе, бетине мыдахлык чёгюб, кёзлерине джыламукла басынучан еди. Манҗа сорсагъыз а бу ишни былай болгъанына бюгюн да акылым джетмейди. Нечюн десегиз, Герий Ефенди билимли адам, медирседе мударрислик етген кёбню кёрген адам. Ким есе да бир караҗы адам былай етсе, кёбге кёрмез едик. Герий Ефендини Карачай намыс была Карачай адебге бойсунуб кызы Сафиятны бир акмак карт катынҗа нёгерге коюб келгени чырт да ушагъылы болмаганды. “Да, не етейик Мухурджан! Сыйыҗ тёббемде болсун, алай а тувгъан кызымы ёксюз етиб былайда кояллык тюлме” деб тавкеллигин билдирирге керек еди. Калай есе да каты онов еталмаганды.

Кёчкюнчюле 1905 джылны качында джолгъа чыгъадыла. Тегейлиле джюрютген ат арбала была Новоресейге джыйыладыла. Алайда юч кемеге толуб Ыстампулгъа келедиле. Тюрк патчах, карачайлы кёчгюнчюлени еки кавумгъа бёлюб джартысын Коня шахарда, джартысын да Ескишехир-Анкара шахарлада куралгъан джанҗы елдеде орналтады. Герий Ефенди была юйдегиси да Ескишехир шахаргъа 70 км узақда, Порсук сувну джагъасына джувук “Сюлеймание” атлы елге тюшгенди. 1906-чы джылны джазында, Кафказгъа кайтыб Сафиятны алыб келирге деб курала тургъанлайына тели аврув тиеди да ёлюб калады.

Сафият, атасыны ёлгенин, келген кетгенледен юренген болур еди, ем ахырында Тюркиягъа баргъандан тюнрюлюб карт Мухурджанны катында талай джылны джашагъандан сора Кибгеледен бир джашгъа баргъанды. Касбот а Мухурджанны юсюне катын алыб андан юйдегили болгъанды.

Атам Азрет Алий

Урушла башлаб, орталык катышгъандан сора, баргъан келген да таркайыб, бири бирлеринден хапар алалмай орталары юзюлюб калгъанды. Ересейде Совет Власт куралгъандан сора, Сафиятдан бир мектуб была бир суратчык келгенди. Суратда уллу кызы Шерифат была уллу джашы Азрет Алий барды. Кызчык 14-15 джыллык, джашчык да 12-13 джыллыкча кёрюнеди. Мындан башха; Биринчи Дуня Урушда Ересейге джесир тюшюб, артдан да бара бара Карачайгъа барыб, алайда юйленген бир тюрклю аскер, 1930-чу джылланы башында еркинлик алыб юйдегиси была Тюркге кайтыб, бизни елге келеди. Аны катыны Мариям, Сафиятны 1931-чи джылда кузлавдан ёлгенин, калгъан сабийлерин да джашавда болгъанларын айтады. Атам да егечи Залихат да дув джаныб джюрек аврувлу болсала да колларындан джук келмейди, егечлеринден тувгъанланы кёрюрге мадар табмайдыла. Арадан джылла озадыла, Екинчи Дуня Урушну кызув баргъан заманында Германиягъа джесир тюшген Совет аскерлени ичлеринде кафказлыла, карачайлыла да боладыла. Быланы бир бёлеги 1948 джылда джол табыб Тюркиягъа келедиле. Излеб мындагъы Карачай еллени табадыла. Бизни елге да талайы келген еди. Аладан бири, Абайханланы Асланны джашы Халит еди. Аны анасы Забитхан

Болурланы кызлары еди. Забитханны атасы была мени атамы анасыны (Айшатны) атасы тувган карнашла едиле. Бу себебден бизге конак болду. Ол кёзювде мен он джылымда едим. Забитхан была Сафият Карачайда бирбири была куру да кёрюшюп, барыб келиб джашагандыла. Халит хариб да Сафиятны козлавдан ёлгенин айтды. Биз аны ненча сабийи болганын билмей едик. Биздеги суратчыкдагы кызчык была джашчыкдан башха сабийи болмаз деб тура едик. Не биз сорабилдик не да Халит джук айтабилди, калган сабийлени юсюнден. Мариям хариб да айтмаган еди.

Болса да абайханланы Халитни Сафиятны тамада джашы Азрет Алийни юсюнден айтхан хапарын бюгюн да унутмаганма. Германия была Совет Ересейни арасында уруш башлаганында, колу савут тутхан еркишилени бары аскерге алынырга керек болады, Кафказдан, Карачайдан да джыядыла. Уллу Карачайдан джыйылган, ичлеринде Халит была Азрет Алий да болган бир белек адамланы Совет аскерчиле тизив етиб тав джолла была енишге, шахарлагга елте барган кёзювлеринде, Халит была Азрет Алий джан джанга бара тургандыла. Азрет Алий, Совет Ересей ючюн урушха барырга излемегенин, мадарын табганлай тизгинден чыгыб чекетге мыллыгын атарыгын Халитге шыбырдайды. Халит аны бу оновундан кайтарырга излесе да унамайды. Сора Халит алай айтады:

“- Былайлада мен аяк басмаган джер болмаз. Калайын таб, калайын табсыз болганын увучуму ичин билгенча билеме. Сен джалларга таб джерге келсек, мен чабырымы бавун байларга деб чёгелерме, сен да тизгинден чыгыб мыллыгыгы чегетни калынына атарса. Былай етсең Совет аскерчиле чегетге кирирге коркарла, ызындан баралмазла, ушкок атыб да уралмазла”.

Азрет Алий Халитни айханына хо деб тавкел болады. Бир кесекни баргандан сора, таб джерге келгенлерин ескертирге деб, Халит чабыр бавун байларга ийиледи, Азрет Алий да тизгинден чыгыб чегетли капхакдан енишге секиреди. Халит хариб кёзлерине джыламукла ура сёзюн алай тавусхан еди:

“- Чёрчек джаш Азрет Алийни коянча капхакдан енишге секиргени была калын чегетге ташайганы бир болду. Совет аскерчиле караб кёралган

да еталмадыла, артындан бир еки ушкок атдыла, алай а чегетге кириб излерге базалмадыла”.

Енди мен, “Азрет Алийни ахыры не болду” деб, сагъыш етеме да кеси кесиме алай айтама:

- Абрек болуб тавлада айлана турду да, абреклени ызлаб айланган Совет аскерчилени колу была джоюлду.

- Германлыла Карачайгъа келгинчи тавлада джашай турду да, сора алагъа кошулуб кетди. Бара баргъан заманда урушда урулуб ёлдю есе да, бир башха кыйынлыкгъа тюбеди есе да джашавдан юзюлдю.

1991 джылда Совет Ересей чачылыб, темир бурув оюлуп, баргъан келген еркин болгъандан сора Азрет Алийни урушха кетиб ызына каймагъан хапарын ешитдик. Кайсы хапарны тюз болгъанын айыргъан кыйынды. Сёзню кысхасы, Азрет Алий Екинчи Дуня Уруш баргъан джыллада аскерге кетиб ызына кайтмайын калгъанды. Сав болса бир тавушу чыгъарык болур еди...

Абайханланы Халит бизге бу хапарны айта тургъан заманда (1948) Карачай была Малкар бютёвлей Орта Азия была Казакхстанга ашырылыб тургъандыла.

Сафиятны кызыны юсюнден джук да билмей едик, аны кирик калгъан сабийлерини да...1990 джылда, Перестройка баргъан заманда, атамы егечини тувдугу Семенланы Халук, Карачайда джашагъан Семенланы Сымайылны джашы Азретге кагъыт джазыб Сафиятны юйдегисини юсюнден хапар сорады. Ол сав каллык да еринмей иш-баш етиб, тинтиб, хапар юрениб джуваб береди. Аны айтханындан, Сафият харибни юч кызы была төрт джашы болгъанын, тамада кызы Шерифатны Казакхстанда сюрюнде ёлгенин, юч сабийи была ерин Карачайгъа кайтханын; тамада джашы Азрет Алийни урушха кетиб кайтмай калгъанын; Екинчи кызы Келиматны Зеленчук елде джашагъанын, жангъыз кызы болгъанын; төртюнджю сабийи Ахияны ёлгенин, сабийлерини джашагъанларын; аны кичиси Халитни толуг юйдегили болуб Зеленчукда джашагъанын; гитче кызы Хапсатны юйленмей калгъанын; ем кичилери Асланны да толуг юйдегили болуб Строжевойда джашагъанын юрендик. Тамада егечими кызы Асия 1993 джылда Карачайгъа баргъанында талай кюнню Асланлада конак болуп

калгъан еди. Мен да Келиматны кызы Сония была мектублашып барыны юсюнден хапар юрендим. Алай а барыб кёрюрге мадар табмай турама ...

Карт атам Герий Ефенди

1850-чи джыллада тувгъанына шек джокду. Алай а тюз тувгъан джылын билалмайбыз. Елдавурну тамада джашыды. Окувда кёп айланганы себепли кеч юйленгени. Атам, Ефендини 40 джылында юйленгенин айтувчан еди. Бу хийсапха кёре 1854 не да 1855 джыллада тувгъан болур дегенде бир хата джокду.

Сабийлиги Имам Шамилни Ересейге каршчы джюрютген азатлык кюрешили таркая тебеген джылларына тюбейди. Орус емпериализманы Кафказны кёкюрегинден басып тылпывсуз етип тургъан трагетялы джылла. Адигей черкеслени токсан просентин зор была Тюркге кёчюрюлген кара джылла. 1858-1905 джылланы арасында не аявсуз бир миллион была джартыдан артык адам, Кафказдан юзюлюп Тюркге ашырылганды, муну керти аңылатырык сёз депортасияды. Сюрюлмей артда калгъанла ва унугъуп, буюгъуп, еркин джашавун тас етип бюгюнге джетгендиле.

Герий, медирсени ал бёлюмюн Уллу Карачайда, орта бёлюмюн Налчикде, мийик бёлюмюн да Дагъыстанда окуйду. Арап тил была Перс тилни иги юренеди, дин илмулада "Башуастазлык" титир алып Карачайгъа кайтады. Уллу Карачайны медирсесинде Башмудеррис болуп ишлейди. Картларыбызны айтханларына кёре ол кёзювде Карачайны ем уллу алимлери Сылпагъарланы Герий Ефенди была Хачырланы ДЖагъафар Ефенди болганды. Ересей хокумет, Карачай кадылыкны алгыбурун Герий Ефендиге теджейди, алай а ол унамайды, хыристян кыралгъа куллукчу болгандан есе кеси халкыны сабийлерин окутгъанны игиге санайды. Сабий окутгъан была калмай китапла да джазады. Тавушлук атив бир хаты бар еди. Мен аңылагъанга кёре хадис илмулада бек терен билими болганды. Арап джазывну тюрюлю тюрюлю санагъатлы хаты была ондан артык китап джазады. Бусагъатда менде джартысы джыртылып джоюлгъан бир китабы барды. Калгъан китаплары ва думп болдула да калдыла.

Герий Ефенди, кёчкюнчюлюкню джылы джетерге Сюлеймание елде ёлгенинде увак юйдегиси тёгюлюп калады. Ертугърул елде джашагъан

Кипкеланы Идрис келеди да Ефендини ёксюзлери была аналары Айшатны кеси джашагъан елге елтеди. Идрисни атасы Алибий была Айшатны анасы Навгъа егеч была карнаш болгъанлары себепли Айшат харип ана карнашыны катына кысылыргъа излеген болур еди, ансы Герий Ефендини карнашы Хаджи Сымайыл да ёксюзлеге ие болургъа талпыгъанды. Хаджи Сымайыл да Сюлеймание елге орналгъанладанды. Ефендини хапчюгю Ертугърул елге джыйылгъанында китаплары да Идрисни колуна ётгенди. Нечюн десегиз, Идрис харип терен тюл есе да окугъан адам еди, кара да таний еди, мен кесин танийма, 1945-чи джылда авушгъан еди.

Идрис ёлгенинде, джагъыз кызы Сафият китапланы гюрбеге джыйып, арба была келтирип атама бергенин мен да иги ескереме. Китапла талай джылны гюрбени ичинде сакландыла. Арапча джазылгъанлары себепли киши да окуялмай еди. Кол джазманы окугъан да айырып кыйын болады.

Анам харип китапланы окулгъан да етмей ары бери салына тургъанына кыйнала, бир джанындан да юйню тар етгенлерин чертдире атама "Быланы елтде межгитни китаплыгъына сал" девчен еди. Атам да кёп бармай китапланы барын ел межгитни китаплыгъына салды. Алайда талай джылны турдула, мен бир бирледе барып китапланы джоклап, букуларын кагъып, хава алдырып джерлерине салывчан едим.

1953-чю джылда, Килийса атлы Карачай елде джашагъан Тюркюланы ДЖюсюню ел межгитге ефенди етдиле. ДЖюсюп Ефенди бир кесек арапча билсе да Герий Ефендини китапларын окуп агъыларча терен алим тюл еди. Алай а чучхуй чучхуй аланы бек багъалы китапла болгъанын агъылагъан еди.

1955-чи джыл, орта мектапда окугъан кёзювюмде елге келгенимде, биягъы китапланы джоклар ючюн межгитге бардым. Барсам а неге барайым, китапланы бары думп болуп тура. ДЖыртылып джартысы джоюлгъан бир китапдан сора джук да джок. Ерлай ДЖюсюп Ефендиге каты сордум: джылладан бери джук болмай тургъан китапла джок болуп турадыла. Алагъа кишини да тиерге мадары джокду. Сен етгенсе не етген есеј да! ДЖюсюп Ефенди "мен алмагъанма" деп ант каргъыш етди. Алай а аланы алып юйюне елтгенине бюгюн да ажымсыз

ийнанама. Былайлык была Герий Ефендини ов-шав болуп джазгъан аламат китаплары джок болуп кетдиле. Бу затны юсюнден анам харипни да терслиги бар еди. Не боллук еди, ол кесек китап бир ышкапны ичинде, юйню бир мюйюшюнде сакланып турса!... Мени да барды терслигим: куру да китапланы джоклай тургъан мен, аланы барын джыйып келип юйге салсам не боллук еди? Анам да бир еки чамланыр еди да кояр еди. Ем терслиги болгъан а атам харип. ДЖумушак адам, хомух адам. Атасындан калгъан колджазма илму китаплагъа ие болалмады. Кеси да атасыча терен болмагъанлыкгъа ефенди еди. Елде байрым намазланы ол кылдыра еди. Амма не келсин ие болалмады.

Енди китапланы юсюнден билген затларымы хапарын айтайым: карт атам Герий Ефенди, окувну бошап мударрис (мийик устаз) болгъандан сора Уллу Карачайны медирсесинде ишлейди. Бир джанындан сохталаны окута, бир джанындан да илму излем была кюрешеди. Излемлерин аламат хаты была джазып китап халгъа келтиреди. Мен билгенден юч-тёрт бармак калынлыгъы болгъан онга джувук китабы бар еди. Атам айтханга кёре, джазгъан китапларын басмалатыргъа талпыгъанды. Алай Ересейде басмалатыргъа мадар тапмагъанды. Ыстанпулда басмалатыргъа онов етгенди. 1905 джылда кёчкюнчюлюк куралгъанында ол да китапларын Ыстанпулда басмалатыр мурат была хаджиретчилеге кошулады. Тюркиягъа келип Сюлеймание атлы елге орналгъандан сора гузаба етип Ыстанпулгъа джувук Ялова атлы шахарчыкдан 15 км кыбыла джанында, Дагъыстанлы мухаджирле орналгъан Гюнейкёй деген елге барады. Алайы Кафказгъа ошагъан тавлук-чегетлик бир елди. Гюнейкёйню айтылып тургъан медирсесинде, Дагъыстанда биргелей окугъан нёгерлеринден талайы мудеррис болуп ишлей тургъандыла. Герий Ефенди алагъа джолугъуп муратларын ачык етгенди, ала да болушургъа сёз бергендиле: юйдегиңи джыйып кел да былайгъа джерлеш, медирседе да ишле, мадар табылгъанлай китапларыңы да басмалатырбыз. Ыстанпулгъа барырбыз алайда джашагъан уллу алимле была таныш болурса, деп.

Герий Ефенди Гюнейкёйде юй хазырлап, куванч аллы болуп кайтады. Амма не келсин, Гюнейкёйге кёчерге деп куралатургъанлай, тели аврув тиеди да ёледи. Етген муратлары бары да калады. Мени сартынга бу, аны аман насыбы тюлдю, Карачай халкны аман насыбыды. Ёмюрледен

бери окувдан, билимден узак джашагъан, малчылыкъдан сора джук билмеген тунакы халкны ем алгъа джетишген алим уланы кеси ючюн да халкы ючюн да етген муратларына тюбеялмай бу джалгъан дуниядан кёчюп кетгенди.

Кабыры Сюлеймание елдеди. Енди ол елде джагъыз да карачайлы юй калмагъанды. Барысы калгъан Карачай елlege, артыксыз да Белпынар была Жапынаргъа кёчгендиле. Герий Ефендини да калгъан карачайлы ёлюклени да кабырлары иесиз болуп турадыла. Бир бирледе сюеклерин джыйып келейим да кеси елибизни кабырларына салайым, деп сагъыш етеме, алай а бир тюрю тавкел болалмайма, кабыр ташыгъан иги болмаз мы деп. Аны замансыз ёлюмю былайдагъы карачайлылагъа да аман болгъанды. Нечюн десегиз, бизни елде екinci тёлюню ичинде дин илмуланы юсюнден терен окугъан адам чыкмагъанды, Ыжаланы Еюп Ефендини джашы Ахмат болмаса, ол да тюгел атасы чаклы алим тюл еди. Айтылгъанга кёре, Герий Ефенди джашаса, кёплени окутуп алагъа илмуну ешиклерин ачтырып еди, дей едиле бурунгу картларыбыз.

Дебош была Доммайчыны тувдуклары

Дебош была Доммайчы карнашдыла. Быланы дагъыда Адемей, Бийболат, ДЖаммолат деб карнашлары болгъанды, егечлери да болуп еди, алай а мен аланы атларын билмейме. Барыны да аталары Добар Асланды. Аны да Арса (Калтур), Кандавур (Осман), Биченчи (Бексолтан), Салман, Хасан деб карнашлары болгъанын билебиз. Мында Арсалары была Кандавурладан талай юй барды. Мен билгенге кёре Добарны атасы Темирджан, Темирджанны атасы Солтанбек, Солтанбекни атасы Мамлук, Мамлукну атасы Сылпагъар, Сылпагъарны атасы Ендиревюк, Ендиревюкню атасы Зыгытчы, Зыгытчыны атасы Дударук, Дударукну атасы Бийхарус, Бийхарусну атасы Навруз, Наврузну атасы Мечус, Мечусну атасы Балас...Балас XIV-чю ёмюрге джашагъанды Сылпагъарланы Ахматны тукум терегинден да найырланылгъанды).

Дебошну юйдегиси Уллу Карачай'да, калгъан карнашланы юйдегилери да Тебердиде джашагъандыла.

Биз билгенден, Дебошну юч джашы барды: Елдавур, Барак, мен атын билмеген дагъыда бир. Быладан Барак тавушлук джигит бир адам

болгъанды, аны юсюнден бюгюнге дери унутулмай джырланган аламат бир джыр да етилгенди.

Елдавурну да юч джашы болгъанды: Герий Ефенди, Хаджи Сымайыл, Ахмат. Ючюнчю джашы Ахмат 1905 джылда Тюркиягъа келген есе да артда сокуранып ызына кайтханды, аны юйдегиси бусагъатда Кафказда джашайды. Хаджи Сымайылны ал катынындан юч джашы, екнчи катынындан да бир джашы болгъанды; кызлары да болгъанды алай а мен атларын билмейме. Ал катынындан болган джашлары Мухаджир (1883), Абу (1895), Иляс (1900) Карачайда тувуб, аталары Хаджи Сымайыл была биргелей Тюркиягъа кечгендиле. Быланы ючю да ёлгендиле, мен Мухаджир была Илясны танийма, Абуну ертде ёлгени себебли таныйма. Екинчи катыны Кочхарланы Гыджы'дан болган джангыз джашы Ханафий (1918) мында тувгъанды, бюгюн да джашавдады (2005). Гыджы хариб кеч ёлгенеди, мен аны тюшдеча танийма.

Герий Ефендини юсюнден огъарыда кереклиси чаклы хапар айтхан едим, алай а бир затны кошаргъа керек болду: Елдавур 100 джылгъа джетген сер-карт болуб Тюркге келгенди. Елlege чачылгъынчы огъуна Анкарада карантинада джашагъан кёзювлеринде ёлгенди. Кабыры кайда болгъаны белгили тюлду.

Герий Ефендини ёксюзлерин, Кибкеланы Идрисни Ертугърул елге елтгенин джашгъан едим. Кюнлери алайда да бек колай болмагъанды. Кёб бармай тамада джашчыгъы Абдуллах (1907), ызы была да Мухаммат Саид ёлгенди. Аланы ызыларындан да аналары Айшат авушханды. Артда калган Азрет Алий была Залихат, карт аналары Навгъаны катына кысылыб талай джылны джашасала да тынчлык табмайдыла. Мындан хапарлы болган Хаджи Сымайыл джашларындан бирин Ертугърул елге джибериб Залихатны Белпынар елге елтдиргенди. Ерге багъынчысына дери анга аталык етгенди. Залихат 20-22 джыллык болган кёзювюнде насыбы болур еди, Семенланы Шогъайыб деб аламат бир адам была юйленеди. Шогъайыб хариб, окувлу, билимли, кёбню кёрген, ёзденликни билген тавушлук бир адам еди ем да белгили бир ефенди еди. 1975 джылда авушду, ол кёзювде мен Германияда болуб джаназысында табылмагъан едим. Кёзювю келсе Шогъайыбны юсюнден кеги была хапар айтырыкма.

Атам Азрет Алий а Ертугърул елде малчылык была кесин асыраб джашагъанды. 18-19 джылына джете Акбайланы Абукну кызы Анийсат была юйленеди. Кёб бармайын, бир сабийчиклери тувуб тургъанлай Биринчи Дуния Уруш чыгып аскерге кетеди. Тюркияны кюнтувгъан джепесинде (фронтунда) 6.5 джылны аскер куллук етеди, урушланы сынаиды (1916-1922). ДЖашар кёзювю болур еди, сав есен ызына кайтады. Болса да бек завуклу болалмайды. Ал тувгъан сабийчиклери ол аскерчи сагъатда ёледи, артда тувгъан еки сабийчик да увак сабийлей ёледиле. Аланы ызларындан аналары Анийсат да бу дуниядан авушады (1926).

Анамы юйюню юсюнден

Анам хариб, Акбайланы Кайсынны кызы Марямды. Кафказдан 5 джыллык болуб келгенди. Тёрт егечни ем кичиси еди. Елибизде алив Кур'ан окуйбилген 3-4 тиширувдан бири анам еди. Айтырын етерин билген, юй тутхан, акыллы бир тиширув болгъанына ким де шагъатлык етерикди. Анасы Алханым Байрымкулланы кызларыды. Алай а Алханымны анасы атасы кимди билалмайма. Хурзукдан ДЖазлыкгъа келин келгенди. Кайсынны анасы да Уллу Карачайдан Ёзденланы кызларыды, аны атын да билмейме. Кайсын была Алханымны алты кызлары была бир джашлары болгъанды. Тамада кызлары Алдав (Айшат) Кафказдан 20 джыллык болуб келгенди. Аны кичиси Дупбур (Бадимат) ол кёзювде 16 джыллык болгъанды. Дупбурну кичиси Абидат 12 джыллык, аны кичиси Хава да 9 джыллык болуп келгенди. Кызланы ем кичиси анам Марям а 5 джыллык болуб хаджиретликни сынагъанды. Юйдегини ем кичиси, джагъыз джашджык Хусейинни коюнда, еки джыллык болуб келгенин айтувчан едиле. Енди унутханча болама ансы, Хава была анамы арасында Зурият деб да бир кысчыклары болгъанды. Тюзю былай есе алты егеч была бир карнаш болгъандыла. Ертугърул елге орналгъандан сора кёб бармай, Алдав ДЖанкёзледен Ыслам деб бир тул киши была юйленеди. Атам хариб, Ысламны игилигин ашхылыгъын айта айта тавусалмай еди, ертде ёлгени себебли мен кесин танымайма.

Ертугърул ел суву чегети болмагъан, кургъак, тюзлюк хали джерде куралгъанды. ДЖай джангур джавмайды, кышы да бек сувукду. Кач была джазда джавум болмай калса сабанла битмегенлери кибики отлав

да чыкмай калады. Карачайлыла бери келиб тюшгенлеринде талай джылны арт артха джавум болмай кургъакдан джерни ерни джарылыб аман бир кёзювге тюбейдиле. Сабанчылык етебилмегендиле, малчылыкны да алайыны джоругъуна кёре еталмагъандыла, бек джунчугъандыла. "Хазыргъа хазна чыдамаз" деб, колларында болгъанчыкны да джойгъандыла. Ачлык джаланачлык чыгъа тебрегенинде тегерек елlege чачылыб джалы была джалчылык не да сюрювчюлюк етгендиле. Колунда усталыгъы санагъаты болгъанла да уллурак елlege барыб ишлерге кюрешгендиле. Кайсын агъач уста болгъанды. Кол кыйыным была юдегими асырар едим, деб бизни елни шимал джанында тав артында Козагъач атлы бир уллу елге кёчюб алайда агъач усталык была кечимин тюзетирге кюрешгенди. Алай а не келсин аман насыб коймагъанды, кёб бармай джукгъан аврув (эпидемия) тийиб ёлгенди. Юй толусу увак юдеги тегюлюб калгъанды. Ол кёзювде, Козагъачдан 5 км чаклы арлакда Йёрме деген уллу елде талай карачайлы юй была алгъадан келиб тургъан черкесли юйле болгъанды. Алханым хариб бек джунчуб не етерин да билмей уллу сагъышгъа киргенди. Ем ахырында Йёрме елге кечерге онов етгенди. Алайда джашагъан карачайлыла да болушхандыла, хабджюгюн юдегисин да джыйыб Йёрме елге кечюргендиле.

Кайсынны ёксюзлери не етерге да билмей садакагъа караб калгъан халгъа тюшгенди. Джашав бу джунчув была да калмагъанды, джукгъан аврув тийгенди да Абидат была Зуриятны асырагъандыла. Аланы ызларындан аналары Алханым орунжа тюшгенди. Былайда джазгъанларымы барын Дуппур харибден талай ешитгенме. Кёзлерине джыламукла басыныб сынагъан кыйынлыкларыны хапарын манжа айтувчан еди. Алханым хариб талай кюнню ичинде карывсузга джетеди. Ашарык джок, дарман джок, доктор джок. Калгъан юйле да кеслери кайгъылык, аврув барына да кирген болур еди. Бир кече Алханым тюрлене тебрегенинде, тамада кызы Дупбурну катына джувук чакырыб алай айтады: "Ёнди мен тажа чыгъарык болмам. Сабийле бары увакдыла. Сен кесижи бегитирге кюреш. Кечегиде кишиге да хапар бериб кюрешме. Сабийлени джатдыр, катыма олтур да авзума сув куяргъа кюреш. Ёлсем а колуму аягъымы тюзелт, джаякларымы аякларымы да байла, кёзлерим ачык калгъан еселе енышге сыла да джум. Юсюме бир джабув атарса да таҭны атарын сакларса".

Алханым, айтханыча ол кече огъуна авушады, Дупбур да анасыны айтханларын етиб, ертденбыласында хоншуларына, алайда джашагъан карачайлылалагъа анасыны ёлгенин билдиреди. ДЖамагъат джыйылады, ёлюкню асырайдыла, бир адамны да Ертугърул елге хапар берирге джибередиле. Кюйёвлери Ыслам ёгюзле тартхан бир арба была келеди да Кайсын была Алханымны ёксюзлерин Ертугърул елге джыяды, алагъа ие болады. Алай а ишсизлик, мадарсызлык джюрюгенлей турады. Дупбурну кёб бармай, Хаваны да 15-16 джыллык болгъанында ерге бередиле. Дупбур Сиврихисар шахарны ичинде мирзевчюлюк-ётмекчилик етген бир бай тюрклюню джашына барады. Хава да шахарны кыбыла джанында 5 км арлакда Огъары Кепен атлы бир елде карыву таг иги болгъан бир тюрклюню джашына барады. Марям была Хусейин Ысламны катына кысылыб джашаргъа кюрешедиле. Алай а Хусейин талай джылдан сора авруйду да ёледи. Ёлгенинде 9-10 джыллык болгъанды. Сиврихисар была Огъары Кепенде ерге баргъан Дупбур была Хавагъа келин баргъан юйлери бек атив боладыла, ёрге тутадыла. Алай а не келсин Биринчи Дуния уруш башлагъанында кюйёвлени екиси да джепелеге (фронтлагъа) кетедиле. Дупбурну ери Чанаккала урушда шейит болуп кара кагъыты келеди. Сабийи болмагъаны себебли Дупбур ызына, Ертугърул елге кайтады. Хаваны ери төрт джылны урушдан урушха айланып, ем ахырында джараланып 1918 джылда солургъа деб кеси елине кайтады. Еки юч айны Хава была ери биргелей джашайдыла, джарасы иги болгъанында дагъыда фронтгъа кетерге деп джолгъа чыгъады. Коня шахаргъа барыргъа джарасы джангырыб аскер хоспиталгъа тюшеди, кёб бармай да ёлюб кара кагъыты келеди. Хава, ери ёлгенден 6-7 ай сора 1919 джылны башларында бир кызчык табады, атына да Махсюде атайдыла. Кайынлары иги тутхан еселе да Хава ери ёлгенден сора алайда турургъа излемей, кызчыгъын да алып Ертугърул елге кайтады. Хаваны, ери аскерге кетгинчи огъуна Фатима Зехра атлы бир кызчыгъы болуп, атасы урушта кёзювде сабийлей ёлюб калгъанды. Махсюде мен бу есгерювлерими джазгъан заманда (1993) джашавда еди. Алай а аланы билгисанаргъа джюклеген заманымда (2005) авушхан еди. Ёлгенинде (2003) 82 джылында еди. Айтып тавусулмазча аламат бир тиширув еди. Ана джувукларымы ичинде андан бек кишини суймегенме. Мени теули джашлары да барды, аланы юсюнден да бир кесекден джазарыкма.

Анам хариб 18 джылына дери тамада егечи Алдагну катына кысылыб джашайды, сора кеси тийрелеринде джашагъан, Бокайланы Унух деб бир джаш была юйленеди. Алай а кечимлери иги болмайды, ери халисиз адам болуб чыгъады. Аманны кеми была 6-7 джылны джашайдыла, ем ахырында айрыладыла. Бу заманны ичинде юч сабийлери болады, екиси кагъанак сабийлей ёледи, Залий атлы кызчыклары джашайды. Залий бюгюн да савду (2005).

Сагъыш етеме да атамы биринчи юйбийчеси Анийсат ёлген джыл, анам да еринден айырылады. Аллах бирбирлерине джазгъан болур еди, джыл чаклы озгъандан сора еки ёксюз (анадан да атадан да) джазувларын бир етедиле: 1927. Бир джыл чаклы сабийлери болмай турады, сора ал сабийлери тамада егечим Музафер (1929) тувады. Аны ызындан тамада карнашым Нуреддин (1932), аны ызындан бир уллу егечим Гюлшен (1935), аны ызындан мен (1938), мени ызымдан тюз кичим Рушен (1940), аны ызындан да ем кичисиз Сафият (1943) юйге кошулады. Гитчебизге, атам хариб Кафказда калгъан тамада егечи Сафиятны атын атагъан еди. Аны тувгъанын мен да иги есгереме.

Атам была анамы юсюнден

Адамларыбыз, кёчкюнчюлюкню ал джылларында башха джерлеге, башха сувлагъа, башха хавагъа келишалмай кёб кыйынлык сынагъан еселе да 10-15 джыл озгъандан сора джашавгъа кёл салыб ишлерге да, тургъан джерлерине кёл салыргъа да келише тебрейдиле. Ал джыллада, артыксыз да джукгъан аврувланы (эпидемияла) зору была кёб адамыбыз кырылады. Мени хыйсабыма кёре, халкны тюз еки етиб бири джукгъан аврувлда джашавдан юзюледи. Калгъан елдеде иклим (клима) бизни ел была Сюлеймание елден маджалырак болгъаны себебли ёлюм аз болады. Бизни елни кабырларыны саны джашагъанладан асламды, аланы саны миңле была айтыллыкды. Сюлеймание елдеги болум а бизни елден да аманды. Башха елlege кёчмей джерлеринде калсала, бары да кырылыб калыргъа тебрегендиле.

Атам была анам джашавда калалгъан кесек адамланы ичиндедиле. Атамы юйюнден төрт адам, анамы юйюнден да беш адам ёлгенди. Атамы джағыз егечи, анамы да кесинден тамада юч егечи джашавда калгъанды...

Атам была анам кыркда санда бир чамланышсала да башхалагъа юлгю болурча завуклу, хурметли бир юйню курагъандыла. Биргелей джашагъан кюнлерибиздеги куванчлы, завуклу джашавубузну бюгюн да тансыклагъанлай турама.

Атам Азрет Алий была Анам Марям

Атам неге да колу джарашгъан шемер адам еди. Сабанчылыкны да малчылыкны да еби была етиб иги хайырлана еди. Мекамлары таб, джюрютген савутлары деменгили еди. Малкёз тюл еди. 200 декар джерни ат кюч была сюрюб будай, арпа, зынтхы дегенча ашлык джыя еди. 150-160 чаклы увак аякы джюрюте еди, артыгъын да сатыб кората еди. Арбазыбызда 10-12 ат, аллай бир да тувар малыбыз болувчан еди. Орталама хыйсаб была джылда 15-20 тон чаклы ашлык джыя едик. Малдан бек хайырлана едик: кереклибизден артхан джюню, тифтикни (ечки джюн), терини, бишлакны, джавну сата едик. Кесиби да етни, джавну, сютбашыны, сютню, айранны, ет кувурманы, тузлукну еркин аша едик. Небиз да еркин еди. Атабыз была анабыз бизге ачлыкны да джалангачлыкны да сынатмадыла. Елде карыву игиле болгъаны кибик колу чукала да кёб едиле.

Атам дин илмуланы устазы еди, кеси кесине кюреше, кёб китабланы окуй билимин ёсдурген еди. Кеси да елибизни джума намаз кылдыргъан ефендиси еди. Елге ефендилик етиб ишлемеди. Сабий окутгъанны да, джамагъат ишлеге карагъанны да алайына ете еди, джал алмай еди. Хоншуда тийреде атам болушлук етмеген адам болмаз еди.

Анам а бирге бирни джалгъаб, джукну зыраф етмейин юй тутхан бир тиширув еди. ДЖыл сайын ийнек-кой малдан хыйсапсыз бишлак, джав джыйып аланы ачхагъа авушдуруб юйге карув ете еди.

Качда, увак аяклы малдан картайгъанланы сюрювден айырыб юйде карай едик. Семирген семиргенин союб ашай едик. ДЖылсайын курманлык, каклык, марка козу дегенча союлгъан малланы тышында не аявсуз 10 мал соя болур едик. Былайлык была джылны хар ыйыгъында тепсибизде ет ашарык болгъанлай тура еди. Ашарыкны ичерикни еркинлиги себебли барыбызда сарыджилик болуб ёсдюк. Теңлерим авруб джатсала, аланы кёрюрге келген тиширувланы келтирген кемпек савгъаларын кёрюб, анџа сукланып мен нек аврумайма, деб кыйналувчан едим.

Сёзню былайында бир кюлкюлюк хапарымы да айтайым. Атамы ал бийчесинден кайыны, бизни да хоншубуз Акбайланы Харшимни менден джыл уллу Ердуду деб джашы бар еди. Ол джука сюекли, аврувчу бир сабий еди. Бир кыш авруду да джатды. Орунда кёбюрек калгъан болур еди, хоншу – тийре катынла аны кёрюрге барыб джюзюм, кемпек, коз, чёртлёвюк дегенча ашарык савгъала да елте едиле. Ердудуну суюген теџи болгъаным себебли катындан айрылмай едим. Анасы Абидат хариб, анџа келген тюкен ашарыкладан манџа да бере еди.

Бир кюн каты сагъышгъа кирдим да авругъа онов етдим. Былайлык была хоншу-тийре тиширувланы мени кёрюрге келликлерин, базар ашарыкла келтирликлерин тюшледим. Бир кюн кюнорта азыкны ашамадым да бетими мыдах кёргюзтюрге кюреше, ынџычхай ынџычхай печюйню тыркыгъына джатдым. Анам хариб юсюме бир джук джабды да “Бир кесекни калкысаџ иги болурса да калырса” деб кеси ишине бериб кетди. Ары была бери бурула ашхамгъа дери джатдым, ач да болдум. Алай а не келген болду не да кёрген. Ачлык джаныма джетгенликге “ачма” демедим. Кюн джаллаб, кёз байланыргъа тувра анам хариб

петекен лампаны джандырыб ичине кирди да “Тур джашчык, бир авузланыргъа кюреш, джата джата мувал болдур” деди. Мен да джалгъан авругъаныма сокуранып тура едим, аны ешитгенлейиме мыллыгымы ашюйге атдым. Салынып тургъан тепсини бир кыйырына олтурдум да карнымы кериб тойгъунчу ашадым. Арбазгъа чыгъыб бир кесекни кымылдагъандан сора ызыма кайтдым да бир джары олтурдум. Андан сора авругъанны атын чырт да сагъынмадым. Ма былай бир тели иш етген едим. Юйде хар зат болгъанлыкгъа базар ашарык бек болмавчан еди...

Атаджуртдан кётюрюлюв...

Кафказ Тавлу Халкла бирбирлери была биригиб, бир болуб кыраллык курамагъан еселе да хар кавум кеси башына буйрук халда миџ джылладан бери Шимал Кафказны тав етеклеринде кыйынлыкны да завуклукну да сынай джашаб келгендиле. Качанџа дери десегиз? Колонячы Ересей келгинчиге дери. Ересейден алгъа келген имперялистле халкланы бойсундурургъа кюрешселе де ма бу еки аман кыйынлыкны салмагъандыла: халкланы джерлеринден кобарыб ары бери чачмагъандыла, кеси адамларын келтириб колоняла курамагъандыла. Тавлу халкла тыш кыралладан зорлук кёрселе да кеси тавларында джашаб тургъандыла. Ересей келгенинде ва бу еки кыйынлыкны биргелей салгъанды. Алгъы бурун Кобан сув была Терк сувну шималында джашагъан юйю халкланы джерлеринден кобарыб тавла таба сюргендиле. Муну ызындан, Кобан сувну Кара Тенџизге кошулгъан джеринден башлаб Хазар Тенџизге дери станитсала кураб алагъа оруслула была казаклыланы орналтгъандыла. Даха алгъа джюрюген увак тюек урушланы санамасак, 1764 джылдан башлаб 1864 джылгъа дери тохтамаздан бардырылгъан колонячы урушладан сора, Кафказ Тавлу Халкланы кесине бойсундургъанды. Шимал Кафказны тюз ортасындан екиге бёлүп кюнтувгъан джанын Терек Вилаяты, кюнбатхан джанын да Кубан Вилаяты (Край деген сёздю) аты была кесине байлагъанды. Сора, кара Тенџиз джагъадан башлаб карачай-Малкаргъа дери джюзле была елле кураб миџ джылладан бери джуртларында джашагъан Адыглыланы (Черкеслени) он етиб тогъузун тюбелек Тюркиягъа сюргенди. Анда мында калгъан кесек халкчыкланы да тюз джерлеге ендириб кёз туврагъа джерлешдиргенди. Бу емперял политика, Кафказлыла ючюн

дунияны башында кёрюлмеген бир зорлук, бир артыклык еди. Алай а кючю джетген джетмегенни теплей келгенди...

Иш муну была да калмагъанды. Ересей кырал, адыглыладан (черкеслиледен) бошалгъан джерлеге кызыву была оруслуланы, казаклыланы келтириб орналтгъанды. Адиге еллени бурунгу атларын тюрлендириб Орус атла атагъанды. Былайлык была Шимал Кафказны джартыгъа джувук бёлюмюн, ем да ем битимли алапат джерлерин кеси халкына юлюш етиб чачханды.

Кюнбатхан Шимал Кафказны юйор халкладан бош етилип аланы джерлерине оруслуланы джерлешдирилгени, джерсиз оруслулагъа джер берген политика тюлдю, стратегиик бир политикады. Кюнбатхан Кафказ, бютёв Кафказны, андан ары озуб Тюркистан была Сибирни еркин Дуниягъа, Тюркиягъа ачылгъан ешигиди, чегиди. Адыглыланы джуртларын колда тутхан, бютёв Шимал Кафказны колда тутарыкды. Бу гео-стратежиик болумну иги билген Ересей кырал, алгъы бурун Кюнбатхан Шимал Кафказны кесине (колдан кетмезче) бегитеди, байлайды.

Ма бюгюн (1993) Совет Ересей чачылыб, катышыб тургъан кёзювде да Шимал Кафказны Тавлу Халклары не биргелей не да енчи енчи башеркинлик алыргъа мадар табмай турадыла. Нечюн десегиз, Кюнбатхан Шимал Кафказ была Кара Тенгиз джагъада автоктан халк джашамайды, славян халкла джашайды. Санлары да талай миллионга джетеди. Сёзню кысхасы, Тавлу Халкла Ересей Тенгизни ортасында калыб кетгендиле. Бу себебден башеркинлик алгъанлары бек кыйынды. Чеченлилени башеркинлик кюрешлери (тышындан болушлук алалмазлыклары ючюн) бек умутлу кёрюнмейди. Ересей ич катышыклыгъын тюзетгенлей, Чеченлени джуртун ентда теплерикди, кеслерин да кырлыкды (1903).

Гео-стратежи джаны была Тавлу Халкла ючюн бир джагъыз умут барды, ол да Абхазны Гюрджюден айрылыб башеркинлик алывуду.

Абхаз была Карачай-Черкесни чеги барды, былайдан Хазаргъа дери джол ачылгъан алай кыйын тюлдю. Алай а Ересей кырал, муну билгени ючюн Абхазны Гюрджюден айырыб кесине байларгъа кюрешеди.

Абхазлыланы калгъан Тавлу Халкла была байлам салгъаны Ересейни ишине келишмейди. Тавлу Халкланы интеллигенциясыны ичинде Ересейни бу аманартак политикасын анъылагъанла кёб есе да, анъыламагъанла андан да кёбдүле. Микро-миллетчилик аврувгъа каты тутулгъандыла, талай миң адам саны болгъан халкчык да кесин миллетге санайды, бу джюрек джаргъан болум а Ересейни гырджынына бал была джав джагъыб турады.

Енди кеси темабызгъа кайтайык. Ересей патчахлык, Адыглыланы джуртларын колгъа алгъандан сора, Кобандан Хазар джагъагъа дери тюз джерледе джашагъан автоктанланы тавлагъа ышырыб, аладан калгъан джерлеге биягъынлай оруслула была казаклыланы орналтады. Муну была да тынчлык табмай, тав ёзенлеге джыйылгъан юйор халкланы санын азалтыр ючюн джангъы оновла етеди, политикала курайды. Керек джерде пропаганда была, керек джерде зор была онмиңле была саналгъан тавлуну джуртларындан юзюб Тюркиягъа ашырады. Ашырыллыкланы айыргъан заманда, халкны аллында джюрюген, иш билген динине бек кавумун айырыргъа бек ес бёлгенди. Былайлык была Имам Шамилни найыбларындан башлаб ел межгитлени ефендилерине дери алда джюрюгенлени барына джувугъун атаджуртларындан юзеди. Ма ол кёзювде Карачай-Малкардан да еки уллу кёч куралгъанды...

Атаджуртдан ем алгъа айрылгъанланы тарыхы 1828 ге дери барады. Хасавка Урушдан сора Ересейге (Росейге) бойсунувну кётюралмагъан талай джигит адам была юдегилери, дагъыда Ересей аскерге заран берген талай абрек улан Тавартына озгъандыла. Быланы бир бёлеги Гюрджюде калгъан есе да асламы Тюркге ётгенди. Гюрджюге ётгенлени муслиман гюрджюлюлеге кошулуб асимиле болуб калгъанлары акылгъа келишгенча кёрюнеди. Тюркге кёчгенле Карс шахарны тегерегинде бир еки елге орналгъандыла. Биринчи тёлү была екинчи тёлү карачайлылык тинлерин джоймагъан еселе да ючюнчю тёлү была төртюнчю тёлү тиллерин да адетлерин да унутуб юйор тюркюлеге кошулгъандыла. Быладан бир адамны мен 1992 джылда таныгъан едим. Джылы маңа джувук кёрюне еди. Кызы хемшире (сестра) болуб мен джашагъан шахарны (Ескишехир) кырал хоспиталында ишлегени себебли аны кёрюрге келгенин айтды. Сёзню кертиси, сестра кыз была

мен таныш болгъан едик да ол кеси манжа карачайлы болгъанын айтхан еди. Сора атасыны мунда болгъанын чертиб бизни бирбиригиз была кёрюштюрюрге деб аны хоспиталгъа чакыргъан еди. Олтуруб сёлешдик, артыксыз да мен аны хапарын тыңыладым. Ол адамны айтханларын кысхасы была джазама: 1828 джылда, Хасавка Урушда уллу карт атасы джигитлик кёргюзюб талай орус аскерни тавусады. Ересей куманданлык (аскер башчылык) кеси законларына кёре аны джояргъа онов етеди, ол да гузаба куралыб төрт джашы была калгъан юйдегисин да алыб тав артына авады. Тифлисге джувук бир джерде талай джылны джашагъандан сора Тюркге ётедиле. Карс шахаргъа джувук бир елге джерлешиб джашайдыла. Башха елде не да шахарны ичинде кеслерича качхынчы болуб келген карачайлыланы хапарларын ешитген еселе да ол кёзювде барыб келиб таныш болалмагъандыла. Заман была тиллерин да адетлерин да унутадыла. Арт джыллада, калгъан елчилеча алада шахарлагъа кёчедиле. “Карным тойгъан джер джуртумду” дейдиле. Ол адамны айтханына кёре, 1934 джылда “Тукум ат” канун чыгъарылгъанында, аталары “ДЖок болуб унутулуб калмайык” деб “Карачай” сёзю кеслерине тукум атха джаздырады. Адамны атын есимде туталмадым, кызы да башха джары кетген болур еди, артда кёралмадым, екиси да карачайча джаһыз да сёз билмей едиле. Еркиши тукумларын билмегени киби Тавартына озгъан карт атасыны атын да билмей еди. Была киби джаһыз кёчкюнчю болуб Тюркге келгенле кёб тюл есе да аз да тюлдю. Аладан бир еркиши, кёб джылладан бери мен джашагъан шахарда кырал кулукчу болуб джашайды, алай а карачайлы болгъанындан ары джук да билмейди.

Биринчи Ыстампулчула

Ал Ыстампучулары Карачайдан качан айрылгъанларыны тюз тарыхы, кырал кагъытлада болур. Мени картларыбыздан ешитгениме кёре, Екинчи Ыстампучуладан джийырма джыл алгъа келгендиле. Бу хыйсабха кёре 1885 джылда Карачайдан кётюрюлюб, 1886 джылда Тюркияда орналгъанлары тюз болур дейме. Мында орналгъан джерлерине кёре да еки бёлек болуб келгенлери белгилиди. Биринчи бёлек была келгенле, теҗиз джол была келиб Самсун шахардан Тюрк топуракгъа чыкгъандыла, андан да Токат, Сивас шахарлагъа кёчюрюлюб ала ючюн ишленген елlege джерлешдирилгендиле:

Чилехана-ел (Токат шахарда), Арпаджы-Карачай ел (Токат шахарда).
Емирлер-ел (Сивас шахарда).

Була была биргелей джолгъа чыкган бир бёлек карачайлы ва малларын да сюрюб, кара джол была, айла была барган бир джоловчулукдан сора Кайсери Шахарда ала ючюн куралган Егрисёгют елге орналгандыла. Бу биринчи бёлек была келгенледен Чилехана елге орналганланы Карачайны кайсы еллеринден келгенлерин ажымсыз билалмайма. 1964 джылда, Истанбул Университетни Медисин Факюлтетинде мени была биргелей окуган Бурхан атлы бир джаш была нёгер болган едим, ол ма бусагъатда да Анкараны уллу бир хоспиталында дотсент болуб ишлейди. Аны меже айтханына кёре еллеринде Гаджалары, Биджилары, Аппалары, Акбайлары... дагыда башха тукумла барды. Кеси да Гаджаладан еди. Арпаджы-Карачай елден чыкган Алийланы Фатима деб бир кызчыкны, Ешкишахарда мен чыгарган "Бирлешик Кафкасы" журналны биринчи санында "Арпаджы Карачай Кёйю" деб бир джазуvu басмаланган еди. Аны джазганларындан, Арпаджы-Карачай елде Кобанлары, Аджилары, Мамайлары, Алийлары, Кочхарлары, Тырамлары, Текелары, Чотчалары, Оруслары, Боташлары, Карамырзалары, Кобалары, Кючюклары, дб. тукумла болганын юренебиз. Фатима айтханга кёре бары Уллу Карачайдан келгендиле. Егрисёгютде джашаган карачайлыланы тукумларыны юсюнден джук да билмейме...

Екинчи бёлек была келгенле, теги джол была Ыстампулгъа келип, алайдан да Афйон атлы шахарда еки елге джерлешгендиле: Язылыкая (ДЖазылы), Акхисар (Агъасар). Карачайлыла бу елледен Язылыкаягъа "ДЖазылы", Акхисаргъа да "Агъасар" деб коядыла. Быладан башха, Коня шахарны Ерегъли атлы район шахарына джувук бир елчик барды, алай а аты есиме келмеди. Была, калган хаджиретледен айрылыб алайгъа кеслери барган болурла деб оюм етеме. Ол елчикде Кочхарладан Сарыбаш деб бир адамны хапарын атам хариб айтуvчан еди. Мындан ары джук да билмейме. Бу екинчи бёлекни хаджиретлери Уллу Карачайдан, ДЖазлыкдан, Дувутдан, дагыда калган елледен джыйымдык келгендиле.

Карачайлыла хаджирет болуб Тюркге келген заманда Арабия топуракла Тюрк Кыралны колунда болганды. Ючюнчю бёлек бир карачайлыны да

теғиз джол была Сурияны теғиз джағасына келип, алайдан да Шам (Дамаскус) шахарға джувук, ала ючюн куралған "Блей - بلي" атлы елге джерлешгенлерин билебиз. Быланы Биринчи Ыстампулчула была биргелей келиб келмегенлерин билмейме, алай а ала была келгенлери акылға келишеди, деб оюм етеме.

Былайға дери айтылған хаджиретлени, Еғрисёгьютчюледен калған бары теғиз джол была келгендиле. Карс шахарны төгерек еллеринде орналған бирер-екишер карачайлы юнню, тавартына авуб алайдан кара джаяв Тюркге келгенлери белгилиди.

Мени тергевюме кёре, 1828'ден 1886 джылға дери атаджуртдан айрылған карачайлыланы саны 500-520 юйден аз тюлдю. Хар юнню 6 была тергесек 3000 адам саны болады. XIX-чу ёмюрню ичинде быллай бир карачайлыны, колонячы Ересей кыралны зору была хаджирет болуб, атаджуртундан юзюлюб, тыш кыраллада джашав излерге кюрешгенине шек джокду.

Оғарыда атлары айтылған елледен Емирлер 20 юй, Еғрисёгьют 40 юй, Ерегьлидеги елчик 10 юй, Чилехана 80 юй, Арпаджи-Карачай 80 юй, Язылык 70 юй, Акхисар 70 юй, Блей 150 юй чаклы болганды. Карс шахарны төгеректеги елlege кёчген карачайлыла бу хисабны тышындадыла. Бююн бу елдеде быллай бир адам джашамайды. Хаджиретликни ал джылларында ёлюмле кёб болганы себепли санлары таркайыб, артдан кёбейген есе да келген кёзювлеринден бек кёб болмаганды.

Ахыр 30 джылдан бери бютёв Туркияда елчиле, иш излерге деб индустриси ёсген уллу шахарлаға кёчюб тебрегенлеринде, бизни ечилерибиз да алаға кошулдула. Джылсайын бирталай юй шахарчылыкға ес бёлдю. Енди бу аты айтылған елдеде джашаған карачайлыланы саны 30-40 % ге тюшгенди. Сурияда Шам шахарға джувук куралған Блей елде карачайлы калмаганды деб ешитебиз, кертисин билмейме. Мындагы елледен Сивас шахардагы 20 юйлюк Емирлер атлы елчикде да адам калмаганын билебиз.

Шахарлаға кёчген ечилерибиз, алайлада бирбирлерине джувук тийреледе орналырға кюрешгенлери себепли тиллерин да адетлерин

да джюрютюрге кюрешедиле. Алай а тыш халкладан адамлагъа кыз берген была аладан кыз алгъан адет кюн кюнден кёбейиб барады.

Ал кёчкюнчюлени джашавларыны юсюнден

Биринчи Ыстампулчуланы Тюркиягъа келген кёзювлери, Османлы-Тюрк Патчахлыкны тамам да арыб мувал болуб тургъан заманына тюбегенди. Ёмюрледен бери созулуп келген кыралла арасы урушланы себеби была еркиши саны, артыксыз да джаш еркиши саны таркайыб, ишлер адам болмай, кыралны ичинде джашагъан халкла бек аманга джетиб тургъандыла. Техникадан хайырланув джок, сабанчылык каладжук была етиле, малчылык да андан колайлы тюл...

Да ма бизникиле келиб тюшгенлеринде хар не да боркулдай турмагъанды. Аяк тирер ючюн бек уллу кюреш бергендиле. Келишмеген хава, джукгъан аврувла, былайыны болумуна кёре ишлей билмегенлик кирик себепле была бек джунчугъандыла. Сабийле была картланы кёбю чыдаямал ёлгендиле. Ол кёзювде хаджиретлик етиб адам саныны тюз джартысын тавусмагъан бир халк дуняда да болмаз еди. Бизни хаджиретлерибиз да зорлукланы, кыйын ишлени барын сынагъандыла.

Огъарыда айтылгъан елледен Токат шахардагъыла была Афюн шахардагъыланы арасы бир да бек узак болгъаны себебли баргъан келген таркайыб бирбирлери была кёрюшалмай заманы ичинде киши елеча болуб калгъандыла. Атаджуртдан келген заманларында бирбирлерин таныгъанла ёлюб тавусулгъанында, ардан келген тюлюле бирбирлери была таныш болалмагъандыла.

Хаджиретлени бир джангызы да кеси еркин онову была хаджиретликке куралмагъанды. Ересей келиб тюз джерлени кючлеб оруслула была казаклылагъа чачхандан сора тав ёзенлеге джыйылгъан халкыбыз ашав-джашавну дыккылыгы была бек джунчувгъа киргенди. Картларыбыздан ешитгенибизге кёре, Ересей пропаганда тохтамаздан ма бу теманы ишлегенди: динигиз колдан кетерикди, узаймай кыралны ара джерлерине ашырыллыксыз, оруслула кёб бармай тав ёзенлени да кючлерикдиле...Ересейни кырал оновчулары быллай айтувла была халкны илгизлик етип Тюркиягъа кечерине джол хазырларгъа кюрешгенди. Ем ахырында "Динибизни да башыбызны да тушман

кыралны заранындан саклайык” деб бир кавум адамла хаджиретликге кёл сала тебрегендиле.

Билинџени киби́к Ересей Патчахлык, кючсюз халкчыкгъа санагъаны себепли 1880 джыллагъа дери Карачай-Малкаргъа бек тиймегенди. Алай а аланы да тав ёзенлеге джыйгъанды. Кечими малчылыкгъа тирелиб тургъан халкыбыз, кышлыклары колундан кетгенинде мал отлав табмай джунчугъанды, ески джерлерин джаџы иелеринден джал была тутуб малчылыкны джюрютюрге кюрешгенди. Артыксыз да малы-джериде адаргы болгъан юйле была ырысхысы колундан алыныр коркуву болгъан юйле хаджиретликни ем алгъа сагъынџан юйле болгъандыла. Артыксыз да 1861 джылда, Ересей Патчахлыкта сосял сыныфланы джок етген канун-закон чыгъарылгъандан сора, Карачай Малкарда кул аты была айтылгъан, кол карув была джашагъан, джериде малы да бек болмагъан юйле, закон была еркинлик алгъанлыкгъа ачык-джаланџачлыкны чегинде джашаргъа кюрешгендиле. Патчахлык алагъа кечимлерин тындырыр чаклы джер бермегенди. ДЖашил тавла атив болгъанлыкгъа ичинде ашарыџ-ичериџ, юйюџ-джериде, ишиџ-кючюџ болмаса карын тойдурмайды. Ма бу себепден ал Ыстампулчулагъа азатлыла была джарлы ёзденле да кошулгъандыла.

Сосиял класификацион...

Сёзюу былайында сосял бир джарабызны юсюнден да бир еки сёз айтыргъа излейме. Ёзден-кул айырымчылык озгъан ёмюрлени куру да канаб тургъан сосял бир джарасы болуб келгенди. 1861 джылда Ересей Патчахлыкны буйругъу-закону была бютёв кыралда кулланы барына башеркинлик берилгенликге, аланы джашавларында бир тюрленмеклик болмагъанды. Еркин болсала да неллай бир заманны енишге кёрюлюб тургъандыла. Биринчи Ыстампулчулада ёзденлени саны азатлыладан кёбдю. Алай а мында да ол джер джутарык манталитетни коялмай таџ кесекни баргъандыла. Тюркияда, ересейдеча кул, бий, бояр, ёзден дегенча сыныфла болмагъанды. Бери келгенле тавусулуб ючюнчю тёлю джашавгъа киргенден сора арадагъы сувуклуб кетиб бары да бирибирин теџ кёрюб тебрегенди. Енди мында джашагъан карачайлыланы арасында бу аман айырымчылык унутулгъанды, бирибирлеринден кыз алыб береди́ле. Перестройкадан сора Карачайдан Тюркге келиб кетген адамларыбыз была кёрюшюб танышханыкта, атаджуртта

джашагъанланы арасында, марксист-ленинист джашавну сынагъанлыкъа кул-ёзден айыргъан аъыны (менталитетни) алкын тумаланыб бошалмагъанын еследик, джаныбыз бек кыйналды, алай а колубуздан джук да келмейди. Карачай-малкарлыла бу харам оюмну аты сагъынылмазча джок етиб джерге кѳммеселе политик башеркинликлерин алаллык тюлдюле.

Екинчи Ыстампулчула

Карачайны тарыхында унутулмазлык бир ишди, Екинчи Ыстампулчуланы кѳчлери. Бу кѳч была тѳрт карачайлыдан бири Атаджуртундан ѳмюрлюкге юзюлгенди. Иш муну была да калмагъанды, миллетни орта сыныфы / класы чукаргъанды. Гитче халкланы да уллу миллетлени да аякта тутхан, бирлигин-тирлигин кючлендирген, джашавда шохлукну тюзетген кюч орта сыныфды. Ол айнымагъан не да карывсуз болгъан халклада шохлук болмайды, джашав тюз бармайды. Мени бу сѳзлериме каршчы чыгъарыкла да болурла, алай а мен билгеними айтама. Екинчи Ыстампулчула была келгенле, Карачайны ара багъанасы едиле. Аладан ачылгъан бошлук толтурулгъунчу Совет Власт келиб халкыбызны башын тюбюне етиб койгъанды. Ма бу кѳзювде да Карачай-Малкарны орта багъанасы / орта сыныфы болушлусуча куралыб бошамагъанды. Бу себебден бирлик-тирлик ѳсмейди, миллет фахму ѳсмейди. Орта Азиягъа сюрюлген 13 джылны ичинде Карачай халк, орта сыныфны карувсузлугъу себебли тин джаны была бек уллу заранъа тюбегенди, кесин бегиталмагъанды. Артыксыз да дин была тил таркайгъанды, джаш тѳлю Карачай тилни фонетикасы была сѳлешебилмейди, уллула была картла ва аракыдан башларын алалмайдыла, алколизм халкны кюнюн караъы етгенди. Бизнича сюрюлген Чеченлиле была Ингюшлюледе орта сыныф кючлю болгъаны ючюн тин джашав алай бек тентиремегенди, ала тиллерин да динлерин да каты саклагъандыла. Бизде ва атив адетле тумалангъанды, аман адетле, артыксыз да Орус адетле джайылгъанды. бирбирине ишанув, бирбирине ийнанув калмагъанды. Бурунъу сыныфчылык менталитет джашавдан джок етилмегенди. 70 джыллык атеист власт ем бек бизни халкыбызны джарсытгъанды. Ётюрюк, уручулук гюнахгъа да айыбгъа да саналмайын калгъанды. Адамла куру кеслеринден джукгъа ес бѳлмезча егоист-(кесимчи) болгъандыла. Тарых, адабият, шийир/назму, дагъыда

калгъан санагъатлада ортагъа салынган затла / чыгъармала тинни, миллет анъыны ёсдюргенден узакдыла. Кёбю властгъа махтав салгъан ётюрюк затладыла. Быланы барын сагъыш ете тебресем танбылабызны джарык болмазлыгъын есеме келтириб дуниям карапы болады. Ким не айтырык есе да айтсын, мени сагъышым, оюмум буду. Сёзючюнже деб бир юлгю берейим: карачайлыла кёрген кыйынлыкны он катын чеченлиле де кёргендиле. Алай а орта сыныфларыны ёмюрледен бери ёсюб, бегиб тургъаны себебли миллет тинлерин тас етмегендиле. Аладан бир кесек карувсуз да болсала дагъыстанлыла, кабартылыла, тегейлиле да маджалдыла. Кобан бою адыглылары была абазинлиле да бизге ушайдыла, уллу кёчле аланы да джунчутханды.

Екинчи Ыстампулчула деб айтылгъан карачайлыла 1200 толу юй болгъандыла. адам санлары да 9-10 миңден аз тюлдю. Теберди была Сынтыдан 500 юй, Уллу Карачай, Дувут, ДЖазлык дагъыда калгъан джерледен 700 юй хаджиретликге куралгъанды. Кёчгенлени аслам джартысы каруву иги юйледиле. 1904 джылны качында ат арбала была, алалгъан хабджюклерин да алыб Новоресейискиге джыйылгъандыла. Талай кеме была (юч уллу кеме девчен едиле) Ыстампулгъа тувра джол алгъандыла. ДЖолчулуклары черкеслилени джолчулукларыча кыйынлыктан толмай, сав есен Тюркню арашахары Ыстампулгъа баргъандыла. Картларыбыз айтханга кёре кемеле, теңизде Патчахны сарайыны туврасында тохтагъандыла. Айтувгъа кёре, Султан Абдулхамид патчах кёзюлдюрёвюк была караб карачайлыланы карамларын тинтиб бек джаратханды, кёчкюнчюлени тамадаларын сарайга чакырыб кеслерине атив сёзле айтханды. Сора кемеле дагъыда джол алып Измит шахарны лиманына (портасына) джанашгъанды. Адамла да хабджюклери де джерге ендирилгенди. Талай кюнню карантинада тутулгъандан сора еки бёлекге айырыб трен была бир бёлегин Коня шахаргъа, бир бёлегин да Анкара шахар была Ескишехир шахаргъа ашыргъандыла.

Тебердичи бёлекни тамадалары Голаланы Осман Хаджи была Сылпагъарланы Абек болгъанды. Абекни анда да старишна болуб ишлегенин айтувчан едиле. Ол бир бёлекни тамадасы Карабашланы Тувганбий болгъанды. Тувганбийни юсюнден айтылыб келген бир хапарны мен да былайгъа салыргъа излейме: Уллу карачайчыла была

дувутчула ем джазлыкчыла тамадалыкгъа Карабашланы Адемей деб бирни сайлагъандыла. Адемей сёзю тығыланған, сыйланған джити бир адам болгъанды. Алай а ол кёзювде авруб орунға тюшгенди. Бу себебден аны джерине карнашы Тувгъанбийни курагъандыла. Тувгъанбийни Адемейден карувсузурак адам болгъаны айтылувчан еди.

Хаджиретле Анкара, Ескишехир, Коня шахарлада кеси енчи еллери-юйлери куралгъынчыгъа дери конак юйледе джашагъандыла, кереклилерин кырал тындыргъанды. 1905 джылны качында кырал ишлеб берген джағы куралгъан джағы юйлерине джерлешгенди. Хубийланы Османни "Ассы" адлы романында айтылгъанча топурак дорбунлагъа джыйылмагъандыла, аламат-савлуклу юйлеге тюшгенди. Ол юйледен бюгюн да аякта тургъан кёб юй барды. Была 3-4 отовлу (печюй, ашюй, гёзенюй, конакюй дегенча), чардаклы, кеҗ арбазлы ем аз 100 м² кеҗлиги, 2.5 м мийиклиги болгъан юйледиле. Мен да аллай бир юйде тувуб ёсгенме. Ол заманны текниги была 1200 юйню джылгъа да бардырмагъанлай ишлеб мухаджирлеге бермеклик бек улу ишди, бу да Тюрк кыралны хаджиретлеге каллай кёз была карагъанына, каллай сый бергенине белгиди.

Орхание (Килиса)

Коня шахарны 40 км чаклы шимал джанында куралгъан Башюйюк атлы елге 500 юйню ишлерге деб план етилген есе да быладан 150 юй тавучегети болмагъан джерде джашаяллык тюлбюз деб, кеслери излеб Афйон тавланы етегинде джер сайлап алайда ел куралырын кыралгъа билдиргенди, кырал да 150 юйню ишлетиб кеслерине бергенди, елни атына ол заманда Орхание деб аталгъан есе да артда атын Гёкчеяйла атгъа тюрлендиргенди. Алай а халк екисин да джюрютмей ем ески атын, Килиса деб айтылгъан атын джюрютедиле. Килиса, тамам да Кафказгъа ушагъан, тавланы етегинде, тегереги нарат джегетле была куршаланған бек атив бир джер болгъанлыкгъа, сабанчылык етерча джери, малчылыкны еркин етерча да отлаву болгъан бир джер тюлдю. Бирин коюб бирин айтайым; килисачыла кёб бармайын джарлылыкны сынаб тебрейдиле, сабанчылык еталмайдыла, малчылыклары да адаргы болады. Мадарсызгъа тюшгенлеринде чегетни субай агъачларын кесиб аркав, тёшеме, каҗа етиб арбалагъа джюклеб, чегети болмагъан узак стеб елlege елтиб сатыб тебрегенди. 30-40 джылны ичинде чегетни

Башхюйюк

29

Голалары, Тохчуклары, Тамбийлары, Тавкуллары, Малкондулары, дагыда башхала...

Башюйюкню неси да иги, ашхыды, мектаблары патчахлыкны кюнюнде ишленгенди. Бек ертдеден бери белгили окуган адамлары барды.

Тебердичи кавумдан бирталай юй Килиса елге кетмей Башюйюкде калгандыла. Ал кёзювде ёзденлик-куллук адетни джюрютген еселе да артдан аны ызына кайтмазча джок етгендиде. ДЖаш тёлү ол джийиргеншли адетни чукга да санамайды иги да етеди. 1965 джылда Башюйюкге конаклаб барыб 10 кюн чаклы калган едим. Аланы мага кёргозген джарык кёллү конакбайлыктарын бюгюн да унутмаганма. 10 кюннү 10 ийиринде бир юйге конак етдиде, мал союб сыйладыла. Бусагъатда енишке сарка тебреген гыбытымы ол кёзювде ете тебреген болурмамы деб да кёлүме келеди...

Башюйюкчюле тиллерин тас етмегендиде, аксенти была атив сёлешедиде. Адетлерин да джюдютедиде. Калган Карачай елдеде ем да Атаджуртда болмаган алапат бир адетни да джюрютгенлей турадыла: бир джаш юйлене тебресе, джувукду тюлдү деб карамай, бютёв елни юй тамадалары кеси карувларына кёре келин аллык юйге ачха савга/болушлук береди. Ел уллу ел болганы себебли джийылган ачха была джийынны кереклисин тындырган бек тынч болады. Мындан алапат бир адет болур му? Бюсюрёв спас да башюйюкчюлеге болсун...

Башюйюкню картлары нюрлю, огъурлу; джашлары джарык, чомарт; сабийлери да суюмлю сабийле. Тиширувларыны игилигин ашхылыгын айтыб тавусхан а кыйынды. Ол кёзювде Башюйюкню ма былай бек джаратыб бюсюрёв етген едим, ентда бузулмай турадыла деб хапар ешитеме.

Куллукну юсюнден

Башюйюкде ийир сайын бир юйге конак болдум. ДЖашла, кызла джийылдыла, ушак етдик, накырда-чам етдик. Кобуз согъуб, харс кагыб отов тойчукланы да бардырдык. Бу завуклу кечелени биринде, джашланы бетлеринде бир шошлук, бир башхалык сездим. Не да болсун, айтырга излеген бир затлары болуб, аны айтырга да тартыныб турганча бир халлары бар еди. Кушмушлары кёб бармады, Зекерия атлы бир джаш сёзге башлады: "Сен Карачайны юсюнден

тарых, фольклор, тил, политика джаны была излемле етесе, журнал чыгъараса, джазувла джазаса. Енди бизни билирге излеген бир затыбыз барды. Талай джылны мындан алгъа, Истампулда басмаланган Ени Истиклал' атлы ыйыклык газетде 'Карачайлылар' деб бир джазув джазган еди. Ол джазувну бир джеринде, Карачай халкъда бийле, ёзденле, кулла деб сыныфла болганын, кул сыныфны / класны урушлада джесир алынганла была, тышындан сатыб алынганладан куралганын айтаса. Бу затны юсюнден биз уллу сагъыш етдик, кайгыгъа кирдик: Карачайлыла ким была уруш етгендиле? Оруслула была. Кимден джесир алгандыла? Оруслуладан. Алай есе, биз сынтычыла оруслу болургъа керекбиз. Тюзюн айтырык есек, джазувуну да джаратмагъанбыз".

Качан есе да бир басмаланган джазувуму юсюнден етилген бу джангылыч оюмгъа тюзю бек кыйналдым. Болумну кеги была айгакларгъа керек болду. Ол кече алайда айтган сёзлерими бир кесек кысхартыб былайгъа джазама.

Карачай-Малкарда да, бютёв Кафказда да, адамулу джашагъан калган джерледе да бек ертделеден башлаб, кючлю кючсюзю зорлук была, бай джарлыны джалы была джегиб келгенди. Бу хал, инсанлыкны аман кадарыды. Кетген ёмюрге дери джюрюб келген бу аман ишге, мен сизден да бек кыйналама, каршчыма. Барыбыз да Аллахны кулубуз, сыйлылык тукумда тюлдю. Аллах катында да, адамланы катында да игилик была, ашхылык была, чомартлык была, мархамат была танылган адамла (тукумлары кайсы болса да) сыйлыгъа саналгандыла. Мени джазувумда айтылган сёзлени, бурунгу заманда джюрютюлген аман бир адетни есгертгенден ары бир магъанасы джокду. Алай а джазмасам иги болур еди.

Енди сорувугъузну калган бёлюмюне ачыклык келтирейим: карачайлыла была малкарлыла бурунгу ёмюрледе Ересей / Росей была уруш етмегендиле, аны атын ешитген болмаса ахыр ёмюрлеге дери (1828 Хасавка Урушгъа дери) танымагъандыла. Карачай, Ересей была бир джагъыз уруш етгенди, ол да 1828'де бардырылган урушду. Бурху Карачай уллу кырал Ересейге хорланыб анга бойсунганды. ДЖесир алганны кой, бютёвлей кеси джесир болганды. Ересей закон джюрютюлюб тебрегенден сора 30-35 джылдан класчылык адетни джок

етген закон чыгыб бютёв Ересейде кулла башеркинлик алгандыла. Карачайда да ол кёзювде азатлыгын алалмай турган кесек кул, еркин болганды. Мен билгенге кёре Ересей патчахны буйругу была кулдук / келелик сыныф джок етилген заманда, Карачайда башеркинлиги болмаган кул саны бек аз болганды. Хасавка урушдан алга, кулланы асламы еркин болуб турганды. Ала да ишлеб, урунуб, енчи юй-юйдеги болуб джашай тургандыла, джамагъатны ичинде хар адам кеси болумуна кёре сый табханды. Сёзючюн Гаджалары, Тавланлары, ДЖансохлары дегенча кулга саналган тукумла, ол кёзювде огъуна кёб ёзден тукумдан сыйлыга саналгандыла. Сизни ата-бабаларыгыздан джагыз бири да оруслу тюдю. Бары да автоктан тавлулудыла, ем хариби джарлы тавлу болган болур. Калган тавлу халкладан сабийлей качырылыб кул етилгенлени саны ва бармак была санарча аз болганды. Сёзю кысхасы, сизни барыгызны да тамырларында акган кан, ажымсыз тавлу канды. Бирибиригизни бет тюрсюнлерине, бет канына бир карачыгыз, бары да "мен карачайлыма" деб кычыра турады...

Бу сёзлеримден сора тынчлык табдыла. Ичлериндеги керексиз кайгыны керти болумну билмегенликден келгенин аяладыла. Ентда бир сорув сордула: "Да биз кеси тукумубузну кайсы тукум болганын калай билликбиз?"

Бу сорув да билмегенликден сорула еди. Мен да ага ма бу джувабны бердим: Тукумланы атларын Аллах атамаганды. Барыны атын да инсанла кеслери атагандыла. Тукум ата болур ючюн бир ата-бабаны 500 джылны мындан алга джашары шарт тюдю. Сёзючюн ем ески тукумга саналган Сылпагъарлары, Аджилары, Кочхарлары кирик тукумланы Сылпагъар, Аджи, Кочхар атлы ата-бабаларыны джашаган кёзювлери 200 джылны мындан алгадан ары бара болмаз. Сиз да билинген ем бурунгу атагызны кесигизге тукум ата етерсиз, етип да турасыз. Сёзючюн бизге Дебошлары дейдиле, Башюйюкчу Сылпагъарлагъа да Доммайчылары дейдиле. Сизни Тавлан, Батырбек, Болат, Маршанкул... атлы тукум аталарыгыз Дебош была Доммайчыдан джаш болмазла. Дебош мени тёртючю ата-бабамды. Енди мен Зекерияга сорама, атагъа была карт атагы атын билемисе? Айхай билеме. Аны атасыны атын билемисе? Аны да билеме. Атагы атасыны

атасын билгениңе кёре, андан арысын излерге керек джокду, ма аны аты сизни тукум атыгъыз болургъа тыйынчлыды. Алай есе сен билген тёртунджю ата-бабаң сени тукум атаңды. Карачайда калгъан джувукларыгъыздан бешинчи-алтынчы атагъызны билгенле да болурла. Муну уллу проблем етгенни магъанасы джокду. Бу ишни кертиси ма былайды. Кесин кул етиб енишге тутаргъа излеген бар есе аңа да айтувубуз джокду. Кесин ёзден етиб ёргелик излеген да турмасын, ёрге болгъанын бютёв дуниягъа кычырсун! Мен екисине да сый бермейме, киши да бере болмаз.

Сизге дагъыда бир зат айтайым: “Бирлешик Кафкася” атлы бир журнал чыгъаргъанымы билесиз. Мен бу журнал была ёз халкымы да бютёв тавлу халкланы да тавушларын бютёв дуниягъа ешитдирирге кюрешеме. Мени бу кюрешиме ем бек болушлук Башюйюкчюледен келгенди. Калгъан елле бек салкындыла. Алай есе, ем сыйлы ем хас карачайлыла башюйюкчюледиле. Калгъан елчилерибиз бир да турмасынла да кеслерин ёзденбиз деб ёрге тутсунла. Аланы киши да сан етерик тюлдю. Ем сыйлы ем керти карачайлы, миллетины проблемлерине ем бек ес бёлген карачайлыды. Муну киши да унутмасын...

Былайлык была сёзлерими ахырына джетдим, башюйюкчю джашла-кызла бек завуклу болдула, джюрек тынчлык табдыла. Мени да кёлум иги болду.

Енди бу затны юсюнден сёзюмю артын келтирейим:

Куллук-ёзденлик джюрютген адет, Карачай-Малкарны да, ала кирик калгъан тавлу халкланы да миллет бирлигин чачхан аман бир ишди. Бу хадавус аңыны ёмюрлюкге джок етерге керекбиз. Тюркде джашагъан карачайлыла (Махтав Аллахгъа болсун) бу осал аретни думп етгендиле. Атаджуртда джашагъанларыбыз да думп етсинле...

Ертугърул ел

Османлы-Тюрк Патчахлык, Екинчи Ыстампулчуланы орналтгъан кёзювюнде, джаңы куралгъан елlege ески патчахланы атларын атагъанды: Орхание, Османие, Сюлеймание, Ертугърул... дегенча. Ертугърул, Ы-чи Патчах Солтан Османны атасыны атыды. Тарих айтханңа кёре, Османлы патчахланы тукумлары Огъуз Хан’ға дер

барыб тиреледи. Тюрк Миллетни "Тюркмен" улусундан (ордасындан) келедиле. Карачайлыланы тиллерини бузулмай бурунча турганы себебли Патчах да, кырал кулдукчула да бизникилеге айырыб сый бергендиле. Солтан Хамит Патчахны карачайлыланы келтирген кемелени, Долмабахче Сарайны туврасында тохтатып кёзюлдюрневюк была аланы тамаша етгени да бу себебли болур еди. Ертугьрул ел, Ескишехир была Анкараны арасында орналгъан Сиврихисар атлы район шахарчыкны кыбыласына тюшеди, алайгъа 20 км'ди. Анкарагъа узаклыгъы 140 км, Ескишехирге узаклыгъы да 110 км'ди. Тав да чегет да джокду. Дагъыл тюздю. Кургъак степ иклими барды. ДЖылны джаз ахырындан кышны башына дери джавум джокну джериди. Бирбирледе джавум иги болуб алапат ашлык джыйылгъаны да болады. Малчылык джаны была алай аман тюлдю, артыксыз да увак аяклы мал иги джугъады. Елни аллы была Сакаря сувну бойнунда биченликле болгъаны себебли тувар мал да джетишдириледи. Ебин билген адам малчылык была иги асув алаллыкды.

Елни тегерегинде чыммак ак кил дуппурла барды. Алагъа ургъан кюн таякла айланыб келиб адамны кёзюне урса кёзлериџи кысаргъа керекли боласа. Былайда миџле была джыл джашагъан халкланы монголлага джумук кёзлю болуруна шек джокду. Алай а карачайлыла джюз джылгъа джувук бир заман озгъанлыкгъа могъолбетли болмай турадыла. Елни 5-6 км тёбен джанында Сакаря атлы уллу акгъан сув саркады. Аны джагъасында камишликле была биченликле (мында "чайыр" дейдиле) барды. Ол себебли (огъарыда чертилгенича) тувар мал ёсдюрюрге бек игиди. Елни тюз аллында болгъан биченликлени юй башына юлешгендиле. Хар юйню 5-6 декар биченлиги барды, аллай бирни да Сакаря сувну джагъасындагъы биченликледен юлешгендиле. ДЖыл сайын, джайны башында бу биченликлени чалкы была чалыб арбазлагъа бичен тишле етедиле. Ендиледе чалкыны да коюб мешинала была бичен чалынады.

Биз кавум Карачайлыла, кеслери ючюн курала тургъан еллери ишлениб бошалгъынчы, 1905 джылны качына дери Анкара шахарда джашайдыла. Ашагъанларын ичгенлерин кырал береди.

Ертугърул елге 3-4 отовлу, мал баву да болгъан 150'ден артык юй салынады. Юйлени башларына калын камишлени тѣшегендиле, юсюне да сув ѣтдюрмеген топуракны джайгъандыла. Кабыргъаларын сюртуб аклагъандыла. Ол заманны болумуна кѣре, алапат юйле ишлегендиле. Карачайлыла Атаджуртда аллай юйледе джашамагъандыла. 1905 джылны кышы киргинчи, Тувгъанбий тамадалык етген бѣлекден, артыксыз да дувутчула была джазлыкчыла, би кесек да уллукарачайчыла джаџы ишленџен Ертугърул елге келиб джерлешедиле...

Тувгъан бий ертдерек ѣлгенди, мен танымайма. Бийчеси Шаша была джашы Сейитбийни танийма. Сейитбий окуву болгъан, кюн кѣрген, таџ акылы джетген бир адам еди. Бизге да хоншу дерча джувукда джашай едиле. Мен 7 джылда заманымда окургъа юренџен едим. Сейитбий, меџе газете окутуп тыџылавчан еди. Ол 1948 джылда ѣлгенинде мен он джылда едим. Сейитбий еки айланыб юйленџенди, ал бийчесинден бир джашы болгъан есе да гитчелей ѣлюб калгъанды. Сейитбий ѣлгенден сонра Тувгъанбийни юйю туб болгъан еди.

Бир кавум адамларыбыз, бу кургъак джерге келиб тюшгенибизни себебин Тувгъан бийден биле едиле. Айтувгъа кѣре, Кырал куллукчула Тувгъан бийге Анкараны шимал джанында Чубук тюзлюк деб айтылгъан алапат бир джерни кѣргюзгендиле, ол да бек джаратханды. Юйор еллени тамадалары бу хапарны ешитгенлеринде тынчлыксыз болгъандыла: танымагъан адамларыбызны арабызгъа орналтмайык деб онов етгендиле. Адамларындан таџ кесек алтын ачха джыйыб Тувгъан бийге улкугъа бергендиле: "Былайын джаратмадым" де да башха джары кора, деб.

Тувгъан бий да алтын ачханы кѣргенинде битимли Чубук тюзню джаратмай ызына кайтады.

Бу айтувну керти болуб болмагъанын билген кыйынды. Тюрк кырал, карачайлы хаджиретле Тюркге келгинчи огъуна, аланы орналтыр джерлерин планџа салыб, юйлени ишлетирге да башлаб тура болурму еди, деб оюм етеме. Кырал архивледе кертисин табаргъа боллукду. Алай а Тувгъан бийни артындан сѣзюн етгенни игиге санамайма...

Кафказда джукчуларын сатып ачхагъа авуштуругъа кюрешиб келгенлери себепли, ал еки джылда ашагъан-ичген джаны была бек кыйынлык кёрмегендиле. Алай а хаваны, джерни, сувну тюрленгенине чыдаялмай, артыксызда сабийле была картла амалсызгъа джетгендиле. ДЖаз безгек, кыш да ёпке аврувлдан кёб адам ёлгенди. ДЖуккан аврувла (эпидемияла) ва кёчкюнчюлени уллусун гитчесин айырмай, адам санны бек джукартгъанды. Халисин билмеген джерлеринде мал курагъанны ебин да иги джюрюталмагъандыла, сабанчылыкны ва чыртда еталмагъандыла. Колларындагъы хазырны тавусхандан сора джашав зорлукну теренине киргендиле. Акгъан сув болмагъаны себепли бачхачылык да еталмагъандыла. Аманны кеми была кюреше кюреше талай джылдан сора, тегерекдеги юйю елlege да караб алача малчылык етерге, сабанчылык етерге юрене тебегендиле. Бу кыйын джыллада бир кавум юйдегиле, артыксыз да кол усталыгъы болгъанла уллу юйю елlege кёчюп, алайлада кол кыйынлары была джашагъандыла. Кырал берген юйлери была джерлеринден иги кесекни хайыр кёрмей тургъандыла. 20-30 чаклы юй да Ыстампулгъа джувук, тенгиз джагъада Чифтликкёй атлы елге кёчюп алайда татарлы кёчкюнчюлени катларында орналгъандыла. Бюгюн да ол елде 40'гъа джувук карачайлы юй джашайды. Неси да иги ашхы бир джерди. Мени ана джувукларымдан (Акбайлары) талай юй Чифтликкёйде орналгъанды. Енди ол ел район шахар болгъанды, он миңден артык адам саны барды. Шахарны беледие башчысы (шахар куллукну тамадасы) мени ана карнашым Акбайланы Сюлейманды (1993).

Енди, неге да юренип тынчлык тапдык деген заманда, Балкан Уруш (1912), аны ызындан Биринчи Дуния Уруш (1914) козгъалады. Колу савут тутхан еркишилени аскер куллукгъа аладыла. Елlege тиширувла, картла, сабийле каладыла...

Хаваны тюрленгени была, джукгъан аврувла была Ертугърул елде алай кёб адам ёлгенди, талай джылны ичинде кёчкюнчю кабырланы саны джашавда калгъанланы санын озгъанды. Ма бу сагъатда елибизни кабырлары 2000'ден аз тюлдо.

Урушлада, артыксыз да Чанаккала Урушда кёб еркишибиз шейит болгъанды. Куру Ертугърул елден 80'дан артык адам урушдан ызына

кайтмай калганды. Быланы ичинде юйленмеген джашла болганы кирик джагы юйленгенле да адам ортасы болганла да бардыла. Бирер екишер сабийни артларында коюп кетгенле да кепдюле. Аланы бийчелери, шейитлени бийчелери артдан ерге бармай, бирер екишер сабийни ёсдюрюб кеп джылланы тулукну сынагандыла. Аладан мен 20'гъа джувугъун таныйма. Сёзюджун адам ортасы болган Завредейланы Койчуну джашы Хошдай, 30 джыл болуп Чанаккала Урушгъа кошулган Гиначланы ДЖанкирни джашы ДЖумалий, ала кирик ДЖанкёзладан юч карнаш была аланы тамада карнашларыны тёрт джашы, дагыда башхала... Кёзювю келгени сайын елибизни юсюнден дагыда джазарыкма, бусагъатлык быллай бири джетерикди...

Сюлеймание (Ертен) Ел...

Сюлеймание (Ертен) елге 100'ге джувук юй орналганды. Былайы да ол кёзювде Сиврихисар атлы район шахаргъа байланып болганды. Порсук деген акган сувну джагъасында, битимли бир джерди Сюлеймание ел. Алай а ол кёзювде батхак, камишлик, хавасы бек авур бир джер болганды. Ем аман джаны да ургъуйланы кайнап турганы. Кеп бармай ургъуйла безгек аврувну джайгандыла, сабийлени кёбю кырылганды, уллула да колайсызгъа джетгендиле. Кыш Тифус, джай да салмонелла (тели аврув) тылпув алдырмаганды. Кеп адам ёлгенди.

Мени карт атам Герий Апендини Сюлеймание елге тюшгенин алгъаракда джазган едим. Кабыры бюгюн да алайдады. Сюлейманиечиле безгек аврув была тели аврув салмонелледан асыры бек джунчугъандан не етерге да билмей бек чырмалгандыла. Кеслерин кутхаралган юйле алайдан качып башха елге кечгендиле. Тюб болуп калган юйле да барды, мен кимле болганын билалмайма. 4-5 джылны ичинде джюзле была адам кырылып джюз джыллык бир елни кабыры чаклы бир кабыр салынганды. Сюлейманиеге джерлешген карачайлыланы аслам джартысы Белпынар елге, калганлары да Ертугърул елге кечгендиле. Бусагъатда алайда бир джагыз карачайлы юй джокду. Хаджиретлени юйлерин да джерлерин да артда юйюр адамлагъа бергендиле. Аврувла болмай, хаджиретле Сюлейманиеде калалсала еди бусагъатда бек бай бир елде джашарык едиле. Суварылмаган сабан джокну джериди. Малчылык да бек игиди...

Карачайлыла кетгенден сора Сюлеймание елге чыганлыланы орналтгандыла. Ол осал адамла карачайлыланы кабыр ташларын урлап кеслерини юй-арбаз хуналарына салгандыла. Кабырла салынган Дуппурну бек ташлы джерлеринден калганын сюрюп сабан етгендиле. Ол иесиз кабырла джер была тең болгандыла. Карт атамы кабыры тюз төпбеде салынганды. ДЖазувлу ташы болмаса таныргъа амал джок еди. Чыганлыла аны кабыр ташларына тиймегендиле. Ма бусагъатда да Карачай кабырла болган джерге "Текке" дейдиле, муну магъанасы "Шыйых кабыр" дегенди. Карт атамы шыйыхгъа санагъанлары себебли кабырына сый бергендиле.

Сюлейманиечилени асламы Уллу Карачайдан, бир бёлеги да ДЖёгетейден келгенди. Мен билген тукумла былады: Сылгагъарлары, Кипкелары, Бытталары, Кумуклулары, Чочхалары, Байрымкуллары, Семенлары, Оруслары, ДЖуккалары, Кулаксызлары, ДЖансохлары, Бюттюлары, дагъыда башхала...

Ягълыпынар (ДЖавлу)...

Анкара шахарны 20 км чаклы кыбыла джанында салынган бир елди. 100 джылны мындан алгъа Анкара гитче шахарчык болганына, ДЖавлу Анкарадан не аявсуз 50 км узакда болганды. Енди шахар была бирлеширге аздан аз калып турады. Карачайлыла кеслери "ДЖавлу" деп коядыла. Мен да алай айтырыкма. ДЖавлугъа 50'ден аз болмаган бир юй орналтылганды. Гёлбашы атлы кёлге джувук, битимли, хавасы да хатасыз бир джерди, дейдиле. Мен барыб кёрмей турама.

[Ескерювлерими компитургъа джюклеј турган кёзювюмде, 2005 джылны джайында барып ДЖавлуну кёрдюм. Кең арбазлы енчи юйле салгандыла. Елни орналган джери Анкара-Коня джолну катчыгъындады, джолгъа 1 км чаклыды. ДЖерлери битимлиди, малчылыклары да барды, мен ДЖавлуну бек джаратдым]. Бусагъатда ДЖавлуда 30-40 юйню джашаган хапары барды. Ургъуй кыйынлык алайда да кёб есе да, кёчкюнчюле джашавну ебин дженгил юренгендиле. ДЖавлугъа Уллу Карачайдан келген хаджиретле джерлешгендиле, сынтычыла да барды. Байчоралары была Ёзденланы тышында калган тукумланы билалмайма. Сёзню былайында Байчораланы Кызыл Илясны юсюнден бир еки сёз айтыргъа керекди.

Кызыл Иляс Кафказдан юйлю-юйдегили болуб келген бир адамды. Неге да акылы джетген, ишлей-ете билген, келликни бюгюнден сезген алапат акылман бир адам. Мыкырав кавум, башчылары Тувгъан Бий не айтса да "хо" деб тургъанлыкгъа, ол кеси оюмун тартынмай айтыргъа билгенди. Иляс Анкараны тегерегинде калырларын, узак джары кетмекликни джарамазлыкгъын, Анкарада темирджол болгъанын; ДЖавлу, Каяш, Чубук кирик джерлени битимли джерле болгъанын, былайлагъа орналыргъа кюреширлерин бир да аямай айтып кюрешгенди. Алай а джамагъатны асламы Тувгъан Бийни ызындан баргъан болмаса аны айтханларын санга да алмагъанды. Ол да сюрювден айрылыб куру кеси Анкарада калгъанды, алайгъа джувук Каяш атлы тийреде юй-джер курагъанды. Мал-мюлк иеси болгъанды. Муну кыллы да калмай Анкараны ичинде тюкенчилик да етгенди. Сабанчылык, малчылык, тюкенчилик ете кысха заманда уллу бай болгъанды. 1950 джылда елгенинде, бютев дуняны юсюнде джашагъан карачайлылары ем байы болгъанына шек джок еди. Картларыбыз, Кызыл Илясдан сёз ачылса алай айтывчан едиле: "Тувгъан Бийни коюп Кызыл Иляс айтханны етке едик быллай бир кырылмаз едик, джашав кюрешде да быллай бир зорлук кермез едик; джарлылыкны сынамазлыкгъыбыз кирик, урунуну хар тюрлюсюн юрениб завуклукда джашар едик".

Мени сартынга керти айта едиле. Алай а бир затны ескермей едиле: биринчиси, Тюрк Кырал карачайлылары келтирип кеси топурагъына орналтыргъа онов етген кёзювюнде хаджиретлени джерлештирлик джерлерин алгадан белгили етип тура болур еди. ДЖамагъатдан бир еки юйню айрылгъаны кёзге илинмегенликге, аслам джартысы айрыла тебресе мунга еркинлик берилмез еди. Екинчиси, Анкараны джувук тегерегиндеги елле 50 джылны ичинде шахаргъа кошулуп тас болуп калгъандыла. Былай болса, бизникеле да уллу шахарны ичинде тас болуб миллет аяларын джояр едиле, кесин билген киши да калмаз еди. Кызыл Илясны бусагъатдагы тувдуклары асимиле болуп бошагъандыла.

Енди не айтсак да бошду, насыпны тюрлендирген кыйынды. Мунда джашагъан карачайлыла еркин джашавгъа джедил огъуна тюбеялмагъан еселе да миллет аяларын тас етмей бюгюн да джашайдыла.

Белпынар Ел...

Былайгъа дери мен хапарларын айтгъан елле, Тюрк Кыралны карачайлылагъа деп курагъан еллеридиле. Атаджуртдан юзюлген 1200'ге джувук юй, айтылгъан елlege юлешинип джерлешгендиле. Быладан Сюлеймание (Ёртен) атлы ел, 5-6 джылны ичинде тюб болургъа джетип ёлгенледен калгъанла ары бери чачылгъандыла. Башюйюк, Килиса, Джавлу, Ертугърул атлы елле джерлеринден тепмезге кюрешип насып джерлеринде джашавну ебин юренгендиле. Орналгъандан 30-40 джыл сора килисачыла чегет елде джашав колайлык тапмай, бёлек бёлек башха джерлеге кете тебреген едиле. Енди хапарын айтырык елим Белпынар, джыйымдык бир елди. Аны Тюрк Кырал курамагъанды. Алгъы бурун Сюлеймание елге джерлешдирилген карачайлыла кеслери курагъандыла.

Есимде тюз калгъан есе, Сюлейманиеде джукгъан аврувладан бек амансызгъа джетген адамларыбыз алайдан башха джары кёчерге онов етгендиле. Талай адам бир болуп, излей излей Ескишехир была Коня шахарны бирбирине байлагъан джолну юсюнде, 80-чи километерде Белпынар деп айтылгъан хали джерни сайлагъандыла. Чегети джок есе да хавасы атив, ургъую джок, сабан етерча джер бавуру да кең бир джер. Кыралдан еркинлик алгъандан сора кадалып юле салгъандыла, джеңил огъуна Сюлеймание елден айрылып Белпынар елге кёчгендиле. Сюлейманиечилени бир бёлеги да бизни Ертугърул елге кёчгенди. Мени карт атамы ёксюзлерин да Ертугърул елге елтгенлерин огъарыда айтхан едим. Джаңы куралгъан Белпынар елге Килиса была Башюйюкден келип кошулгъанла да бардыла. Карт атамы карнашы Хаджи Сымайыл была юйдегиси да Сюлейманиеден Белпынаргъа кёчгенледендиле.

Белпынар ел куралгъан заманда кёчкюнчюлеге кырал болушлук да етилгенди. Барына да ол кёзювге кёре джетиб озарча сабан джерле берилгени кибик, 5-6 км арлакда, акгъан сувну джагъасында бачха джерле де берилгенди. Белпынарчыла каты ишлеген, баш туттхан адамладыла. Карачай еллени ичинде ем кёп барып келген елим Белпынарды. Ол себепден барын да таныйма. Атамы джаңыз егечи Залихат да алайда джашай еди. Бизни ел была Белпынарны арасы джаяв джюрюген была 9 сагъатлык джолду. Аралары узак болса да бизни ел была Белпынарны бирбири была байламы бек каты еди.

Баргъан-келген, кыз берип кыз алгъан, джыйынлагъа кошулгъан кибик ишле ёмюрлюкге юзюлмей бардырылып турады.

Белпынарда джашагъан тукумладан есима тюшгенлени санайым: Сылпагъарлары, Семенлары, Лайпанлары (Чочхалары), Коркмазлары, Кочхарлары (Хырген атавулу), Байрымкуллары, Боташлары, Чычханлары, Байрамуклары, ДЖансохлары, Кылычлары, Бытталары (Табакчылары была Куршалары), Кипкелары, Кумуклулары, Байчоралары, Текелары, Кобанлары, Кылычлары, Болурлары, Аджилары, Абайханлары, Кулаксызлары, Оруслары, Коцхарлары, дб...

Кёзювю келген сайын Белпынарны юсюнден ескеривлерими джазаргъа кюреширикме.

Кёчкюнчюлюк была орналывну юсюнден билгенлерими, кёргенлерими, ешитгенлерими кысхасы была джазаргъа кюрешдим. Бу затны юсюнден ишни кертисин билгенле да барды, билмегенле да кёпдю. Алай а ол кюнлени, ол зорлукланы кёргенле, сынагъанла артларында кагъытха джазылгъан джагъыз бир хапар да коймай керти дунягъа кетип бошалгъандыла. Екинчи, ючюнчю тёлюден аланы хапарларын менден иги билгенле бар еселе да бюгюнге дери билгенлерин джазувгъа кёчюргенге тюбемегенме. Мен да ескеривлерими китаб етип басмалар ючюн джазмайма. Бара баргъан дуняда тюркиячы карачайлыланы юсюнден тинтив ишлени джюрютюрге излеген адамла чыксала, мени джазгъанларымдан хайырланырла деп оюм етеме. Киши да хайырланмай унутулуп кетерик есе да ким биледи. Мен джазайым да дефтерим да, джазгъанларым да тюбериклерине тюбей тюбей барырла...

Сабийлигим...

ДЖашавгъа качан есим джете башлагъаныны юсюнден сагъыш етеме да тюшде кёргенча бир бёлек затланы ескерирге кюрешеме: анамы тюз тамадасы Хаваны кызы Махсюдени уллу кызы Ханифаны тувгъанын (1942) иги есгереме. Махсюде сабий табаргъа авруп юйге тиширувланы джыйылгъанын, аначы катын Текеланы Дубуккуну чакырылгъанын, аны гулочуна таяна келгенин бюгюнча есима тюшюреме. Сабийчикни тувары

джувуклашгъанында Хава харибни, менден джыл уллу тувдугъу
Алпасланны да мени да тышына чыгъаргъаны, мени юйюбюзге
ашыргъаны, кеслерини да тѣбенелге кетгенлери ентда кѣзюме кѣрюнюп
турады.

Бу хапарны айтхандан муратым, 4 джылда заманымдан бери бир бир
затланы ескералгъанымы чертмекликди.

Еза Ходжа была Томай Акка...

Анамы ем тамада егечи Алдавну кызы Бадимат, Кочхарланы Езаны
джашы Окуб была юйлю еди. Аланы мени была да, тюз тамадам была да
тегиш сабийлери бар еди: Пакизе, Зехра деб кызлары, Зия деб
джашлары . Пакизе мени уллум Гюлшен была, Зехра да мени была тегиш
еди. Карт аталары Еза Ходжа елни ем байларындан бири еди. Кызыл
саргъылдым джука сакалы, тобукларына джетген чубур джашил
кабдалы, башындан тюшюрмеген шынтакы бѣркю была кысха бойлу
нѣрлю бир адам еди. Бизни была ушак етип бир бирледе бизге тегиш
да ете еди. Мен таныгъан заманда 70 джылда болур еди.

Арбазларында бал батманларын да есгереме. Бал чибинледен коркуп
ары бери качувчан едик. Кабак ешиклери, алагъа тувра юйню кабак
ешигине карап тура еди. Тувра хоншулары, Лепшокланы Ахмат Ефенди
еди. Аланы кабак ешиклерини сол джанында, кабыргъаны тюбюнде
мазаллы бир томурав болувчан еди.

Ахмат Ефендини бийчеси Хузаймат, кюн джылыныб ызына кайта
тебреген заманда ак сакаллы, тюлкеси тавусулгъан, кѣзлери да иги
кѣрмеген бир карт акканы колундан тутуп келтирип ол томуравгъа
олтурта еди. Картха Томай Акка дай едиле. Еки колун гулоджуна,
сакалын да аны юсюне салып сагъыш етиб тургъан болмаса сѣлешген да
етмей еди, кишиге да карап кюрешмей еди. Артдан юренѣениме кѣре,
Томай Акка, Ахмат Ефендини атасы Еюб Ефендини тамада карнашы
болгъанды. Бийчеси ертдерек ѣлюп, сабийи болмагъаны себепли карар
адамы да болмай, ахыр кюнлеринде Ахмат была Хузайматны катларына
кысылып джашагъанды.

Томай Акка была ДЖанхот Ходжаны мени карт атам Герий Ефенди была
тегиш болгъанларын атам айтувчан еди. Мен аны таныгъан заманда 90
джылын озгъан болур еди. Томай Акканы хапарын джазгъанымы себеби,

мени акылым джетген заманда джашавда болгъан картларыбызны есгертмекликди.

Супу Хасан...

Айтылгъан картладан, тюшдеча есгергенлеримден бири да Бокайланы Супу Хасанды. Аны ел межгитде кёрювчен едим. 4-5 джылда заманымдан башлап атамы ызындан межгитге барыргъа ёч едим. Атам, ефенди болгъанына болур еди, намазчы картла мени еркелетген болмаса артха чиркитмей едиле. Межгитни ешигинден былай чыкгъанлай адамла олтурургъа деб ишленген еки узун канга тыркык бар еди. Намаздан чыкгъанлай нёрлю картларыбыз бирбирлерини тувраларына олтуруп таг кесекни ушак етгенден сора юйлерине кетивчен едиле. Былайгъа "ныгыш" дерге боллукду. Ныгышны юч джаны кабыргъа, ал джаны ачык, юсю да джабылып еди. Бу себепден джапургъа джелге да корувланып еди. Супу Хасан, колунда гулочу была 90° дерча бели бюгюлген, джука сюекли, узунурак бойлу бир адам еди. Гулочуна таяна ийилиб джорюй еди. Бирбирледе ва тюптюз тюзелип, гулочун сыртына салып, еки колу была да ага каты кадалып гузаба гузаба джорювчен еди. Биз сабийле да тоба тоба иги болуп калды кёреме, деп сейирсинювчен едик. Алай а кёп бармайын, биягъынлай белин бюгюп джорюрге башлай еди.

Супу Хасан да мен таныгъан бурунгу картларыбыздан бири еди. Атаджуртдан кётюрюлген заманында 40-50 джыл болгъан, джетген юйдегили бир адам болгъанды. Мен таныгъан заманда 80-90 джылында болур еди. Енди сагыш етеме да не Томай акканы, не Еза Ходжаны не да Супу Хасанны ёлгенин есгерелмейме. Кеслерин иги таныгъанлыкгъа джаназыларын калай есе да есимде туталмагъанма.

ДЖанхот Ходжа...

Орта бойлу, тегерек аксакаллы, ала кёзлю, нюр бетли, келбетли бир адам еди ДЖанхот Ходжа. Чомаладан болгъанын билеме да атасыны атын билалмайма. Мен таныгъан заманда 90 джылын озгъан болур еди, деп оюм етеме. Сабийлигинде, джашлыгъында дин илмуланы окургъа мадар табмай, юйленип адам ортасы бола тебреген заманында окургъа талпып арабджаны да таг кесек юренген атамдан ешитгенме.

Дувутдан Уллукарачайгъа ат сыртында келип, устаз Герий Ефендиден дерс алып тургъанды. Атам, ДЖанхот Ходжаны Герий Ефендиден дерс

кѳргенин да айтувчан еди. Герий Ефенди была ДЖанхот Ходжаны теѳиш болгъанын алгъаракда айтхан едим. Алай болса да тартынмай теѳинден дерс алып илмусун ѳсдюрге кюрешгенди. Илму джаны была алай терен тюл есе да бек супу бир адам еди, алив Кур'ан окуй еди, аваз да бере еди. Кюню межгитде озгъанча алай еди. ДЖазгъы кюнде Карачай капдалын, кыш чилледе козу тонун юсюнден тюшюрмей еди. Нюрлю тюрсюню кѳз туврамдан кетмейди, ѳлгенинде мен таѳ еси джетген джашчык болур едим, он джылымда дегенча. ДЖанхот ходжа карт башы была авругъанланы кѳрге да барып алагъа окуп тюкюрювчен еди. Мени тюз уллум каты авругъанында бизге келип аѳа да дува джазгъанын, тюкюргенин есгереме. Кулаклары авур еди ансы савлугъу бир да иги еди. Мен таныгъан заманда атха да мине еди. Огъурлу, суююмлю адам еди, Аллах джерин джандет етсин... Огъарыда мен хапарларын айтхан картладан Томай Акка, ДЖанхот Ходжа, Супу Хасан карт атам Герий Ефендини теплеридиле, Кафказдан аладан картла да келгендиле алай а мен аланы таныялмайма.

ТЕКЕЛАНЫ ДУБУККУ ...

Карачайдан келген тиширивланы ичинде мен таныгъан ем карт катын Текеланы Дубукку амма еди. Уллу кызы Хадижат Кафказдан 25 джылда келгенине кѳре (андан уллусу да болур еди) Дубукку не аявсуз 45-50 джылда, адам ортасы бир тиширив болуп Тюркге келгенди. Уллугъа гитчеге да накырда чам ете сѳлешген суююмлю бир тиширив еди. Тыкназ, орта бойлу, акбет, гулочуна таяна тири джюрюген бир катын еди. Ери да, бир кызы была бир джашындан калгъан сабийлери да ертде ѳлгенлери себепли мен аланы танымайма.

Уллу кызы Хадижатны ва бек иги таныйма. Ал башиеси Айбазладан бирев болгъанды, андан Гагын, Алия деп еки кызы бар еди. Екинчи башиеси, алгъарак сагъынылгъан Байчораланы Кызыл Иляс еди. Андан да Малихат деп бир кызы болгъанды, бюгюн да джашавдады. Калай есе да кечим еталмай айрылгъандыла, Хадижат кызчыгъын да алып кеси елибизге кайханды. Бу кѳзювде бизни тийреде джашагъан Кипкеланы Алибийни джашы Идрисни юѳбийчеси да ѳлюп тургъанды. Алгъаракда айтылгъаныча Идрис, атамы карт анасы Навгъаны карнашындан тувгъанды. Идрислары была барып келип бир юѳде тургъанча джашай едик. Насып болур еди, кюнню биринде Идрис была Хадижат

джашавларын бир етгендиле. Мен дуня джашавну ескере тебregen заманда Хадижатны Идрисни юйбийчеси болуп таныгъанма.

Дагъыда анам айтханџа кёре мен тувгъан заманда аначылыкны Хадижат етгенди. Дубуккуну ем кичи сабийи болуп дунягъа кошулгъан Умар а Карачайдан 5-6 джыллык болуп келгенди. Мен таныгъан заманда, адам ортасы болгъанлыгъына юйленмей тура еди. 1951 джылны кышында атамы егечи Залихат, екинчи кызы Тараны да алып бизге конакгъа келген еди. Дубукку харип бир иџирде, Умарны да катына алып Залихатгъа хошкелдиге келди. ДЖылы джюзге джете тургъанлыкгъа бир да тири еди. Дубуккуну, кесин тыџылагъанланы авзуна каратып хапар айханын бюгюн да унутмагъанма. Сёзню былайында Дубуккудан бир анекдот айтыргъа излейме.

1945-46 джыл болур еди дейме, огъарыда аты айтылгъан Ыжаланы Еюп Ефендини джашы Ахмат Ефенди аскер куллугъун тындырып кайтхандан сора ел межгитге ефенди етиледи. ДЖаш адам, билимли адам джаш кавумну ойландырып намазчы етеди. Елни бютев еркишилери, Дубуккуну Умарындан сора киши калмай межгитге джюрюйдюле. Ахмат ефенди алапат аваз етебилген бир алим еди. Мен да иги ескереме ол джылны кышы бек каты еди, карны калынлыгъы тобукгъа джете еди. Кюнлени биринде адам ийнанмазча бир хапар чыкды: “шайтанла джылайдыла” деп. Оюмгъа кёре, Ахмат Ефендини алчылыгъы была елни бютев адамлары намазчы болуп межгитге джарашгъанларында асыры кыйналгъандан шайтанла кече сайын джылав сарнав ете тебregenдиле. Сабий кёлум была бу хапаргъа мен да ийнанџан едим.

Ол карлы сувук кечелени биринде бир джылагъан-сарнагъан тавушланы Умар да ешитеди. “Марджама тышына чыгып бир карамасам” деп, мыллыгын тышына атады. ДЖылагъан тавушла аланы орамдан капхак башына тувра узайгъандыла. Умар да ызларындан джюрюгенди. Тик капхакны башына джетип тюзге карагъанында сарнагъан джылагъан тавушланы тюзге енџенин ескергенди. Андан ары атларгъа ва коркгъанды, Умар. Сора гузаба гузаба юйге кайханды. Анасы Дубукку ва печни артында калкый тургъанды. Умар хапарын анасына айтыргъа талпып анасын уятханды, хапарын да айтханды. Карт Дубукку, джашы хапарын бошагъанында : “Ой, Умар сен сав калгъын. Сени шайтаныџ

качан да тынчайып завуклу болуп джуклай болур, ала башхаланы шайтанлары болурла ансы” деп койганды, бюсюрев да етмей.

Бизге келген кечелеринде Дубукку ма бу хапарны дагыда бир айтып барыбызны кюдюрген еди. Кертиси была да Дубукку амманы сёзюнде терен магыана бар еди: Дубукку харип бу чам сёзю была джашыны намазгъа тырмашмагыанын черте турганды. Аллах джерин джандет етсин, Дубукку амманы бюгюн да тансыклайма... Дубукку карт атамы тежиши еди, кеси да Герий Ефендини анасы Текеланы Ханиш амманы кысха джувугъу болганы себепли ата егечим да бола еди.

ГОШТЮЙМЕ / КОШТЮЙМЕ - Карт атамы тежишлеринден бири да Гоштюйме аммады. Карачайдан 50 джылгъа джувук болуп келгенди. Дубуккудан гитче болмаз еди. Узун бойлу, сарышинли, алакёзлю, катапы бир тиширув еди. Бурнуну сол джанында чёртлевюк чаклы бир гуммосу бар еди. ДЖылы джюзге джувук джетгенинде да кеси джумушун кеси ете айлана еди. Болса да тувдугъу ДЖавхар апа карай еди. Толу юдегисинден гитче джашы Умардан сора кишиси калмагъан еди. Качан кёрсем пушувлу, сагышлы бир Гоштюйме Амманы кёрюрю едим. Кюлгенни ышаргъанны унутхан мыдах бир тюрсюню бар еди, харипни. Алай болса да алив халили, тынч, огъурлу, сёз кайгы джюрютмеген, кишиге да хатасы джетмеген, кеси кадарына разы болгъан, кёп зорлуклагъа тёзген, кёпню кёрген бир алапат тиширыв еди. Аз сёлеше еди, джашавундан бек хапар айтмай еди. Мен таныгъан бурунгу картларыбыздан ем артха ёлген Гоштюйме Аммады. Ёлгенинде ажимсыз джюз джылында болур еди, Аллах джерин джандет етсин...

БОСТАНЛАНЫ ХОРАСАН ...

Бизге хоншу болуп джаша еди. ДЖапыз джашы Шогъайып атамы тежиши еди. Елибизде Хорасандан иги тон бичебилген тиширыв болмаз еди. Бир кыш бизге келип печ юде, иленген козу теричиклени джан джанга салып атама тон бичгенин иги ескереме. Орта бойлу, кара шинлирек, джыйрык бетли, мыдах тюрсюнлю бир картыбыз еди. Аны да джашавда кёп кыйынлык сынагъаны бетинден белгили еди. Алай а тёзюмлю, кадарына разы, хар кимге да игилиги джукгъан, тынч, огъурлу бир тиширыв болганына кимни да не айтыву бар еди. Тавушсуз

джашады, тавушсуз ёлдю Хорасан амма. Ёлгенинде джылы джюзге джувук болур еди. Аллах рахмат етсин.

ТУВГЪАНБИЙНИ ЮЙБИЙЧЕСИ ШАША ...

Былай сагъыш етеме да “бурунгу картларыбыздан мен есима тюшюрелмеген бармыды” деп, Карабашланы Тувгъанбийни юйбийчеси Шашадан сора енди кишини да ескералмайма. Кёргенигизча, кырклы джылланы башларында огъуна, Карачайдан келген адам ортасы болгъан картларыбыздан мен сагъынганладан калгъанла ёлюп тавусулгъан едиле.

Шаша харип, Хачипсы абазаладан болгъанды. “Бийче Шаша” девчен едиле. Башиеси Тувгъанбийни атын ештген болмаса танымайма, Шашадан алгъа ёлгенди. ДЖағыз джашлары Сейитбий да Шашадан талай джыл сора 1948 джылда ёлген еди. Сейитбий еки айланып юйленген есе да артында сабийи калмады.

Шаша Амма кысха бойлу, джарык бетли, суюмлю бир тиширыв еди. Качан алагъа барсам, тургъан отовуну кең тыркыгъында олтуруп , кёлю да сагъышха кетип мынчак тарта турур еди. Шаша да Сейитбий да мени бек еркелете едиле. Ала джашагъан уллу межамны ичинде, Шашаны не карнашындан не да егечинден тувгъан болурму еди иги билалмайма “Сырма” атлы таң джылы келген бир тиширыв даха бар еди, елибизни устазы Айтекни анасы. Аны джағыз джашы Айтек да юлю юйдегили болуп ала была бирге джашай еди. Айтекни менден юч джыл уллу джашы ДЖантор была маңа тегиш джашы Сафар оюн теңлерим болгъаны себепли алагъа кёп барывчу болгъаныма шек джокду, юйбюз да джувук еди. Шашаны кесин иги таныгъанлыгъыма ёлгенин ескералмайма, доктургъа бактырыргъа деп уллу шахаргъа елтип, анда ёлюп, ёлген джеринде асыралып калгъан болур еди да дейме. Авушханы ажымсыз 1944 джылда еди.

Сейитбий таң окувлу адам еди, шахардан ыйык сайын газетле келтиртип окургъа ёч еди. Артда мен ал мектапны биринчи сыныфында окувгъа юренгенден сора, алагъа келген төрем болса Сейитбий газетлерин маңа окутуп тынғылагъан да ете еди. Окугъанымы анғыламасам да ынғычхамай иги окуй едим. Бусагъатда сагъыш етеме да ол газетледен есимде калгъан затла да бардыла: кече юйледе чырак джандырыллык

тюдю, Алманла хорланып барадыла... дегенча. Бу хапарла ешда 1945 джылны башларында болур еди. Еркелетгенлери себепли болур еди, Шашаны да Сейитбийни да бек сую едим, бир бирледе маја кемпек да бере едиле. Сейитбийни 1948 джылда каты авруп, Бурса шахарда хоспиталгъа джаттырылгъанын, алайда ёлюп асыралгъанын иги ескереме. Ол кёзювде он джылымда едим. Сейитбийни да анасын да тансыклагъанлай турама. Аллах джерлерин джандет етсин.

Калгъан карачайлы тиширувланы юсюнден...

Кафкада тувуп, ёсюп Тюркге кёчген тиширивладан кёплени таныгъанма. Бары да нюр бетли, огъурлу тиширивла едиле. Узун джеули, узун етекли Карачай чепкенлери, беллеринде куршаклары, алларында хоталары, башларында каты кысылгъан джавлуклары была тегереклерине суюм чача едиле. Ичлеринде джавкарын, чылтыры саркгъан джауыз бирин кёрлюк тюл едиу.

Сабийлеге атив айтхан, еркелетген; еркишилени джаклагъан, алагъа сый берип алларындан ётмеген, бирбирлерине качан да болушургъа талпыгъан алапат инсанла едиле ала. Буюн да тансыклап ескереме, джерлери джандет болсун.

Кафкада тиширивланы сабанда-бачхада аявсуз ишлемегени, ындыр была кюрешмегени, ийнек савмагъаны айтылывчан еди. Мында да айтылгъан авур ишлени алагъа киши да тежмей еди.

Тиширивларыбыз куру еки ишде еркишилеге болуша едиле: ындыр тюбу сибирген, ашлык елеген. Алай а кой савгъан была ийнек савгъан, мени есим джетген заманда тиширивланы куллугъу болуп тура еди, еркишиле савум ишни тиширивлагъа туваргъан едиле.

Тиширивларыбызны кол ишлеге усталыгъы кимге да белгиледи. Ока сокгъан, хар етген, ганаба тикген, джун ийирген, чепкен сокгъан, джувургъан сыргъан, джабывлагъа оюв салгъан, кийим бичип тикген, дб. Карт катынла да тери илей едиле, тон бичип тиге едиле, каптал ете едиле. ДЖаш тиширивла джыйылып чачак тюерге, шайтанчалыв етерге да ёч едиле. Арт ала, 1950-чи джылладан башлап базаркийим алып кийген джорюп тебрегенинде чепкен сокгъан да, кол была кийим тикген да таркайды. Бусагъатда, огъарыда айтылгъан ишлени етебилген тиширивла бек аз болурла.

Халкыбызны адет, джорук, тил, санагъат дегенча тин байлыкларын бошламай болушлусуча джорютюрге тиширивларыбыз

еркишилерибизден ашхыдыла. Инсаныбызны ем аман халилеринден болгъан зарлык, тиширывларыбызда еркишилерибизден азды. Бу себепден мен тиширывларыбызгъа уллу бюскюрев етеме, багъа береме. Аланы джигитликлери болмаса, ендиге дери тумаланып бошаллык едик.

Кафкаскдан келген мен таныгъан тиширувларыбыз...

Былай сагъыш етеме да мен хапарын айтхан Дубукку аммагъа тегиш карт тиширывларыбыздан кишини ескералмайма. Мени акылым джетер заманда тавусулгъан едиле, харипле. Алай болса да Гыджычыкны юсюнден бир еки сёз айталлыкма. Гыджычык, Дубуккудан кичирек еди. Акмакланы кызлары болуп Кочхарланы Мухтар Сымайыл была юйлю еди. Катагъы, муккур, авзунда джагъыз тиши калмагъан, бираз да серирек бир тиширывчук еди. Юйлери бизге хоншу болгъаны себепли куру да кёрювчен едим. Дубуккуча елге джамагъатха кошулгъан бир тиширыв тюл еди. Серирек болгъанына болур еди, сабийле была да ушак етивчен еди.

Текеланы Дубукку была Шашаны теулеринден башха таныгъаным джокду. Аладан сора келген тёлюледен а кёплени танийма, сёзючюн: Куршаланы Гыджы (35)¹, Айтекни анасы Сырма (30) Базарчылары Афува (30), Акбайланы Бай Хава (30), Кипкеланы Алибийни кызы Шамахан (25), Кочхарланы Ибрайны кызы Гыджы (25), ДЖанкёзланы Сюйюмхан (25), Гиладаны ДЖанкирни кызы Хава (25), Акбайланы Бисминат (25).

Быладан Шамахан, кабыргъа хоншубуз болгъаны себепли картлыгъында бизде джашагъанча тура еди. Барыда кёчкюнчюлюкню, урушланы кыйынлыгъын сынагъан, ерлеринден увак сабийлери была калгъан сыйлы аммаларыбыз едиле. Быладан кичиреклени да санаргъа кюрешейим: Лайпанланы Бадимат, Дубуккуну кызы Ыжаланы Хадижат, Чомаланы Айшат, Чычханланы Абидат, анамы тамада егечи Акбайланы Алдав (Айшат), Акбайланы Кёккёз, карт анамы егечи Сылпагъарланы Забида, ДЖинлиланы/Болатланы Зюлюй была Мукуй егечле, Карабашланы Хаджар была Мамурхан егечле, Батчаланы Бакый, Кипкеланы Сомча, Бокайланы Бадимат (Аначык), Текеланы Багъа, Чомаланы Асият, анамы екинчи тамада егечи Бадимат (Дуппур),

¹ Былайд (...) ичинде джзылгъан санла Кафксдан ненча джылда келгенлерин кёргюзеди.

Чомаланы Шиша, Бокайлары Анийсат была Дуппуш егечле... Была бары Кафкадан 15-25 джыл болуп келгендиле.

Анда тувуп бир джыл была 15 джыл болуп келгенледен таныгъанларым а таӊ кесекдиле: Кочхарлары Ибрайны кызлары Таийбат была Абидат, ДЖансохлары Хава, Алибий кызы Бадимат, Борлаклары Хурайны кызы Буттук, Карт Зюлюй, Крымшавхаллары Абидат, Болурлары Апбаша, Аджиланы Абидат, анам Марям была тюз тамадасы Хава, Кипкеланы Аминат, Бокайлары Афува, Базарчылары Айшат, Биджиланы ДЖулдузхан, Бокайлары Хабийбат была Миджи егечле, Гилашлары Ханиш, Чомаланы Айджа была Самсият егечле, Акбайлары Хаджар, Чомаланы Саният, Чомаланы Айшат была Бадимат егечле, Акбайлары Гезам, ДЖанхот ходжаны бир келини Хаджимат, Кипкеланы Хаджар, Базарчылары Айшат, Акбайлары Баттай была Хапий егечле, Кочхарлары Мухтар Сымайылны кызы Мукуят, Текеланы Афува была Хадижат егечле, Чычханлары Салим, Чомаланы Шиша, Чомаланы Кюнтиймез, Тавлу Сюлеменни катыны Сылпагъарлары Баттай, атамы кичи егечи Залийхат, Кипкеланы Гыччымай, Текеланы Будуй, Бюттюланы Афува, Чычханлары Батти, Шыдакланы ДЖубуй... Бу кавумну ичинде Кафкадан хапар айталмазча уваклай келгенле да бардыла.

Былары барын, мен джашагъан елде джашагъанлары себепли танийма. Калгъан Карачай елдеде да таныгъанларым кёпдюле, алай а барын санаялмазлыгъым ючюн аланы юсюнден джазмайма.

Огъарыда атлары сагъынылгъан тиширывларыбызны джартыгъа джETERча бир бёлеги, башиелери урушладан кайтмагъаны себепли бирер-екишер сабийлери была тул калгъан тиширывла едиле. Сабийчиклерине ёге атаны сынатмаз ючюн екинчи ерге бармай, ёксюзлерине карап аланы ёсдюрюп, адам арасына кошуп кеслерин неден да куру койгъандыла. Аланы калай махтаргъа сёз тапмайма. Аллаху Та'ла джатхан джерлерин кеӊ, мекамларын джандет етсин...

Бизни тёлуге да бизден алдагъылагъа да кёрмеген Атаджуртубузну суюдюргенле ма бу огъурлу аммала едиле. Артыксыз да узун кышхы кечеледе аланы тегерегине джыйылып Карачай'дан хапар айтханларын кёз джапмай тыӊылай едик. Хапарларына джомаклары да Нарт таврухлары да кошханлары себепли тамам джюреклерибиз учунуп

түшде джашагъанча бир бола едик. Тавла, ёзенле, джайлыкла, кышлыкла, кошла, малла, чалкычыла, бичен гебенле, джашил чегетле, чегет кёгетле, чокурак сувла, джурла, джугъутурла, парийле, айюле, кабанла... Ханла, ханланы дунягъа айтылгъан атив кызлары, ала была юйленир ючюн акыл джетмеген, кюч джетмеген кыйын ишлени етерге кюрешген джигит джашла; карткуртхала, чыгыртавкеле, аман джюреклиле, иги джюреклиле; емегенле, емегенле была кюреш етген нарт батырла... Барындан да кёп сагъынылгъан зат неди десегиз, Кобан сув. "Ийсагъын чокурак Кобандан бир ичер еди" деп, джюрек талпывларын куру да айтывчан едиле. Ол себепден биз да Кобан сувну Дуняны ем татлы, ем алапат суву болгъанына ийнана едик. Не келсин, ёмюрлюкге джашаргъа мадар джок, бары да бирем бирем бу дунядан авушуп керти дунягъа кетдиле, Атаджуртха тансыкларын да биргелерине елтдиле...

Кошак сёз: бу ескеривлени джазгъан кёзювюмде есиме тюшмегенле да бардыла. Артда ескерсем коша коша барырма, деп оюм етеме. Быланы тышында; Башюйюк, Килиса, Белпынар, Чифтликкёй... елле была шахарлада мен таныгъан картланы саны да таң кесек барды. Мадар тапсам аланы да джазаргъа мурат етеме.

Увак сабийлигимден башлай келип бек ертдеден мен тюрсюнлерин ескерген картларыбызны юсюнден кысха да болса бирзатла джазаргъа кюрешдим, артыксыз да тиширивларыбызны хапарларын айтдым. Енди ахырда да Кафказдан келген еркишилерибизден мен таныгъанланы атларын да джазайым...

Сылпагъарланы Кочхарчы Сымайыл, Сылпагъарланы Акка, Чомаланы Ногъайны джашы Тишсиз (Бекмырза), Кочхарланы Ахия, бирси Кочхарланы Ибрайны джашы Чорна (Умар), Кипкеланы Алибийни джашы Идрис, Сылпагъарланы ДЖанхотну джашы Хызыр, Бытталаны Хоштан, Базарчылары Исса (Чавушчук), Биджиланы Итдини джашы Кара, Биджиланы Чомур, Шыдакланы Садакны джашы Абдулкерим, Карабашланы Мовлан, Абайланы Хаджимырза, Бостанланы Баккуну джашы Зекерия, Чочхаланы Масхутну джашы Арап Хусей, бирси Кочхарланы Мамусурну джашы Ахматалий, Кипкеланы Чугуну джашы Абдулкерим... Бу тёлү была аладан сора келген тёлүден урушлада

калгъанла кѣпдюле, 75-80 еркишини шейит болуп кара кагъыты келгени айтылгъанлай тура еди. Быланы барын санарча терен хапар билмейме. Бу бѣлекде атлары сагъынылгъанла Атаджуртдан 15-25 джыллык болуп келкенледиле.

Кафказдан джаѣы тувуп келгенле была 15 джылгъа дери болгъанладан таныгъанларым таѣ кесек бардыла. Атларын есима тюшгенича джазайым: Акбайланы Абукну джашы Харшим (3), Кочхарланы Сымайылны джашы Харшим (6), Крымшавхалланы Лалимни джашы Каншавбий (5), Аджиланы Алийсаны джашы Харун Ефенди (12), атам Азирет Алий (9), Чычханланы Аджиз (10) была Амма Хусей (7) карнашла, Устаз Айтек (5), бирси Кочхарланы Сары Алий (8), Абайханланы Котурну джашлары Топшай (9), Локман (6), Хопбай (3), Бытталаны Токуну джашы Мухаммат (2), бирси Кочхарланы Магъанны джашлары Абдуллах (12), Харшим (9), Мусса (5), Исса (2), бирси Кочхарладан Татар Меммет (3), Ыжаланы Умар (6), Чычханланы Ыслам (9) была Кѣккез (6) карнашла, Чомаланы Харун (5), Чомаланы ДЖанхотну джашы Шамил (9), Акбайланы Даватны джашлары Ахмат (14) была Сюлемен (9) карнашла, Сылпагъарланы Абул (7) была Идрис (2) карнашла, Чымык Текеланы Иляс (9), Патмаханны джашлары Ысхак (7) была Топал Меммет (3), Кипкеланы Сымайылчык (9), ДЖанмекланы Кукуруз Алий (9) была Чокуна (6) карнашла, Батча Чалкуланы Рамазан (15) была Алий (12) карнашла, Бытталаны Идрис (10), Ериккенланы Чалбаш Юсюп (8), бирси Кочхарладан Гоштюмени Умары (8), Борлаканы Умар (14) была Кѣккез (7) карнашла, Батчаланы Шогъайны джашы Осман(9)... ДЖылын тюгел толтурмай, коюнда келгенлени джазмайма, санлары да азды. Нечюн десегиз, коюнда сабийлени кѣбю безгекден кырылып калгъандыла...

Алмектап джылларым...

Бизни ел куралгъан заманда мектап ишленмегенди. Патчахлыкны кюнюнде урушла, кыйынлыкла, джарлылык дегенча себепле была сосял ишле джыгъыла коба баргъанды. 1923 джылда джумхурият режим куралгъандан сора да быллай ишле акыртын акыртын етиле баргъанды. Мында бизни елибизни да терслиги болгъанына шек джокду. Сѣзючюн, башюйюкчюле бизден 20 джыл алгъа еллерине мектап ишлегендиле, устаз келтиртгендиле. Картларыбыздан ешитгенибизге кѣре, Карачайда

дувутчула была джазлыкчыла окув джаны была карывсуз болгандыла. Джаңы окувну коюгуз, Куран окурға юренгенде да башлары была бармагандыла. Елде джаңыз бир ефенди болганды, Еюп Ефенди, ол да уллукарачайчы. Андан келген еркишилени ичинде межгитде джамагъатны аллына озуп намаз кылдырлык билими болган адамны саны бир колну бармакларындан кёп тюл еди. Тиширивлада да Куран окуй билген бек аз еди. Дувутчула не орнуна да малчылыкны кётюртгендиле мында да алай болду. Килиса была Белпынарда да алмектап бизни елден алға ишленгенди. Аладан окувлу адамла да бизден аллай бирни алға чыгып тебрегенди. Бизни елде, кёчкюнчюлюкле тохтагъандан сора увак сабий болуп кошулгъанладан таң кесекни Ейюп Ефенди Куран окурға юретгенди. Ейюп Ефендини сохталарындан да межгитде джамагъатны аллына ётюп намаз кылдырырча билими болган еки адам бар еди: Ейюп Ефендини джашы Ахмат Ефенди, мени атам Азирет Алий. Бу екисинден сора адам арасында авазы калтырай Куран окурға юрешгенледен да мен таныгъанланы атларын джазайым: картладан ДЖанхот Ходжа была Еза Ходжа, андан келгенлени ичинде намаз кылдырыр чаклы билими болганладан едиле. Бирси Кочхарланы Чорна была Биджиланы Чомур да алив Куран окуй едиле. Аладан сора Сылпагъарланы Абул Уста, Чычханланы Ыслам, бирси Кочхарладан Магъанны Абдуллахы, Чомаланы Тели Хасан, Бытталаны Мухаммат, Акбайланы Сюлемен, Устаз Айтек, Акбайланы Харшим...

Бу затны юсюнден сёзню быллай бир созгъаным олду, бизни елчилерибиз дин окувну да дюня окувну да кереклилизин кеч ескергендиле. ДЖыламагъан сабийге емчек берилмейди. Кесиң бир мекам ишлерге юрешип, кыралдан устаз излесең болур еди да калыр еди. Айтекни устазлык алып елге кайтханы 1937-38 джыллагъа тюбейди. Ал джылында джетген джашлагъа окув-джазув юретгенди. 1938 джылдан башлап елни сабийлерин окутуп тебрегенди. Мектап мекам болмагъаны себепли, кесини юйюню бир отовунда куллугъун етгенди. Артда, 1941 джылда елчиле джыйылып бир мекам салдыла да сабийле керти мектапны не болганын юрендиле. Елни мектабы юч сыныфлы мектап болганы себепли, 1950 джылгъа дери окугъанла, юч джыллык мектапда окув юренгендиле. 1944 джылда джыйылган сохталаны ичине мен да кошулдум. Ол кёзювде 7 джылын

толтурмагъанны мектапха джазмай едиле. Мен а 6 джылымда едим. Окургъа асыры талпыгъандан, джазылмагъанлай мектапха барып келип тебредим. Устаз Айтек да атив айтхан болмаса джук да айтмады, мени ем ал сырагъа олтуртду. Менден юч джыл уллу егечим Гюлшен да мени была бирге окуй еди. Андан 2-3 джыл тамадала да бар еди. Айтек харип окумай калып кетгенлени барын джыйып окургъа, джазаргъа, хыйсап етерге юрете еди. Махданчанча болмасын еки айны ичинде окугъанда да, джазгъанда да, хыйсапда да ем алгъа оздум. Айтек Устаз да мени бек сюе еди. Юйбюзге келип атама анама да махтады: джылы джетмегени себепли дефтерге джазалмай турама, алай а бир Аллах айтхан болур, деп.

1945 джыл джазны бурну карагъан заманда мектапны да устаз Айтекни да гёзетлерге деп елге башустаз (инспектор) келгенин ешитдик. Ертден была мектапха джыйыла тебрегеникде Устаз Айтек аллыма сюелип "Йылмаз, сени атың дефтерде джокду, башустазны не айтырын билмейме, сен бюгюн ызыңа кайт, дерсге келме" деди. Мен да ичкери кирмедим, алай а юйге да кетмей мектапны арбазында булджургъа кюрешдим. Коңурав кагъылып сабийле таза хавагъа чыкгынчыгъа дери озгъан сагъат маңа бек узун кёрюндю. Сабий джюрегимде кёб оновла алгъа чыгъып мурукку етдиле. Екинчи дерсге кирген кёзювде, кёз караңы етдим да дерсге кирдим, ем ал сырадагъы джериме олтурдум. Башустаз да Айтек да ичкери кирдиле, ёрге кобуп алагъа сый бердик. Башустаз карап мени кёргенлей Айтекге карады, сора маңа айланып атымы сорду, джувап етдим. Мычымай мени кара каңаны аллына дерсге чакырды. ДЖазыв джаздырды, кеси джазып маңа окутду, тюрлю тюрлю сорувла сорду, хыйсап етдирди. Барына да толусу была джувапла кайтардым. Сейир болду, дефтерге карап атымы изледи, алай а табалмады. Сора Айтекге бурулуп сорув соргъан кюйде карады. Айтек Устаз тартына тартына "ДЖылы джетмегени себепли атын дефтерге джазаргъа мадар табмагъанма, алай а кеси коймай келеди, мен да кыстап иелмейме" деп, болумну ачык етди. Башустаз, джан хурджунундан каламын чыгъарды да дефтерге атымы джазды, сора Айтекге " ДЖети джылдан мурат, сабийни есин джыяр заманңа джетериди. Бу джашчыкны есин джыйып тургъаны белгилиди, мен атын джаздым, аны ючюн окургъа бир да тыйгъыч джокду" деди. Айтек да мен да куванч аллы болдук. Былайлык была алмектапха джараштым.

1947 джылны джазыны ахырында юч сыныфлы (класлы) алмектапны бошап дипломамы алдым...

1943-чю ДЖЫЛДАН ЕКИ ЕСКЕРИВ

Качны аллы была атам, ат арбагъа талай машок ашлыкны джюклеп тамада карнашым была мени да катына алып шахаргъа тебреди. Алайы бизни елден 20 км узагдады. Сиврихисар атлы бу шахарчык тарых джаны была бек ески бир джерди. Тогуз межгити, онбир минарасы (еки межгити оюлуп куру минаралары аякта калгъанды) барды. Орамларына сослан таш тешелипди. Еки юч катлы (этажлы) атив юйлери барды. Тюрлю тюрлю тюкенлерини санын билирге мадар джокду. Бу мени шахаргъа биринчи болуп баргъным еди. Уллу сейир болдум, тегерекде кергенлериме хайран болуп карадым. Сёзю узатмайым, ашлыкны ачхагъа авуштуруп базаргъа, тюкенлени кер джерине бардык. Атам, танышы болур еди, бир уллу кумач сатгъан тюгенге кирди да ючюбюзге кийим/костюм болур чаклы бир кумач алды, сора кийим тигивчюге/терзиге барып кумачны ача бердик, ол да ючюбюзю да ёлчебизни алып дефтерине джазды. Алайдан чыктык, алыр затларыбызны алдык, екинди заманда елибизге таба айландык. Ол керювде 5-6 джылда едим. Сиврихисар шахарны ол керю тюрсюнюн/карамын ентда унутмай турама.

Еки ыйык озгъандан сора, атам биягъындай шахаргъа барды да тигилген кийимлерибизни алып келди. Была мени базардан/тюкенден алынган не да терзи тикген биринчи кийимлерим едиле. Юсюме кийип керюге карадым, керлюм уллу болду, хоншубуз карт Гыджыгъа барып алгыш етдирдим. Аны была калмай тебен тийреде джашагъан анамы тамада егечлери Алдав была Дуппургъа барып алагъа да алгыш етдирдим. Бурун заманда юсюге бир джагы кийим етдирсен, карт тиширивлагъа алгыш етдирген адет бар еди. Енди муну маганасын билген да калмагъанды. Айып етмегиз, кийимлериме алай куванган едим, арадан 50 джылдан артык бир заман озса да ол завуклу керюмю унутмай турама... Бу мени биринчи ескеривюмдю, енди екинчини хапарын айтайым.

Кыркавуз айны ахыры болур еди, дейме, юде бир кайгы башлады: Белпынар елге джыйынча барабыз, деп. Анда атамы джагыз егечи Залихатны тамада кызы Пакизени ерге чыгъарадыла. Бу себепден

барыбыз да джыйынға кошуллукбуз. Сабийле куванч аллы болдук. Ары деричин, атын ешитген болмаса атамы егечин да, джашагъан ели Белпынарны да, калгъан джувукланы да кёрмеген едик. Ем узак джоловчулук етерикбиз ем да Белпынар елни кёрлюкбюз. Мындан уллу куванч болурму?

Атамы кесине да бизге да джаңы кийимле тикдиргенини магъанасы энди аңылашынды. Киши елге джыйынға баргъан джашла омак кийинмей боламыды да?

Бир кюн ертден была ертде еки карывлу байтал тартгъан арбагъа барбыз да миндик, Алибий улу Идрисни кызы Сафият да бизге кошулду. Гитчебиз Сафият алкын коюнда сабийчик еди. Белпынар елге ат арба была 9 сагъатда барылады, дейдиле, биз да аллай бир заманда баргъан болур едик. Талай тюркюле джашагъан елни ичинден оздук, Сакаря атлы акгъан сувдан да ётдюк, екинди азанны аллы была Белпынар елге бардык. Залихат была башиеси Семенланы Шогъайып Ефенди да, арбаз толусу калгъан джувукларыбыз да бизни куванч аллы болуп кучак ийнак етдиле.

Шогъайып Ефенди была Залихатны төрт кызы была еки джашы барды: Пакизе (1926), ДЖахит (1929), Гюлай (1932), Тюркян (1935), Сенийха (1937), Абдулвахид (1940). Тамада кызлары Пакизени Бытталаны Идрис Ходжаны джашы Абдулвахидге беребиз. Шогъайып Ефенди да Идрис Ходжа да елде джаклангъан, сыйлы адамларыдыла. Елде куванч уллуду, калгъан Карачай елледен келгенле да кёпдюле.

ДЖыйынны калай джюрюгенини юсюндан кёп зат билаламайма. Кюёв нёгерлени орайда тартып келин алыргъа келгенлерин ескереме. Бир да Идрис Ходжаланы арбазларында ав алынган кюнню тюшдеча ескерирге кюрешеме. Ефендиланы гитче джашчыклары Абдулвахид кемизличик еди, джюрюялмай еди. Ак бетинде гитче чилчиклери была кёмкёк кёзлю бир суююмлю сабийчик еди. Аны джюрюялмагъаны себепли Залихатны гитче кызлары была не да хоншу сабийле была ойнай едим. Белпынар елде бизни джувугъубуз кёпдю, артыксыз да ата джувукларым. Карт атам Герий Ефендини карнашы Хаджи Сымайылны джашлары толуюйдегилери была алайда джашайдыла. Бары была да таныш болгъан едик. ДЖылым гитче болгъанына болур, артда бир джангъызын да ескерелмедим, тюрсюнлерин есимде туталмадым. Билингени киби джыйынлада адам таныгъан да айырып кыйын болады.

Пакизе харипни (1998' де авушду) джыйыны себепли Белпынар елде озгъан еки ыйыгъым, китче сабийлик ескеривлерими ем завуклусуду, бюгюн да унутмагъанма. Кайта турубубузда арбаз толу бир адамны бизни ашырыргъа чыкгъанын, артыксыз да тиширивланы джыламсырап саламлашханларын да унутмай турама. Ол заманда инсанларыбыз бирбирлерине багъа, сый бере едиле, джувукну сувукну биле едиле. ДЖюрекден бир бирлерин сые едиле. Енди быланы бири да калмагъанга джетгенди. Белпынар елден айрылгъандан сора, бир бирибиз была селешмей, мыдахлык басып таг кесекни бардык, сора тегерегибизде кергенлерибизни бир бирибизге кергюзте, завук ушак ете кеси елибизге кайтдык...

Сагъыш ете тебрегенимде ентда есима кеп затла тюшдюле. ДЖылны джаз арты кезювю еди. Сабанла тобукга джете, тюрлю тюрлю гокка ханслагъа гебелекле балчибинле кона, табигъатны тамам да джашнагъан бир заманы... Абайланы Хаджимырзаны джашы Хамзатны тоюна баргъаныбыз есима тюшдю: Хоншубуз Каншавбий арбасын джегип хазыр етген еди. Анам была мен, анамы тюз тамадасы Хава была тамада тувдугъу Алпаслан, бир да Каншавбийни егечи Абидат арбаны гюрбесине ерлеп олтурдук. ДЖыйын бизни елни джалпагы "Татар" атлы гитче елчикде джюрюйдю. Ат арба была еки сагъат чаклы джол алып Татар джалпакга джеттик. Татар джалпак чыммак бир ак дуппурну етегинде куралгъанды. Тюбю была тирмен айландырып чаклы бир ырхычык агады. Ырхыны кыйырларында бек кеп тал терекле барды. Андан да енишге карасагъыз, Сакаря сувну джайылгъан сувунда есген камишликлени учу кыйыры джокчады. Бизни елде сув болмагъанына болур еди, Алпаслан да мен да ол ырхычыкга кирип, ойнап завук етдик, джыйынны да унутдук. Ав алгъан кезюв болур еди, талай сагъатны булджугъандан сора ызыбызга тебретдик. Бусагъатда сагъыш етеме да джыйынны баргъаныны юсюнден джукну да ескерелмейме. Алай а джазгы табигъатны аревлукларына тамаша болуп аламат бир кюн оздургъан едик, бу да гитче сабийлигимден есимде калгъан затладан бириди. Хамзат, Карабашланы Мовланны кызы Абидат была юйленген еди.

Тюшдеча ескерген джыйынларымдан бири да Акбайланы ДЖанкишини джашы Ысхакны джыйыныды. Ав алынган кюн келинни юсюне

чачылган кемпекледен юлюш алырга мурат етип джыйын барган юйге барган едим. Ав алыныр кёзювде Базарчыланы Исса Чавушчүкнү джашланы алларына ётюп, орайдагъа башчылык ете тургъаны бюгюн да суратдача есимдеди. Ысхак харип Чочхаланы Арап Хусейни кызы Сафият была юйленген еди. Ысхак джашлай ёлдю, Сафият бюгюн да джашавдады.

Увак сабийлигимден есимде калган бир башха джыйын да бирси Кочхарланы Ахмат Алийни джашы Ибрахимни тоюду. Кипкеланы Чугуну джашы Кайсынны кызы Чопалак была юйленген еди. Ма бу мен хапарын айтхан джыйынла барган 1943-44 джыллада келин алынган джыйынладан есима тюшгенлени да кысхасы была айтайым: Акбайланы Илясны кызы Чакыр была Боташланы Хангерийни тамада джашы Хамзатны джыйыны, Батчаланы Чоканы джашы Хайдар была килисачы Болурланы Аббашаны кызы Зухурияны (атасыны тукуму Аджилары?) джыйыны, Кипкеланы Мирземекни джашы Абдуллах была Биджиланы Караны кызы Мукуятны джыйыны, Кочхарланы Майылны джашы Сатылмыш была Чоканы кызы Хабийбатны джыйыны, Биджиланы Чомурну джашы Сымайыл была Батчаланы Алийни кызы Муслиматны джыйыны, Казанлы Исса была килисачы Биджиланы Добайны кызы Халиматны джыйыны, килисачы Аджиланы Мука была Завредейланы (Коркмазлары) Хоштайны кызы Айшатны джыйыны (Хоштай Чанаккала урушда шейит болганладанды), Чомаланы Харун была килисачы Семенладан Хавачыкны джыйыны...

Огъарыда бу мен санаган джыйынланы бары 1945 джылдан алгъа джюрюгендиле.

КУРАН ОКУВ ...

Мени сабийлик джылларымда Тюркияны башчысы Исмет Инёню еди. Ол, дин джашавгъа Кямал Пашадан да каршчы еди, Совет властдача дин окувгъа еркинлик да джок еди. Хар ким намаз керегин джашыртын окургъа кюреше еди. Да, бизни Инёнюбюз была Советлени Сталини бир бирлерине ушай едиле. Тюркияда тувуп сабийликлери 1925-50 джылланы арасына тюбеген тёлүден Куран окургъа юренгенле бармак была кёргюзтюлорча азды. Бизни елибизде да сабийле намаз кереклерин джашыртын юренирге кюрешгендиле.

Мени атам ефенди болганы себепли бизни юйюбюзде Куран окургъа тыйгыч джок еди. Тамада егечим была тамада карнашым Куранны чыкган едиле. Тийребизден бир кавум атала анала атама келип, сабийлерине намаз керек юретирик тилевчен едиле, ол да чырт авурсунмай окута еди. 1944 джылда атамдан Куран юренирге башладым, ол джыл мектапха да джурюй едим. Дин окувда сохта нёгерим кимди десегиз, менден 8 джыл тамада Лятифе (Акбайланы Харшимни уллу кызы). Екибиз да талай айны ичинде Абдиекни бошап Куранга кирдик. Алай а Лятифе окуганны койду, мен юзмей бардырдым. 1945 джылны джазы чыгъаргъа алмектапны биринчи сыныфын бошадым, Куранны да чыкдым. Ол джылны качында болур еди дейме, огъарыда аты айтылган Ахмат Ефендини елни межгитине джараштырдыла. Ахмат ефенди 1945-46'ны кышында, елни сабийлерин джыйып джашыртын Куран окутургъа башлады. Бу кёзювде адаргы да болса Тюркде демокрасия болургъа джаравлу кымылдавла кёрюне тебреген еди. Мен да атамдан Куранны тедживют была екинчи айланып окуй тура едим. Ахмат ефендини сохталарындан Куран чыкганла да болдула, джарты калып кетгенле да болдула. Не келсин Ахмат Ефенди узаймай ефендиликни койду да елге мухтарлыкгъа (ыстарышналыкгъа) сайланды. Медирсеси да джабылды. Мындан сора 1950 джылгъа дери джыйын болуп окургъа мадар табылмады.

Мен а атамдан окуганны бардырдым. Куранны тедживют была да бошадым, тикирар да болдум. 1947 джылда алмектаны юч джыллыгын бошагъанымда атив Куран окургъа да уста болган едим. Бу хапарымы уллу кёллююкге, махтанчаклыкгъа санамагъыз, джумхурият режим куралгъандан 1950 джылгъа дери Ахмат Ефенди была менден сора халатсыз Куран окуган болмагъанны джериди. Муну терслиги адамланы тюлдю, кыралныды. Екибизни да насыбыбыз, аталарыбызны ефенди болганы еди. Аны атасы мени атамдан терен алим болганы себепли Ахмат ефенди арабчаны да атив юренип Куранны магъанасын берирча бир билимни иеси болган еди. Мен арапча окургъа мадар табмай джагы окувну ызындан чапханым себепли, бу джаны была джарты калдым. Сейир неди десегиз, 1941 джылда Ейюп Ефенди авушхандан сора елибизде атам была Ахмат Ефендиден сора джангылмай намаз кылдырлык адам джок еди. ДЖанхот Ходжа бек карт еди, ефендилик куллукну да етмей еди. Елни ефендиси авруса, не да

елни тышына кетсе, ДЖума/байрымкюн намазны атам была Ахмат ефендиден бири кылдырывчан еди. Екиси да болмаса, джамагъатны не етерин билген кыйынды. Еллинчи джылланы аягына тувра (1959 болурму еди дейме), окувдан солургъа келип тура едим. ДЖума/байрымкюн келди да намазгъа деп межгитге бардым.

Ол кюн калай есе да елни ефендиси была биргелей атам да, Ахмат ефенди да ишлери болуп шахаргъа кетгенди.

Межгит толу бир адам ДЖума намазны ал суннетин кылып шош болгъанбыз. Алай а не мазинчилик етген барды не да хутбе окургъа кымылдагъан. Бир кесекни тыңылавну берип турдук. Сора, ал сафдагы картла араларында шыбырдашып бир затланы сёлешди. Ызы была Сылпагъарланы Абул уста колуна сарыхны алып, биргесинде Акбайланы Абукну Харшими, мени таба джюрюдю. Тюзю мен да илгендим, билимим болгъанлыкгъа ол кюнге дери хутбе окургъа деп минбаргъа ёрлемеген едим. Абул уста "тур карнашдан тувгъан, сарыхны кий да минбаргъа ёрле" деп сарыхны башыма салды. Ол кёзювде 21-22 джылда болур едим, дейме, бир кесекчикни мурукку етдим есе да минберге таба джюрюдум да ешигини аллында тобукланып олтурдум. Муваззинчи муваззинлик ете тебрегенинде копдум да адетдеча минберге ёрледим. Хутбени дуваларын окудум, аваз бёлюмюн да кысхасы была тындырып енишге ендим, михрабгъа ётдюм да джамагъатгъа байрым/джума намазны кылдырдым. Намаздан сора картла алгыш етдиле, ыйнакладыла...

Бу хапарны айтханымы себеби олду; Тюркияда джумхурият режим куралгъандан сора дин окув думп етилип инсанла динлерин кереклисича юренелмезча болуп калгъан едиле. Миң адам джашагъан уллу елде юч адамдан сора ДЖума не да байрам намаз кылдырлык адам джок еди. Енди ва кёпле ол куллукну тындырлыкдыла, Куран окугъан да илмусу болгъан да кёбейгенди...

Ыжаланы Еййуб Ефенди

Бизни елге тюшген кёчкюнчюлени ичинде ем окуулу ем билимли адам Лепшокланы Еййуб Ефендиди. Аны была биргелей тамада карнашы Томай была кичи карнашы Шогъай да келгенди. Еййуб

Ефенди бери келгнинде 35-40 джылда болур еди, деб ойум етеме. 1940-лы джылланы башында ёлгени себебли мен кесин таныйма. Айшат деб бир кызы была Ахмат деб бир джашын билеме. Айшатны ертде ёлгени себебли таныйма. Ахмат а 1980-ли джыллада авушхан еди, бир да иги таныйма, кеси была кёб ушак етгенме. Еййуб Ефенди атамы да анамы да Куран устазыды. Екиси да аны бек джакла едиле. Анамы кюбюрчегинде Еййуб Ефендини бир суратчыгы бар еди, бирбирледе тансыкылап къаравчан еди. Еййуб Ефенди келгенинден аушгъанына дери елни ефендилигин етиб тургъанды. Межгит имамлык была да калмай елни сабийлерине кара танытыб Куран окутуб тургъанды. Ол кёзювледе сабий болуб андан намаз керегин юренмеген бек аз адам болур. 70 джылны да кёрмей ертде ёлюб калгъанды. Аллах межамын джадет етссин.

Джашы Ахмат Ефендини ефендилик куллугъу была старышналык куллугъуну юсюнден джери келсе хапар айтарыкъма. Ахмат Ефенди была бийчеси Батчаланы Чокъаны кызы Хузайматны Мустафа (1939), Шерефудди (1944), Еййуб (1947), Айшат (1950), Фатимат (1953), Шерифат (1956) атлы алты сабийлери бар еди. Мен бу ескеривлени джазгъан кёзювюмде Еййуб была Айшат джашлай авушхан едиле, калгъанлары джашавдадыла.

Ескеривлерими компитургъа джюклеген кёзювюмде Мустафа да авушхан еди. Шерефудди менден кичи болгъанлыкгъа сюйген тегълеримденди. Сабийлигинден, ал мектабда окугъанындан бери таныйма. Университетде окугъан кёзювюбюзде да кёрюшюб тургъанбыз. Окувдан сора танъ кесекни узак джашадык, 1990-лы джыллада Ескишехирде джолукдук. Кафказны, Карачайны юсюнден излем етериме, статья, китаб джазарыма кыаты ес бёлюб мени ишлериме куру да тин кюч бериб тургъанды, ентда алайды. Бир джукъ джазаргъа кюрешсем, халаты бармыды джокмуду деб аггъа окутргъа ёчме. Шерефудди, Джансохланы Зийаны Нериман атлы устаз кызы была юйлюдю Нериман билимли, етимли, олтура коба билген, джамагъатны ичинде сыйы болгъан аламат бир

тиширывду. Шерефудди была Нериманны Айшат, Сатенай деб еки къызчыклары была Тавкан деб бир джашчыклары барды. Бары да мийик окувдадыла.

АДЖИЛАНЫ ХАРУН ЕФЕНДИ

Алгъаракда Харун Ефендини аты озгъан еди, былайда кеџи была танытыргъа излейме.

Харун Ефенди Кафказдан 11-12 джыллык болуп келгенди. Аджиланы Алийса Ефендини джашыды. Тебердиден кѣчюп Башюйюк елге орналгъандыла. Куранны анда (Кафкасда) окугъанды, ал мектапха да алайда (Кафкасда) башлагъанды, мында Коня шахарда бошагъанды. Куранны аслам джартысы азбарында еди. Алай бир атив тавушу бар еди, азан кычырса не да Куран окуса инсанла тылпывларын тутуп алай тыџылай едиле. Мен, карачайлыланы коюгъуз биз джашагъан тѣгерекде андан атив Куран окугъан кѣрмегенме. ДЖазывгъа да уста еди, алапат хаты бар еди.

Ейюп Ефенди, ел межгитни ефендилик куллугъун койгъанында, тамадаларыбыз Харун Ефендини Башюйюкден чакырып елге ефенди етгендиле. Ол кѣзювде ал бийчеси (Сылпагъарланы Шыкканы кызы болур дейме) авушуп тургъанды, сабийи да болмай. Мени хыйсабыма кѣре бизни елге келгени 1935 джылгъа тюбейди. Атам была иги нѣгер болгъандыла. Кѣп бармай, анамы тюз тамадасы Хаваны джаџыз ѣксюзю Махсюде была юйленгенди. Харун Ефенди Махсюдеден 25 джыл тамада еди. ДЖылына бир джашчыклары болуп ѣлгенди, ызы была 1937 джылда уллу джашлары Алпаслан тувады, ызы была 1940 джылда Гюрбюз атлы джашлары дунуягъа келеди. Екиси да теџлерим болгъанына джашавубуз биргелей озгъанды, кѣзювю келсе аланы юсюнден да джазаргъа излейме.

Бир джерде кѣп заманны ел куллук етсеџ, адамланы сенден еригип калгъан тѣрелери болады. Ейюп ефендиден ерикгенлерича Харун Ефендиден да ерикген болур едиле, 1944 джылда бизни елден кѣтюрюлюп, Сиврихисар шахаргъа 5 км узаккъда орналгъан бир елге ефенди куллукгъа кѣчеди. ДЖерине да аныча Харун атлы бир тюклюню ефенди етдиле. ДЖаџы ефендиден а джылына баргъынчы ерикген едиле, ол да не етсин, джылы толгъанында кайры кетди есе да елден

кетди. Бу кёзювде Ахмат ефенди аскерлик куллугъун тындырып ызына кайтып турганды. Атасы Ейюп Ефенди ва огъарыда айтханымча 1941 джылда авушхан еди. 1945 джылда болуму еди, дейме, Ахмат ефендини елге ефенди етдиле. Алай а еки джылдан елге ыстарышнагъа сайладыла да ефендиликни койду. Ефенди табылмай джыл озду, бу кёзювде мени атам намаз кылдырып турду. Ем ахырында тамадаларыбыз барып Харун ефендини кёлюн алып ызына кайтарып келдиле. Кетгенин да кайтханын да иги ескереме.

Ма бу кёзювде Харун Ефендиден тедживют была Куранны екинчи айланып арив окургъа юрендим, бир кесек сувра была талай бетни да азбаргъа алдым. Араб джазывну джазаргъа юренирге кюрешди есем да, юлгюге еки тизгин джазыв джазып “кара да аныча джаз” дегенден ары методика билмегени себепли юренелмезими апылап юренивню койдум. Харун ефенди хыны ем да джепил адам еди. Бу себепден сабийле андан окургъа корка едиле. ДЖашлары да аталарын коюп шахарда бир карт ефендиден окугъан едиле. Алай а чамчы, чомарт, арив халили еди. Тийре сабийле илгенселе да мен, джувук болгъанына болур еди, чырт да илгенмей кесинден Куран окудум.

ДЖашлыгъында бир да тойчу, тепсевчу болгъанды, тап тюшсе джашлык хапарларын айтып кюлдюрген да ете еди. Мен бек супу заманын билеме. Кыркда санда бир джыйында алаамат алгъыш да ете еди. Мен аны алгъышын кесинден джазып алгъан едим. Харун ефендини алгъышын азбаргъа алып мен да талай джыйында алгъыш етгенме. 1950 джылда мен джазывгъа кёчюрген алгъышны бютевюн былайгъа алама:

АЛГЪЫШ

Ой, тохтагъыз!
Тохтагъанны авруву тохтасын,
Тохтамагъанны курту козгалсын.

Ой, амин деген десин,
Демеген терк ёлсюн!

Алгъыш аяк бал аяк,
Колубузгъа алайык,

Тилибизге салайык,
ДЖалынайык, джалбарайык.
Сыйл'Аллахдан келир кыйынлыктан
Кеңде калайык.

Тейри оңарсын,
Тейри джалбарсын.
Оң айландырсын,
Оң джюрютсун;
Оң колгъа етсин,
Оң джолгъа ийсин!

Келген келин иги аяклы болсун,
Ыги коллу болсун,
Иги джоллу болсун.
Татлы тилли болсун,
Арив сёзлю болсун!

Келген келин кайын атасына,
кайын анасына
Тийресине, хоншусуна
Иги болса, бутлай урчук толтурсун,
Аман болса, бурула джылай олтурсун!
Иги болса, чача баву
Табанына тюйрелсин,
Келинле кызла юсюне сюелсин!

Тейри кёп берсин,
Тавла кирик мийик берсин,
Тюзле кирик кең берсин!
Ат берсе, чапханын берсин!
Ёгюз берсе тартханын берсин!
Ийнек берсе сютлюсюн берсин!
Кой берсе тюклюсюн берсин!
Ашыгып берсин, терк берсин,
ДЖеңил берсин, кёп берсин!

Юшенчикни джиби кибик,
Курманлыкны тюгю кибик берсин!

Бу игиликни, бу ашхылыкны
“Нек берди” деп, суймегенни
ДЖекген ёгюзю джюкде ёлсун,
Минҗен аты тикде ёлсун!
Тилесе тилек тапмасын,
Излесе билек тапмасын!
Дуния малны карап кёрсун,
Тапмайын аҗа термилсин,
ДЖаны савлай джерге кёмюлсун!

Бек битсинле сабанла,
Ашамасын кабанла,
ДЖашамасын аманла!
Сабанланы тюбюнден бёдене ётмесин,
Башларына карыш джетмесин,
Суймегенле кибик Аллах етмесин!

Бу юйню тоҗай арбазы тюз болсун,
Савар ийнеги джюз болсун,
Кыркар кою миҗ болсун!

Бу юйню кёрюрю кыйынлыгы
Келин келтирип, кыз чыҗаргъан болсун,
Ашатып ичирген болсун.
ДЖашав кюню куванчлык была тынчлык болсун.

Мен алгъыш ете билмейме
Аллах алгъышлык етсин,
Пайхамар алгъыш етсин,
Муслиманла да “амин” десин!

Енди сагъыш етеме да, бу текстни 1949 неда 1950 джылда Харун
Ефендиден тыҗылап джазывгъа кёчюрген болурму едим дейме...

Харун Ефенди, еки-юч джыл чаклы тургъандан сора, биягъы кепенлиле келип каты тилегенлеринде дагъыда аланы еллерини ефендилигине джарашды. Аны джерине да килисачы карачайлыладан Тюркюланы Юсюп Ефенди келди, елибизге. Тюркю улу юйсюз-юйдегисиз бир адам еди. Кюн сайын бир юйге конак болуп ашавун алай была тындыра еди. Алай а еки джылы джетерге джамагъат андан ерикди да ашырып кайгъыгъа тюшдю. Алгъарак да чертгенимча, Юсюп ходжа ма бу кёзювде Карт Атамы колджазма китапларын думп етген еди, 1954 джылда корады, бир даха ызына кайтмады.

Харун Ефенди, Кепен елде кёп турмады, Тюркияны Дин Ишлерини Мийик Оновчусу аны увак елчикден алып Сиврихисар шахарчыкны 3000 адам алгъан Улу ДЖами (Уллу Межгит) атлы межгитине ефенди куллукгъа келтирди. Биз джукка санамагъанлыкгъа, тюркюле уллу сый бердиле, джакладыла. Кёп джылланы алайда ефендилик етип солувгъа айрылды. Елибизге кайтмады, Сиврихисарда джашады, алайда авушду. Авушханында 85-86 джыл болгъан еди. Мен ол кёзювде Германияда едим, джаназысында табылалмадым, Аллах джерин джандет етсин. Есимден кетмеген адамларыбыздан бириди. Харун ефендича, Семенланы Шогъайып Ефендича, Атамча, Ахмат ефендича... адамларыбыз энди джокну джериди. Аланы куру да тансыклап турама. Калай да огъурлу, нюрлю, асывлу адамла едиле... Дин окувну юсюнден айта келип кайдан кайры бардык. Енди койгъан джерибизге кайтайык.

Ал мектабны екинчи бёлюмю

1950 джылда, Тюркияда тоталитер режим джыгъылды, халк сайлагъан бир партия оновну колгъа алды. Аны была еркинликни, демокрасини не болгъанын юрендик. ДЖаңы режим артыксыз да елlege уллу куллук етди. ДЖолла ишледи, сув келтирди, мектапла ишледи. Бизни елибизге да мектап ишленди, 5 джыллык алмектап иеси болдук. Устазла келди, дин окув да еркин болду. Окургъа мадар табалмай тургъан сабийлеге, джаш адамлагъа кюн тувду...

Менича талай джылдан бери окувгъа джол табалмай тургъанла бары мектапха джыйылгъан едиле. Окувгъа юч джылны ара бергенден сора тёртюнчю сыныфда (класда) окургъа дагъыда кайтдым. Бу джылдан башлап джыл сайын джети джылгъа киргенле мектапха алынып

тебредиле. Былайлык была елибизге беш джыллык алмектап окув орналды.

Менде, окургъа ем да терен окургъа учу кыйыры болмагъан бир талпыв, бир тырмаш бар еди. Еки джылдан алмектапны бошадым. Андан ары ва кар джавду, боран урду, джолла бителдиле. Анам харип елден айрылырымы излемеди. Атам да мухол адам, джюреги талпый тургъанлай, анама бираз каты болуп мени шахарда окургъа джибералмады. Карывубуз джетерик еди, небиз да еркин еди. Алай а оюмубуз джетмеди.

Теңлеримден талайы орта мектапха джазылдыла: Устаз Айтекни джашы Кенан, Бирси Кочхарланы Сюлеменни джашы Абидин, Бытталаны Мухамматны джашы Ахмат, Акбайланы Харшимни джашы Дувду, Батчаланы Хайдарны джашы Фехми, Ахмат ефендини джашы Мустафа. Быладан Кенан гимназюмдан сора економи окуп инспектор болуп ишледи, енди солувдады. Абидин субай (офисир) болуп таң кесекни аскерде ишлеп ярбайлыкгъа дери ёсдю, алай а бир аман аврувгъа тутулду да джашлай авушду. Ахмат Истанбулда хукук окуп ёкюл болду, енди солувдады. Фехми, Ескишехирде гимназюмну бошагъандан сора Германиягъа кетип алайда текстил техникантлык окуду, бусагъатда Америкада джашайды, текстилни юсюнден енчи иш етеди. Калгъан екиси терен баралмай ызларына кайтхан едиле. Нёгерлерим орта мектапда окугъан кёзювлеринде солургъа деп елге кайтсала джюрегиме быр мыдахлык тюшюп бек кыйналывчан едим. Еки джылны, елде да джук етмейин, малгъа карагъан, сабанға баргъанча увак тюек ишле была кюрешдим, джашавумдан еки джыл бошха озду. Тёртюнчю сыныфтан алгъа да юч джылым бошха озгъан еди, екиси биргелей беш джыл.

Окувгъа баралмагъанымда елде тапхан китапларымы барын окудум, газетеле журналла окудум. Былайлык была китап окургъа тюзелдим. Ма ол кюнледе китап окургъа юренмеклигим бюгюн да тюрленмей барады. Кюнсайын 50-100 бет китап окумагъаным бек аз болур.

Бу кёзювде, кайдан есиме тюшдю есе да устаз Айтекден джаңы метод была араб джазывну джазаргъа была окургъа ажымсыз юрендим. Айтек харип бу джазывну маңа 13 кюнде юретген еди. Енди андан бери араб харифле была басмаланған китапла была кол джазмаланы кыйналмай

окуялама. Муну, кесиме иги бир насыпха санайма. Окувну юсюнден
ентда джазрыкларым кёпдю. Бусагъатлык быллай бир была кояйык.

ТИЙРЕ ХОНШУЛАРЫБЫЗНЫ ЮСЮНДЕН

Бизни тийрени атына “Сыртбашы” дейдиле. Елни кюн чыкган
джанындагы кең сыртны юсюнде куралганды. Кюнбатханда ва еки
тийре барды: Тёбенел, Чунпурел. Алгы бурун кабыргъа хоншубуз
Шамахан аммадан башларгъа излейме...

ШАМАХАН АММА

Мен таныган заманда Шамахан амма юйюнде куру кеси джашай еди.
Ери, бирси Кочхарланы Хасан Чанаккала урушда шейит болуп джагыз
кызчыгы была тул калганды (1915). Шамахан, огъарыда аты
айтылган Кипкеланы Алибийни кызыды, Кафказдан 24-25 джыл болуп
келгенди. Андан юйлюмю келгенди, джаш кыз болупму келгенди,
алайын билалмайма. Кызы, Уллу урушдан талай джыл алгъа тувгъанына
кёре, мында юйленген болур деп оюм етеме. Джагыз кызын
Абайханланы Хоббай деп бирге береди, алай а тюз ескере есем сабий
аврувдан ёлюп калганды, балачыгы да биргесине.

Шамахан Харип атамы карт анасы Навгъаны карнашыннан тувгъаны
себеппи кысха джувугъубуз еди, бизге кысылып джашай еди. Биз
сабийле еркелетип ага “Шаммак” девчен едик. Кызыл ток бетли, орта
бойлу, алакёз, суюмлю бир тиширив еди. Сувукдан бек коркгъаны
себеппи юсюне кат кат чепкенле кие еди. Бир кюн бизни юйде анамы
егечи Хавагъа юс юсюне 18 чепкен кийип тургъанын айтханында ол
ийнанмай, Шамахан да аны ийнандырыр ючюн чепкенлерин бирер
бирер тешип юй тюбюне джайылып турган кюйюзню юсюне калап
алайдагыыланы барын сейирсиндирген еди. Шаммакны чепкенлери
бюгюн да есимдеди.

Бизге карт анабыздан башхасы джок еди. Кертиси да алай кёре едик,
бек сюе едик. Атама алай осият етген еди: “мен ёлсем, юйюм была
джерими сатып джыйылган ачханы барын хайырыма чач”. Кюнню
биринде Шаммакны салагъачха салып алып кетгенлеринде не етерге да
билмей катышып калган едик. Бир да чамчы тиширив еди, кеси
джюреги кюлмегенликге бизни кюлдюрювчен еди.

Атам харип, Шамаханни осиятын тындырды, юйюн джерин сатып, джыйылгъан ачханы барын хайырына чачты. Аллах джерин джандет етсин.

КАРАЛАРЫ...

Арабызда куру бир орамчык барды, кабак ешиклерибиз бирбирине карап турады. Биджиланы Итдини джашы Кара, Кафкадан 29-30 джыл болуп келгенди. Юйбийчеси бирси Кочхарланы Ибрайны кызы Гыджы да ажымсыз 25 джылда келгенди. Анда юйленген еселе да сабийлери мында тувгъандыла. Уллу джашлары Мухаммат была теҗлери мында кошулгъан биринчи тѣлюдюле. Бу ескеривле джазыла тургъан 1993 джылда Мухаммат савду, елни ем картларына саналгъанланы ичиндеди. 85 джылгъа джувук болгъанды. Мухамматны кичиси Бадимат ертдерек ѳлген еди. Бадиматны кичиси Мукуят была аны кичиси Алий джашавдадыла, иги таҗ кесек карт болгъандыла. Ёмюрде бир бирибизге бир тапсыз сѣзню да ешитдирмей бал была джав кирик джашагъанбыз. Кара харип ишлерге суюмеген, чамчы бир адам еди. Мен таныгъан кѣзювде 70 джылдан енишге болмаз еди. Ёлгенинде тѣрт джыйырма была он джылны озгъан болур еди. Мен окувда болгъаным себепли джаназысына тюбемей калгъанма. Тютюн юренѣчлиги нарт сѣз болуп айтылырча еди. Тютюнню юлlege толтуруп, сернек была кабындырып тютюллетип тебресе сейирге кара да кал. Кеси ишлерге суюмегенликге джашлары бир да каты ишлей едиле. Караны ескиден калгъан бир орак мешинасы (сабан чалгъан мешина) бар еди. Сабан чалгъан кѣзюв келсе мешинасы была аҗа муҗа джалы была сабан чалывчан еди. Бир джыл биз да сабанларыбызны Карагъа чалдырдык. Елден 6-7 км узакда сабанларыбыз бар еди. Сабанланы омургъа деп Караны мешинасына еки атны, бѣчке сув была азыгъыбыз салынган арбагъа да еки атны джегип, талай атны да арбаны артына адеж етип джолгъа чыктык. Кѣз байланыргъа сабанлагъа джетип кош салдык.

Ол кѣзювде елде тютюн табылмагъан бир болум бар еди. Кара харип бурху тютюнчук мадар етген есе да екинчи кюн огъуна тютюнсюз калды. Кеси да аманҗа джетди. Накырдамы чамы да думп болду. Не етерге билмей джан джанын чучхуй еди. Бир авукну алай ете турду да кѣзлери джанды. Мында степледе чубур ѳсген, алив ийис етген "Кекик"

атлы бир ханс барды, аны ашарыкга да кошадыла. Ол хансны джапыракларын сыдырып кош увуч болур чаклысын джыйды, бир сийдам ташны юсюне джайып курутурга койду. Кюн иссиде хансла карап карагынчы курудула. Сора аладан юллесин толтуруп кабындырды, тютюн букулап тебregenлей Караны бети ишарды, чам сёзлерине башлады. Андан сора ва кекик джапыраклары джыйып курутуп Карага теджеген кулук мени юсюме туварылды, мен да чырт еринмей Карага ыйыкны джетер чаклы бир джалган тютюнню хазыр етдим. Ишибиз бошалгынчы талай кюнню Кара харип ол куруган хансны юллесине толтуруп тютюнлетип турду есе да керти тютюнню татывун таба болмаз еди, елге кайтырга бек гузаба болду. Узаймай елге кайтдык. Ма бу затны чырт унутмаганма, качан да есима тюшгенлей турады.

Кара, кара танымаган бир адам еди. Кюнню биринде (отузунчу джыллада) аны елге ыстарышнага сайлагандыла. Ел корувчусу да Лайпанланы Арап Хусей. Мында корувчу деп, елни аллындагы биченликлени саклаган ем да ыстарышнага джумуш етген адамга айтадыла. Калай есе да елчиле Караны ыстарышналыгындан бек куванмагандыла, джылы джетерге ел кулукну коярын излегендиле, болса да Кара бу талпывну ачыламаганча санап ыстарышналыкны тамам юч джылны бардырганды, ел да артындан сёзюн ете.

Айтылганланы корувчу Арап Хусей ешите болур еди, бир кюн Карага: "Биз былай тычылавну берип турганлыкга елни сёзчулери кюн сайын артыбыздан сёлешедиле, бизни селекеге аладыла, кел енди екибиз да ел кулукну кояйык, кимни сюселе да сайларла" дегенди. Кара ва чырт кыйналмай не да чамланмай юллесине тютюн толтуруп игича теплейди, кабындырады, ичине иги тартып, бир еки да джетел етип Арап Хусейге джувап етеди:

"Арап, ит юрюр, керуван джюрюр, ала артыбыздан сёзюбюзню етерле, биз да хакыбызны алып, джаратсала джаратмасала да кулукларын етербиз, сен кесиңи кыйнама". Бу анекдотну сагынганым олду, Кара джукну кесине проблем етмеген тынч джюрекчи аламат бир адам еди. Атыча кара шинли, узун бойлу, катанчы, талгыр сакаллы, гулочу была юллесин колундан тюшюрге унутулмазлык картларыбыздан бири еди. Кеси теплеринден есе джаш тёлөле была ушак етгенни сюе еди. ДЖашла была тавла деп айтылган оюнну ойнаганы киби карт да

ойнавчан еди. Кысхасы была айтырык есек Насра Ходжача бир адам еди, ким да аны суююп джаклай еди. Арт ала сер бола тебреген еди. Юйбийчеси кесинден алгъа ёлгенинде бираз тунакы да болду. Гыджы харип а кысха бойлу, муккур, кув санлы, джыйрык бетли, суююмлю, анив сёзлю бир тиширывчук еди. ДЖаңы кийимим болса кийип барып аңа алгъыш еттиривчен едим.

Тамада кызлары Бадимат, Абайханланы Котурну джашы Хоббайда еди, сабийлери болмагъан еди. Аңа муңа болушханны суюген, джыйынлада юйбийчелик етген алапат бир тиширыв еди. Хоббай ёлгенден сора талай джылны джаңыз джашады, ёлгенинде 65 джылда болур еди. Мукуят была Алий алгъарак айтханымча джашавдадыла, таң карт да болуп елде джашайдыла [Есгерювлерими компитургъа джюклеген кёзювюмда (2005) Мукуятны да ёлген хапарын алдым, джери джандет болсун, 86-87 джыл болгъан еди]...

ХАРШИМЛАРЫ...

Бизни юйню кюнбатхан табасында, межгитге джувук бир джердеди Харшимлени юйлери. Акбайланы Абуку джашы Харшим, атамы ал юйбийчесини карнашыды. Кафкадан юч джыллык болуп келгенди. 1990 джылны качында мен ишлеген хоспиталда, мени колумда авушханында 87 джылда еди.

Атамы елде Харшимден бек суюген адамы болмаз еди. Адам тувгъан карнашын да аллай бир сюерик болур, Харшим да атамы бек джаклай еди, екиси да межгитчи болгъанлары себепли кёрюшмеген кюнлери болмаз еди.

Харшимни юйбийчеси Абидат, бирси Кочхарланы Ибрайны кызы Абидат Кафкадан 9 джыллык болуп келгенди, атамы теңиши еди. Башиесинден талай джылны тамадарак еди.

Беш кызлары была юч джашлары бар еди: Авбекир (1925), Осман (1928), Лятифе (1930), Хафийза (1932), Чабак (1934), Ердуду (1937). Аны кичиси бир кызчыклары уваклай ёлгенди, мен танымайма. Ем кичилери Гюлхан (1940) харипчик, 4-5 джыллык заманында кайнагъан хуббеги толук казанға тюшюп ёлген еди. Мен аны танийма, ёлгенин да иги ескереме.

Бирбирибизге куру да барып келип, керек кюнде болушуп бек татлы джашагъанбыз. Чабак мени тюз тамада егечими теңи, Ердуду да мени

теңим болгъаны себепли бир арбазда ёсгенча ёсгенбиз, сабийлигибиз бирге озгъанды. Чабак, бизни да, калгъан хоншуланы сабийлерин да тегерегине джыйып, тамада болуп бизге тюрю тюрю оюнла ойнатывчан еди.

Ердувду была мен, есибиз дуня джашавну ескере тебреген заманыбыздан башлап, шахарлада окувгъа джюрюп тебрегинчибизге дери бирге тургъанча алай джашагъанбыз.

Ол кёзювде Хычывман ай (Майыс) келгинчи, калай есе да елге туварчы джарашдырылмай, хар ким да кеси туварын кеси кюте еди. ДЖазны бурну карагъандан, елтуварчы джарашдырылгъынчы дери, ай была джартыны Ердувду да мен да туварларыбызны кошуп биргелей кютерге елтивчен едик. Бизден сора да кёпле бар едиле. 6-7 джылларыбызда едик. Бек узакгъа да бармай, туварланы елни тегерегинде отлата едик. 9-10 джыллык болгъаныбызда бизни койлагъа сюрювчю етдиле.

Тотурну ал айы (Нисан) кирирге койла козлап тебрей едиле. Бу кёзювде нек есе да билмейме, хар юй кеси коюна кеси карап, кой козлав бошалгъандан сора малланы сюрювчюге тувара едиле. Кафкада етилген малчылыкгъа ушамагъан бир джорук. Кайсы джанындан карасаң да тапсыз иш: малла бары елни юсюн басып турадыла, орамлада кой бок была тувар бокгъа басмай джюрюрге мадар джокду, джатмала арбазла мыччы ийис етип. Арт ала бу тапсыз ишни койдула да увак аяклы малланы савлай ел тышында ишленген койбавлагъа джибердиле. Савлук ийнекле ел туварчыгъа кошула еди. Кысыр туварла была джегилмеген атла еки сюрюв етилип Балыкдамы атлы джалпакгъа ашырыла еди. Бу адет башлагъандан сора арбазла да орамла да бир рахат тылпыв алдыла.

Бизни сюрювчюлюгюбюз аз алапат тюл еди: Ердувду, мен, дагъыда бир еки хоншу джаш сюрювчюклерибизни бирбирине кошмай, айры айры кувалап отлав джерле излерге тебрей едик. Малланы сюр да бар, сюр да бар 7- 8 км чаклы узаклагъа дери барып дагъыда ызыбызгъа айлана едик. Бизни баргъаныбыз была кайтханыбыз кюндюзгю кюнню бютев заманын толтура еди. Бу джюрювден джарлы малла калай отлап чалчий едиле, муну ескерирге билимибиз джетмей еди. Кюн сайын талай кой не да ечки козлай еди, аланы козучуклары была улакчыкларын ешегибизни сыртына салынған артмаклагъа салып башчыкларын

тылпыв алырча тышына чыгъара едик. Артмакда джер калмаса ал аякчыкларындан тутуп колубуз была алыпкеле едик. Бу барывдан джылны джаз еки айын сюрювчюлюк была бардыра едик, артыксыз да Ердуду была мен.

1950 джылдан башлап бу тапсыз малчылыкны койдук. Хоншула курашып уллу сюрювле етип, увак аяклы малланы елни тышында салынған койбавлагъа джиберип тебиредиле. Бир тамада сюрювчю была болушчусу елден узакда сюрювлерин отлатып, кече болгъанлай койбавгъа джыйып, тынчайтып сюрювчюлюк ете едиле. Ала сюрювчюлюк ишни колгъа алгъанларында бизни сюрювчюлюгюбюзню колубуздан алдыла, биз да муңа бек кыйналып кюрешмедик. ДЖери келирге койбавда етген ай чаклы малчылыгъымы хапарын да айтырыкма...

Сёзню былайында, калай иги джашагъаныбызны чертер ючюн бир ескеривюмю айтыргъа излейме: мен Германияда ишлеген заманда атам авушады (11.05.1977). Хапар берилмегени себепли джаназысына кошулалмадым. Еки ай сора солургъа деп Тюркиягъа келдик. Ораза байрам тюбеди да ийд намаздан чыкгъандан сора Харшимлеге картланы колун тутаргъа бардым. Абидат да Харшим да мени тансыклап кучак ийнак едиле. Атамы есге тюшюрюп бир кесекни тыгъылып сёлешелмей турдук да сора кесибибизни тыялмай джылап тебрedik. Ючюбюз да сёлешир сёзюбюз авзубузгъа тыгъылып джук да айталмай талай заманны джыладак. Ем ахырында шош болуп атамы да анамы да юсюнден иги кесекни сёлешип джюреклерибизни сёңдюрдюк. Екиси да ол кёзювде 70 джылларын озгъан едиле, мени кёргенлеринде бурунгу джашавубуз еслерине тюшюп, кёллери такыр болуп, мени ачывума керти кёлден кошулуп ма алай кемсиз етген едиле. Екисини джатхан джерлери джандет болсун. ДЖашлары кызлары да толугъа юйдегили болуп джашайдыла. Бары была да кёрюшеме, артыксыз да тамадалары Авбекир Ескишехирге келсе маңа тюбеп бурунгу джашавубузну юсюнден ушук етмейин кетмейди. Авбекир бусагъатда елибизде тукумланы юсюнден ем билгили адамды. Мен бу затны юсюнден билмегенлерими андан соруп юренеме. Менден 13 джыл тамада болгъанлыкгъа тюбешсек тепбетең болуп ушак етебиз, ески джашавубузну ентда бир есибизге тюшюребиз. Мен бу есгерювлерими

компитургъа кѣчюрген кѣзювде 80 джылын толтургъанды, савлугъу игиди...

МАГЪАННЫ СЮЛЕМЕНИ

Бирси Кочхарланы Магъанны джашы Сюлемен, Кафказдан былай келгенлей тувгъан тѣлюденди. Юйбийчеси Айбазланы Алиа чамчы бир тиширыв еди. Юйлери Харшимлары была кабыргъа хоншу, бизге да джувукчук. Сюлеменни анасы Дарий, Кобанланы кызлары. Бир джаны да Кипкеладан болгъаны себепли бизге да джувук джетеди. Бу себептен Сюлемен атама тюркча "Дайы" (анакарнаш) девчен еди.

Сюлемен ол карағы заманда, насыбы джѣнеп шахарда беш джыллык алмектапны бошагъан кесек адамчыгыбыздан бири еди. Окугъаны джазгъаны да алапат еди. Аға муға билим была байламлы сорувла соргъанны бек сюе еди, артыксыз да биз окугъан джашлагъа. Тюбешсек маға да сорувла сорувчан еди. Ем кѣп соргъан затлары ески Тюрк тил была, тарих была джогърафя была байламлы еди, хыйсап соруп бек кюрешмей еди. Менден иги джувапла алса, бирбирледе "енди сен мени озгъанса" деп кѣтюртген да ете еди.

Сюлемен карывун салып урунургъа кюрешгенликге, джашав тарлыкны зорлугъун юсюнден аталмайын джашавун тавусду. Алай а кара казават етип тѣрт джашындан ючюн окутду. Савлугъу да алай колайлы тюл еди. Юйбийчеси Алиа, карт анасы Дубуккуча чамчы, арив кобуз согъабилген, арив халили, джарашыв бир тиширыв еди. Тамада сабийлери Марал менден джыл тамада еди. Аны кичиси Абидин да менден джыл кичи. Екиси была да теѣиш болгъаныбызгъа болур, сабийлигибиз бирге озгъанды. Екисинден сора Ерол, Ахмат, Ыслам деп юч джашлары бар еди. Хабибат деп бир кызчыклары (Абидинни кичиси мен иги таныйма) сабийлей ѣлген еди.

1952 джылда Абидин мени была бирге алмектапны бошагъанында, атасы аны Сиврихисар шахарда орта мектапха джараштырды. Алгъаракда айтанымча, анамы тыйгычлыгы была мен окургъа оѣ тапмагъан едим. Мен еки джыл сора окургъа оѣ тапханымда Абидин ючюнчю сыныфда еди. Алайын бошагъандан сора Ыстампулда аскер гимназиягъа (аскер лисеге) кирди. Ызы была да офисир (субай) мектапны бошап офисирлик алды, тегъмен (лойтнант) болуп куллукгъа башлады. Абидин бизни елден чыкгъан екинчи офисирди. Аскерде 15

джыл чаклы ишлеп, ярбайлыкгъа (полковник) ёсген кёзювюнде бюрек аврувгъа тутулуп, солувгъа (инвалид) айрылды. Мен Германияда ишлеген заманда авушхан хапары келген еди, джашлай кетди, авругъанына мадар табылмады. Тынч, алив халили, кишиге хатасы джукмагъан алапат адам еди, сабийлик нёгерим болгъанына болур бек сие едим. Аллах джерин джандет етсин.

Алия харип ертде огъуна (1966) джылда авушхан еди. Сюлемен да андан сора кёп джашамады, 1970 джылда болурму еди дейме, дунядан юзюлду. Аланы ызларындан да тамада джашлары Абидин. Сюлеменни юйю бек джарсыды. Калгъан сабийлери да джашавну зорлугъу была ары бери чачылдыла. Еролдан калгъанла елде тюлдюле. Ахмат была Ыслам юйдегили болуп Америкада джашайдыла. Марал юйленип, бир джашчыгъы да болуп, джашлай еринден калгъан еди, енди Измир шахарда джашайды. Ерол не есе да атасыны арбазын юйю джапмады, оджаклары тютюнлейди, толу юйдегили болуп елибизде джашайды, карыву да игиди...

ЧОРНАЛАРЫ...

Бирси Кочхарланы Ибрайны джашы Чорна (тюз аты Умар) Кафказдан 22 джыл болуп келгенди. Ёлгенинде (1975) 90 джылын озгъан еди. Хоншу болуп джашагъаныбыз себебли ем иги таныгъан картларыбызданды, Чорна. Кипкеладан бизге джувук да джетеди. Юйбийчеси Хава Белпынар елде ДЖансохланы кызларыды. Мен таныгъан заманда Хава муккурчук болгъан еди, ийилип джорюй еди.

Чорна Карачайдан кара танып, Кур'ан окургъа юренип келгенледенди. Халатсыз алив окуй еди, тавушу да алив еди. ДЖашлыгъында Орус елде (Карденик) ишлегени себебли орусчагъа бир да уста еди.

Бизникеле бери келип орналгъандан сора, сабанчылыкны ебин билалмай, степ малчылыкгъа да джарашалмай талай заманны ийгендиле. Бу кёзювде урушла да бирбири артындан баргъанды. Канун "закон" карыв джетмей артыклык деген зат кёп джорюгенди. Елибизни джаш адамларындан бир кавумла тегерек елlege чабывулгъа да джорюгендиле. Чорнаны да аланы ичинде джорюгенин айтивчан едиле. Аладан бири, Чомаланы Бекмырза чабывул хапарларын айтыргъа ёч еди. Урушла бошалып канун кюч джорюгенинде бары да кеси кыйынлары была урунугъа айлангъандыла.

Чорнаны алты джашы бар еди: Кямал (1922), ДЖамал (1924), ДЖемил (1927), Февзи/Фёвзю (1930), Явуз/Сюлемен (1933), Якуп (1937). Ем кичилери Якуп мени сабий теңим еди. Увак сабийлей ёлдю (1943). Бир джашы Фёвзю да 19 джылында джетген джаш болуп, акгъан сувгъа кетип ёлген еди(1949), хапарын айтхан едим. ДЖамал харип а мен доктор болгъандан иги кесек сора, ашхын кансерден авушхан еди(1989).

Чорна тамада джашы Кямалны окутургъа кюрешгенди, Ескишехирде лисени (гимназия) бошатгъанды, алай а университетге бармагъанды. Незат окугъан есе да Кямал бизни елни ем алгъа окугъан адамыды. Аскер куллуқ етген заманында тегъмен (лойтнант) еди, куллугъу бошалгъанындан сора аскерде калып субайлык (офисирлик) етди. Ем ахырында полковник болуп солувгъа айрылды, енди Ескишехирде джашайды [2003 джылда авушду]. Тёрт джашы была бир кызы барды, академисен болгъан джашындан калгъанла юдегили болгъандыла. Чорнаны сабанчылыгъы алай колайлы тюл еди. Малчылыкгъа ва барып тохтагъан уста, ишни ебин билген. Увак аяклы малны сюрювю была джюрюте еди. Еки тамада джашындан калгъанланы ёмюрлери сюрюв ызында озгъанды. Бирбирледе биз да увак аяклы малларыбызны аланы сюрювлерине кошувчан едик.

Чорна, мен таныгъан заманда бир да супу еди. Хаджиге да барып келген еди. ДЖетишим кош юдегиси болгъанына болур еди, ёмюрде ишлегенин кёрмегенме. Атам была бир да джыгыра еди, ашхам намазны межгитде кылып кайтсала бизни арбазны мюйюшюнде кёз байлангынчыгъа дери ушук етип алай айрылувчан едиле. Бирбирледе иңир ашарык хазыр болуп, тепсиге салынып, атамы Чорна была ушагъы битмей ушхувурну сувугъаны кёп болгъанды. Чорна сёзге бир да уста болгъаны кирик хапарына адамны тығылата еди. Кеси ишлемегенликге гитче джашларын сюрювден, ДЖамалны да сабандан юйге кайтыргъа еркинликсиз етерча каты ишлете еди.

Чорна кысха бойлу, гыбытсыз, карашинли, гимых ак сакаллы, чыммак чачлы, калын авазлы, уллу бурунлу, кошкаш, савлуклу бир адам еди. Артала панкреас башы кансери болуп, Ескишехирни аскер хоспиталинде джатгъан заманында кёрюрге баргъан едим. Сапсары болуп, карывсузгъа джетип тура еди. Мени кёргенинде куванды,

джыламсырады, атамы анамы ескертти. Узаймай бу дуниядан авушду, Аллах джерин джандет етсин, унуталмагъан картларыбыздан бири еди. Хава харип да Чорнадан сора кѣп бармай ѳлген еди, ол кѣзювде мен Германияда ишлей едим. Чорнаны Хавагъа бек каты болгъанын айтывчан едиле. Хава ва тынч, татлы тилли, алгъыш сѣзле авзундан тюшмеген нюрлю бир тиширывчук еди. Качан кѣрсе еркелетип алгъыш етер еди. Огъурлу тиширыв, мен да аны бек сые едим. ДЖатгъан джери джандет болсун.

Качан елге барсам, Чорнаны гитче джашы Явуз тансыклап кучак ийнак етип бурунгу хапарларыбызны ескертирге бек ѳчдю. Мен да куванч аллы болуп ески кюнлерибизни джангыдан джашагъанча болама. Явузну джылы менден таг кесек уллу болгъанлыкгъа тег нѳгерлечабыз. Еки джашы была бир кызы барды. Атасыча сѣзге бир да устады, елде карачайчаны ем атив сѣлешгенледен бириди. ДЖамалны сабийлерини бары толу юйдегили болуп анда мында джашайдыла. ДЖемил елде джашайды, еки джашындан бири катындады, бири да тышында джашайды. ДЖемил, елибизде мектап ишленгичи Сиврихисарда алмектапны бошагъан адамларыбызданды...

МУХТАРЛАРЫ...

Кочхарланы Сымайыл Кафказдан адам ортасы болуп келгенди. Елни орналгъанындан башлап ѳлгюнчюсуне дери мухтарлык (ыстаришналык) етгенди. Бу себептен алагъа Мухтарлары дейдиле. Сымайыл ертде ѳлгенди. Мен джагыз джашы Харшим была джагыз кызы Мукуятны танийма, екиси да Кафказда тувуп келгендиле. Харшим, Кафказдан 6-7 джыллык болуп келгенди. Атив халили, супу, хак ашамагъан, кеси кыйыны была джашагъан алапат бир адам еди. Кеси кара танымагъаны себепли бирбирледе бизге келип атама Куран не да молут окутуп джылай джылай тыгъылавчан еди. Такыр кѳллю, Аллахдан коркгъан адам.

Мухтарланы карывлары бир да иги еди. Арбаз толу маллары, алда джюрюген сабанчылыклары куруда белгили еди. Харшимни юйбийчеси Буттук, Борлакланы кызларыды, анамы да тегишиди. Барып келип татлы хоншулук джюрюте едик.

Юч джашлары была еки кызлары болганды. Тамада джашлары Ибрахим(1927), Сиврихисарда алмектапны окугъан джашларыбызданды, алай а джетген джаш болуп 16-17 джылда ёлюп калганды. Мен аны тюшдеча ескерирге кюрешсем да джарык танымайма. Хилми (1933) толу юдегили болуп джашайды. Кеси да мени пачанам болады. Аны кичиси Рюстем (1935) сабийлей ёлдю, мен иги таныйма, бизни тегерегине джыйып ойнатывчан еди. Рюстем суюмлю, тынч джашчык еди, бюгюн да есима тюшгенлей турады. Ёлгенинде 7-8 джылда болур еди. Тамада кызлары Фазиле мени была тегишди, Чомаланы Давутдады, юч кызы была еки джашы барды, бары да джетгендиле. Ем кичилери Садет (1944) Килиса елде Сылпагъарланы Енвердеди, бусагъатда Измир шахарда джашайды. Еки джашы была бир кызы барды, бары да университетни бошагъандыла. Харшим харип 1948 джыл кыш чилледе авушхан еди. Аны авруп орунча тюшгенини джомакдача бир хапары барды, айтмай озалмадым: Тул катын Мукуй была аны тул кызы Айша Харшимланы кабыргъа хоншулары еди. Айшаны атасы была Мухтар Сымайыл еки карнашдан тувгъандыла. Мукуй да кызы Айша да, киши была да келишмеген, ёпгелевчю, хыны, татывсуз адамла едиле. Айша кол кыйыны была бирзатла тигиб, аланы базарда сатдырып кечимлерин бардырыргъа кюреше еди. Сабанчыкларындан да хайырлана болуредиле. Айшаны тикген затларын анасы Мукуй, Сиврихисар шахарчыкны базарына елтип сатывчан еди. Кюнледен бир кюн, Сиврихисар базарны ал кюнюнде Мукуй Харшимге тюбеп: "Базаргъа барлык есең арбаға мени да миндир" дейди. Хава бек сувук, кар тобутга чете, тамам да колайсыз кюнле. Харшим базаргъа барыргъа талпыса да кесине базмай аккыл теккил бола тургъанды. Бир авукну сагъыш етгенди да Мукуйгъа: "Келин, хава бек сувукду, кар теренди, калай етерге да билалмай турама, барыргъа тавкел болсам сени да елтирме" деп джувап етеди. Мукуй, алындув тиширув, Харшимге чамланады, елтирге излемегениң ючюн аккыл теккил керюнесе, дейди да юйюне кайтады. Ол кечени таң аласына тувра Мукуй, сатар затчыкларын артмакчыгъына салып, аны да имбашына атып, таякчыгъына таяна джаявлав ол ачы сувукда джолгъа тюшеди. Мукуй ол кезювде 70 джылында болур еди. Аяклары была карны джыра джыра 20 км узақдагъы шахаргъа айланады. Кара казават етип Сиврихисаргъа 5 км джувук барады.

Алайда, арып аманга джетип, бир кесек солув алайым деп, джолну катында бир терекни тубюне олтурады. Бек арыгъан болур еди харип, кёзю калкувга кетип джуклап калады. Ол халда каллай бирни тургъан есе да бузлап ёледи. Алайдан озгъан джоловчуладан бир тюркю джоловчу, терекни тубюнде бир тиширувну олтуруп тургъанын есле, болушур иннет была тавуш етеди, кел да мени арбама мин, шахарга елтейим, деп. Алай а джувап етмейди. Катына барып караса, бузлап тургъанын кёреди. Хаман алайдан айырылып шахарга барады, полисияга кувгъун береди. Хапарны, базарга келген карачайлыла да ешитедиле. Мухтарны Харшими да ол кюн кёз карагы етип базарга баргъанды. Мукуйну бузлап ёлгенин ол да ешитеди. Кысха джувугъу ем да кабыргъа хоншусу болгъаны себибли ёлюкню елге джыяр кайгыгыга киреди. Хакимни, докторну, полисия тамаданы арбасына миндирип Мукуй ёлген джерге елтеди. Хокуметни адамлары Мукуйну сувукдан курушуп ёлгенини юсюнден кагыт береди. Кырал ишле бошалгъандан сора ёлюкню арбасына салып елге кайтады. Ол кюн инжир ала ёлюкню елге келтирилип Мукуйну юйюне тюшюрюлгенин мен да ескереме.

Ол кёзювде анамы тюз тамадасы Хава Сиврихисарда джашай еди. Мукуй ёлген кюн аны кызы Махсюде да алайда болгъанды. Махсюде арtdан алай айтувчан еди: "Мукуй ёлген кюн аллай бир сувук бар еди, аны калай анжылатыргъа сёз тапмайма. Харшим, сувукдан калтырай, бети да кёмкёк кёгерип джарлы Мукуйну елге джыяр ючюн бир да мардасыз кыйналгъан еди".

Ертденбыласында Мукуйну асырадыла. Кабырладан кайтыргъа Харшим сувуксурап, калтырап, дув джанып орунга тюшдю. Атам была анам кюнсайын аны кёрюрге бара едиле. Докторга каратдыла есе да бир файда кёрмеди, талай кюнню ичинде Харшим дуниядан авушду. ДЖаш адам, ел суйген адам, увак юйдегили адам болгъаны себепли елде бек уллу ачыв джюрюдю. Тамада кызчыгыны тавушун чыгармай, джыламуклары кёзлеринден куюлуп джылагъаны бююн да кёзюме кёнюнуп турады. Харшимни тамада джашы Ибрахим была, аны екинчи кичиси Рустамны алгадан ёлгенлерин айтхан едим. Бутдук юч башлы юйдегиси была тул калды. Алай а джашавда калгъан адам, арtdан иги кюнлени кёреди. ДЖашы Хилми ёсдю, юйлерин асырады, юйленип толуга юйдегили болду. Бытталаны Мухамматны тамда кызы Рафия была

юйленди. Аждагъанлача алты джашы барды: Фарук, Месут (Масгъут), Йалчын, Йбрахим, Селчук, Рюстем (Рустам). Бары да юйлю юйдегили болгъандыла (2005). Рафийа Хаджи кимге да игилиги джукгъан, чомарт, джарлыгъа болушхан, алив халили, алапат бир риширывду. Хилми качан да елни каруву иги юйлеринден болуп джашады. Анасы Бутдук мени анамдан 6-7 джыл сора ёлген еди.

Мухтарлары куру да иги была айтылгъан, ашатып ичиргенни сюйген, чомарт бир юй едиле. Ентда алайдыла. Хилми да, юйбийчеси Рафия да хаджиге барып келгендиле. Кимге да болушургъа сюйген асылу адамладыла. Хилмини егечлери да иги адамлагъа джолугъуп иги джашайдыла. Пачана болгъаныбыз себепли Хилми была да юйдегиси была да кюнсайын дегенча кёрюшгенлей турабыз. Алты джашларындан да тувдуклары барды. ДЖашланы тёртю университетни бошагъанды. Ем кичилери ёкюллюк етеди. Аллах барыны да тюз муратларына тюбетсин.

Хызырлары...

Хызырланы арбазлары была бизни ат бавубуз бир кабыргъады. Хызыр Кафказдан 22 джыллык болуп келгенди. Атасы ДЖанхот Сылпагъарланы Арсалары атавулундан келеди. Арса была бизни бешинчи атабыз Добар Аслан карнашладыла. Добарныкы Дебош, Арсаныкы Хыкки. Алагъа Хыккилери да дейдиле. Атамы анасыны анасы Кипкеланы Навгъа, алгъы бурун Болурлагъа барып Айшат картанамы табады. Ери джашлай ёледи да артда Сылпагъарланы ДЖанхотгъа барады. Андан да Забида была Хызыр, дагъыда мен атын билмеген, Кафказда калгъан бир кыз (ем тамадалары) болады. Бу артда айтылгъан кызны кызы Лейла, Екинчи Дуния Урушну артында качхынчы болуп Тюркиягъа келгенлени ичинде еди. 1949 джылда ери Хубийланы Мусса была бизни елге келип Хызырлагъа конак болгъан едиле. Бир кызлары была бир да джашлары бар еди. Мунда да бир джашчыклары болгъан еди. Енди бары да Америкада джашайдыла.

Хызыр узун бойлу, алакёзлю, акшинли, савбитген, алив тюрсюнлю бир адам болгъанды. Мен таныгъан заманда карт болгъан еди. Атасы ДЖанхот Тюркиягъа келгенлей огъуна ёлгенди. Ала да бизникиле да биргелей Сюлеймание (Ертен) елге тюшгендиле. Карт атам ёлгенинде бары да Ертугърул елге кёчедиле.

Хызыр, джашлыгында бираз хавлерек болганды. Алгы бурун Салимат атлы, ери джашлай ёлген бир тул катын была юленеди. Салимат Кочхарланы кызларыды. Атам, аны алив халили, супу, асивлу бир тиширув болганын аитувчан еди. Хызырны Салиматдан Иляс деб бир джашы, Марям деб да бир кызы болады. Алай а Салимат кёб бармай ёледи. Хызыр, екинчиге дагыда бир тул катын была, ери джагы ёлген Биджиланы ДЖулдузхан была юленеди. ДЖулдузханны ал еринден Авбекир деб бир джашы барды. Хызыр екинчи юленген кёзювде мени атам аскер кулукда болганды. Ышарган да етип аланы хапарларын былай аитувчан еди: аскер кулукну бошав еркин болгандан сора, 45 кюнню джаяв джюрюб елибизге алай келген едим. Елни шимал джанындагы джашил тюзю екиге бёлген арыкдан былай атлаганлайыма, катында 8-10 джыллык бир джашчык была адам ортасы болган биревню еледим. Бирбирибизге джувук джетгенибизде аны таныдым: Боташланы Хангерий, катындагы джашчык да тамада джашы Хамзат. Хангерий мени кучаклады, хапар сорду, джашчыгы Хамзатны да Навга картанама сюйюмчюлюк айтырга чаптырды. Былай была карт амам Навганы сав болганын юрендим. Юйдегими сорурга ва намыс етдим.

Узаймай юйге бардым, бары да куванч аллы болдула. Ешитгенле хошкелдиге куюлдула. Кёзюме ва бир зат илингенди: ДЖулдузханны бир джары кетмей алайда турганы, мага да тил тутханы. Кече болду, кеч болду, алай а ДЖулдузханны кетер джапысы джок. Ем ахырында карт амам кулагыма шыбырдады: "Хызыр курурук Салимат ёлгенинде ма бу орталыкда айланганны алып келгенди. Сюймесем да не етер карывум барды, енди келиниг болуп сенден да тил тутуп турады". Хызырны ДЖулдузхандан еки кызы была юч джашы болганды: Хайрия (1924), Шерефеддин (1927), Фатима (1930), Ехлийман (1934), Салахаддин (1937). Хайрыдан алга сабийлери болуб ёлген есе да билмейме. 1921 джылда юленгенлерине кёре, юч джылны сабийлери болмай турган болмаз, деб оюм етеме.

Хызыр буруш адам еди. Хоншу была да, тийре была да таб джашарга келишмей еди. Неси да елден айры еди. Елчиле ылыхтын, буруш адам болганы ючюн "Ёгюз Хызыр" девчен едиле.

Не казават етип ишлесе да ырысхы тутмай еди, ёмюрю джарлылык была, тарлык была озду. ДЖулдузхан да юй тутхан тиширув тюл еди.

Аны бир аман хали да сёз джюрютгени еди. Бу себепден Хызыр атам была да хоншулары была да урушгъанлай тура еди. Арада бир шох болса да узаймай чюйресине айлана еди, ДЖулдузхан да аны юстюрюрге ёч еди. Бу аман халилери екиси да карт болгъунчу барды. Сора шош болдула, суююмлю картла болдула. ДЖулдузханны бир аты "Тешеккюр" еди. Аны хапарын да кысхасы была айтайым: Патчахлыкны кюнюнде, парчахны юйюрю была кырал тамадала юйлеринде, сарайларында кёб кулдукчула, джумушчула джюрютгендиле. Бек ертделеде кул-караваш джюрютген еселе да арт кёзювлеринде муну коюп джалы была кулдукчула джарашдыргъандыла. Артыксыз да тиширув кулдукчу сайлагъан заманда карамлары, халилери, джарашувлулуклары калгъан миллетледен иги болгъан Кафказ тиширувланы алгъа тартхандыла. Бизни елден Дубукку еки кызын былайлык была Истампулгъа джибергенди. Биджилары да кызлары ДЖулдузханны айтылгъан кулдукчулукгъа бергендиле. Быланы бары да джаш кызла болгъандыла. Биринчи Дуния Урушда Тюркия хорланып, патчахлык чачыла тебрегенинде завук джашав таргъа айланып, кулдукчула юйлерине джиберилгендиле. Бизникиле да талай джылдан ызларына кайтхандыла. Ала чырт да зорлук кёрмегенлерин, алив джашагъанларын айтывчан едиле, деб кёб ешитгенме. 'ДЖулдузхан' ат, сарайда айтылыргъа таб тюшмегенди, аны джерине "Тешеккюр" атагъандыла. Ма ол атны бизникиле иги айталмай "Тешеккур" деп коя едиле.

ДЖулдузхан хариб кюн кёрген, татлы тилли, алив сёзлю, авзундан алгъышы тюшмеген бир карт катын еди. ДЖашлыгъындагъы татывсуз, келишимсиз халин да койгъан еди. 1978 джылда ёлдю, ол кёзювде мен Германияда едим. Аллах джерин джандет етсин.

Хызырны ал бийчесинден тувгъан джашы Иляс, ёге ананы кыйынлыгъын кётюралмай ата юйюнден джашлай айрылып Сиврихисарда ишге киргенди. Алайда бир тюрклю кыз была юйленип сатыв-алыв ишле биле кюрешеди, карыву да тај иги болады. Юй де тюкен да алады. Илясны уллу джашы Явуз мени тејимди. Биргелей ёсгенбиз. Иляс, юйдегили болгъандан сора ата юйюнден есе бизге кёп келип кетивчен еди. Атам да анам да Илясны да келинни да бек еркелете едиле. Кеси суюгенине болур еди юйдегиси да бизге бек илеш еди. Бийчеси Назире Келин, тюрклю болгъанлыкгъа бизге бек сый бере еди, илеш еди, кесин

мардасыз бек суюдюре еди. Арив халили, супу, кимге да игили джукъан алат бир тиширув еди. Мен есгеривлерими джаза тебеген заманда джашавда еди. 2002 джылда авушду. Иляс хариб а 1973 джылда бирден бирге джюрек аврув тутуп ёлюп калъан еди. Бек ишлеген, арив халили, хатерли, барып тохдагъан иги бир адам еди. Мени окувгъа башларыма, гимназияну Истанпулда окурума ол себеп болгъан еди. Ол болмаса окугъан да етелмей, бусагъатда карагы бир елчи болуп джашарык болур едим. Мени юсюмде кыйыны кёбдю. Игилигин ёмюрлюкге унутурук тюлме, Аллах джерин джандет етсин.

Илясны тамада джашы Явуз, кюбсе ишлеге бир да устады. Айтылгъан бир иш адамы болуп ишлейди. Истанбулда талай тюкен ишлетеди. Измирде бир фабрикасы барды. Алат сыйлы атла ёсдюрген бир фармасы барды, алайда джюзле была саналгъан атларындан бек кёбю уллу ат чабыштырувлагъа кошулады. Отели да барды, туризм была да кюрешеди. Истанпул была Измирде девиз банкалары да барды. Мени сартынга мында да Кафказда да карачайлылары ичинде Явудан бай киши да болмаз. [Мен есгеривлерими компитургъа кёчюрген кёзювде (2005) Явуз бавур-кансерге тутулуп кыйын еди, Аллах болушсун]. Явузну бийчеси Нурбия Махмудие атлы шахарданды, атасыны тамыры тегейлиди, анасы Аджиладанды. Кюн кёрген иги бир тиширувду. Еки да кызлары барды: Гюннур, Салимат. Кичи кызгъа карт аналарыны атын атагъандыла. Екиси да аталарыны ишлеринде ишлейдиле. Салимат юйленип айрылгъанды, бир да кызчыгы барды. Явуз мени ем бек суюген тегим еди. Огъарыда сагъынылгъан аврывдан 2006 cilda авушду. Андан бек кишке кыйналгъан болмам. Бюгюн да джюрегиме ёртен тюшюп турады. Тувгъан егиз карнашладан башхабыз джок еди. Джарлыгъа джашыртын болушханы аны ем арив халиси еди. Аллах джерин джандет етсин. Илясны джагыз кызы Фатима, узтазлыктан солувгъа айрылгъанды. Бусагъатда ери ем да сабийлери была биргелей Америкада джашайды. Фиген деп бир кызчыклары, Корхан деп да бир джашчыклары барды. Фатима джувук кёллю, джарык, кимге да игилиги джукъан алат бир тиширувду. Барыбыз да аны бек сюебиз. Башиеси Хайрулла Табакчыладанды. Мунда окуп техникант болгъандан сора Америкагъа кетип калгъан еди, кёпден бери андады, юйдегисин Фатима

солувгъа айрылгъандан сора катына елтген еди, джашавлары бир да игиди, сабийлери да ем окудула ем да ишлейдиле.

Илясны кичи джашы Ибрахим, университетни бошагъандан сора Измир шахаргъа джерлешиб, алайда алыв-сатыв ишлеге джолукгъан еди, ентда алайда ишлейди. Назире Келин ёлгюнчюге дери Ибрахимни катында тургъан еди. Ибрахим ентда юйленмей турады.

Хызырны ал бийчесинден кызы Марям, елибизде джашады. Алгъы бурун Кочхарладан Исса деб бир адам была юйлю еди, андан төрт кызы была бир джашы болгъан еди. Исса ертде ёлдю, Марям да ДЖюсюп деп бир адамгъа барды, андан да еки кызы была бир джашы болгъан еди. Марям 1990 джылда авушту, кесинден он джыл сора да ал еринден джашы Апайдын авушду, калгъан сабийлери джашавдадыла.

Хызырны ДЖулдузхандан болгъан тамада кызы Хайрия, Акбайланы ДЖанкишини джашы Кёккез была юйлю еди. Алты джашы была еки кызы джашавдады, сабийлей талай сабийи ёлген еди. Кеси да ери Кёккез да авушгъандыла. Хайрияны Меджит была Ихсан деген джашлары мунда джашайдыла, тамада кызы Германиядады. Нусрет атлы джашы кёпден бери Америкада джашай еди, олбир карнашлары была кичи егечин да катына елтдирген еди, бары да алайда джашайдыла.

Хайрияны тюз кичиси Шерафеддин елибизде атасыны юйюнде джашайды. Сабийлери да биргесинеди. Хызырны кичи кызы Фатима, кеси елибизде Чомаладан Шамил деп бир адам была юйленген еди, еки джашы была еки кызы барды. Фатиманы кичиси Ехлийман, елибизден Хаджумар деп бирни кызы Марям была юйлюдю. Юч джашлары была бир кызлары бар еди, не келсин кызлары джашлай ёлдю да калды. Ехлийман да джашлары да Мармарис атлы теңиз джагъада орналгъан шахарда алыв-сатыв ишле была кюрешедиле. Карувлары игиди, тюкенлери да конак юйлери да барды.

Ем кичилери Салахаддин, менден джыл уллуду, сабийлигибиз биргелей озгъанды. Белпынар елден, Байрамкулладан бир юйню кызы была юйленген еди. Кёп бармай акылы аджашып авруду, катыны да Германиягъа ишлерге кетип талай джылны ишлеп ызына кайтды. Бир кызлары была бир да джашлары болгъан еди. Айрылышдыла, сабийле аналарыны катында турадыла, Салахаддин атасыны арбазында мекамладан биринде джашаргъа кюрешеди. Хызырны юйдегисини ичинде ем кыйынлылары кичилери Салахаддин болду.

Хызыр узун джашады, картайгъанында бир кесек серирек да болгъан еди. 1972 джылда ёлгенине кёре 90 джылында болур еди.

Хызыр хариб елден айры джашай еди, кишиге да кошулмай еди. Ем суюген заты, бек уллу каџа ташланы салыб, арыкланы юсюне кёпюр ишлеген еди. Талай кёпюр салгъанын мен да кёргенме. Кеси джаџыз ылыхтын джассы ташланы топуракдан чыгъарып, арбасына джюклеп, елге келтирип арыкланы, ырхыланы юслерине адам да арба да ётерча деменџили кёпюрле ишлей еди. Сейир неди десеп, кишиден болушлук излемей, еки адам кётюралмазлык ол мазаллы ташланы бек да кыйналмай кеси джаџыз кётюргени еди. Мен кёрген кёпюрлерин салгъан кёзювюнде аявсуз 70 джылда еди. Андан карувлу адам елибизде джашамагъанды дерге боллукду. Ахыр кюнлеринде сабийлеге теџ болгъан еди. Намазына, оразасына бек, супу бир адам еди.

Сёзню былайында кесинден ешитген бир хапарын джазмай озалмадым, аны Хызырны авузундан джазайым: "Мен 8-10 джыллык джашчык едим. Герий Ефенди Учкуланда уллу медирседе устаз болуб ишлей еди. Ала да биз да Картджуртда джашай едик. Мен а Ефендини бир бош заманчыгъын марап андан дерс ала едим. Ефенди солув кюню была, медирседен калгъан заманларында кеси отовуна кирип тохтамаздан китап окуй еди, камиш калам была шырды шырды етдирип китап джаза еди. Дерсге деп баргъан бир кюнюмде биягъынлай устолчугъуна капланып китаб джаза тура еди. Ичгери кирдим да ешикни катына тобукланып олтурдум. ДЖазар затын бошамай меџе да кимге да карамазын биле едим. Кёп бармагъанлай ешикни кагъып, тавушлук джырчы Кочхарланы Багъырны джашы Касбот ичгери кирди. Ефендиге салам берип аны туврасындагъы терезени тюбюне олтурду. Ефенди саламын алды. Алай а джазгъанын коймады. Касбот ары бери кымылдап тынџысыз болуп тебреди. Мен да шум болуп сейирге карайма. Касбот бир кесекни сабырлык салды есе да чыдаялмады, ол атив авазы была незат есе да бир джырны айтып тебреди. Ефенди ва не етерик еди, отовну ичи джырлагъан тавушдан толгъанында джазгъанын койду, кагъытларын джыйды, мерекебин, каламын джерине салды, сора мадарсыздан Касботну тыџыларгъа разы болду. Менџе да ишарат была кет да артда келирсе деди. Мен да сейир хайран болуп тышына чыкдым. Касбот, бютёв Кафказ таныгъан Герий Ефендиге ма алай бир чам етген

еди. Артдан не сѐлешдиле есе да билелмейме, мен катларында тюл едим”.

Есгеривлерими баш джанында Касбот была Мухурджанны юсюнден хапар айтгъан едим. Касбот Герий Ефендини кайын атасыны егечи Мухурджан была юйлю болгъанына кѐре, Герий Ефендиден таҗ кесек уллу болур еди.

Хызыр харибден ески хапарланы тыҗылап джазувгъа кѣчюрмегениме бюгюн да пушув етеме...

Хызырны мунда джашагъан джаҗыз егечи Забида атив сюекли, атив тюрсюнлю, ак бетли, алакѣзлю, кубулчак бир тиширув еди. Чам атына “Кубулгъан” девчен едиле. Кызлыгъында атив кобуз согъуп тепсегенин картларыбыз аитувчан едиле. Кафказдан 25 джыллык болуп келгенди. Килисачы Ёзденледен биревге баргъанды. Хабибат атлы бир кызчыгъы была кѣп бармай тул калады, сора кеси елибизге кайтады. Ерге да бармай кызчыгъын ёсдюрюп Кипкеланы Бадинаны джашы Османҗа береди. Хабибат да тѣрт увак сабийи была тул калады, талай джылдан Абайханланы Топшай была юйленеди. Забида харип ол тѣрт ёксюзге канат джайып алагъа аналык да аталык да етеди. Ем кичилери Ахмат менден бир джыл уллу еди. Ем уллулары Сейит, аны кичиси Сафият, аны да кичиси Рамсия. Бары да толу юйдегили болуп Америкада джашайдыла. Забида харип иги таҗ карт да болуп карнашы Хызырдан талай джылны алгъа авушгъан еди. Кѣп кыйынлык сынагъан, джарлылык была инджилген, алай а сабырлы, чыдамлы, супу, алапат бир тиширув еди, бюгюн да тансыклайма. Аллах джерин джандет етсин...

Харун Ефендилары...

Харун Ефенди Кафказдан 11 джыллык болуп келгенди. Тебердичи Аджиланы Алийса Ефендини джашыды. Атасыны биргесине Башюйюк елде джерлешгенди. ДЖылы келгенинде кеси еллеринде джашагъан Сылпагъарланы Шыкканы кызы была юйленген есе да бийчеси кѣп бармай ёлгенди. Сабийлери болмаймы калгъанды, болуп ёлгенмиди алайын билалмайма.

Сабийлигинде Коня шахарда ем дин окувну бардыргъанды ем да ал мектапны бошагъанды. Хаты бек алапат еди, карачайлыланы ичинде

Кур'анны андан арив окугъан джок еди, ентда болмаз деп акылым алайды. Авазыны аривлугъун айтыргъа сёз табгъан кыйынды...

ДЖашар кёзювю болур еди, калай есе да кюнню биринде бизни елге келеди. Ана карнашы Акбайланы Сюлеменни болушлугъу была дагъыда юйленип бизни елде орналыргъа оюм етеди. Алгъаракда айтылгъаныча, анамы тюз тамадасы Хаваны кызы Махсюде была юйленеди. Бизни юйге джувук юй салады. Елге ефенди болуп ишлейди.

Кызылдым ак бетли, алакёзлю, кёсемен джука сакаллы (сакал коймай еди), ортадан узунъа тартхан бою была гыбытлырак джарашув бир адам еди. Бир карасаң накырдачы чамчы, бир карасан да хыныдан катына барылмагъан халили бир адам. "Ай анаң бергенни тёкмезлик" дерге бек ёч еди. Бизге келсе, анама: "Мариям ашав-джашав неллайды, теңиз тобукдан мыды?" деп, чам етип юйге киривчен еди. Етни да шорпаны да джавлурак джерине узалыргъа сюе еди.

Сен аны юйюне барсаң а олтуртургъа джер тапмай, орталыкны кыскыныкга берип не ашатыргъа билмей ёрге сюелип калывчан еди. Махсюде егечим аңа "Ходжа=Ефенди" деп сёлеше еди. Харун Ефенди сабийлерин бек еркелетивчю еди, мында карачайлыланы ичинде сабийлерин аныча еркелетген адам кёрмегенме.

Сёзню былайында сабий еркелетгенни юсюнден бир ешитгеними бир да кёргеними юлгюге келтирирге излейме:

Мыртты Кочхарланы Чорна, картырак джаш болуп юйленгенди. Ал сабийи тувгъанында, юйде тартынырча карт да болмагъанына болур еди, сабийчигин еркелетип тургъанды. Кюнледен бир кюн, джашчык джюрюп айланъан заманда Белпынар елге бир джыйынъа баргъанды. Еркишилеге сыйлав берилген джерде, джашчыгъын койнундан тюшюрмей еркелете тургъанды; ушхувур ашагъан кёзювде да тёге чача кеси колу была джашчыгъына да ашатгъанды. Алайда болгъан сыйлы картладан Семенланы Айдамулну джашы Ахия ичинден "Кёремисиз, Чорнаны Карачай адебге келишмеген бу ете тургъанларын?" деп ершисин тёкгенди. Ашап бошап лахоргъа бурулуп тургъанлай, ким есе да картырак бир адам ичгери киргенди. Не ете турасыз, кюнде кюнюгюз былай болсун дегенди. Чамланыргъа сылтав излеп тургъан Ахия, Чорнаны конаклыгъын да санъа алмай былай джувап етгенди: "Да не етерикбиз, игибиз джокду хатабыз. Биз ушхувур ашадык, Чорна да джашыны похун ашады!".

Бусагъатда сагъыш етеме да, ол кёзювде, карт да болса бир адамны сабийин, адамланы ичинде еркелетгени кёзге ерши кёрюлгенди, артыксыз да еркишини сабийге ашарык ашатханы адепге келишмегенди. Бюгюн да алайды, дерге боллукду.

Енди екинчи хапарымы айтайым. Бир кюн Сиврихисар шахарда анамы егечи Хаваны юйюне баргъан едим. Биз олтуруп ушак ете тургъанлай, Хаваны тувдугъу Гюрбюзню кайын атасы Кочхарланы Оку келди, сый берип ёрге копдук, хошкелди бериб тёрге ётдюрдюк. Оку, Екинчи Дуния Уруш баргъан заманда, Орус аскерлени ичинде Германиягъа джесир тюшюп, урушну артында Тюркиягъа келгенледенди. Карачайда катыны да толу юйдегиси да болуп, 1943 джылда Азиягъа сюрюлгендиле. Ол себепден болур еди, мыдах тюрсюню тюрленмей еди. Оку 1948 джылда Тюркиягъа келгенинде, бизни елге тюшген еди. ДЖылы тај келген еди, болса да Борлакланы Кёккесни кызы Насихат была юйленди. Сабийлери болду, ол кёзювде Полатлы шахаргъа джерлешип джашай еди. ДЖағыз кызы Кулизар, огъарыда айтылгъаныча Гюрбюз была юйлю еди. Отовну тёрюнде тыркыкны юсюндеги джастыклада Оку, Хава, Харун Ефенди олтура едиле; ешик таба джанында да Харун Ефендини тамада джашы Алпаслан была мен, дагъыда талайла шиндикледе олтура едик.

Алпасланны 5-6 джыллык джашчыгъы Осман да орталыкда ары бери чаба келип мыллыгын атасына ата еди. Алпаслан а джунчуп аны арлакгъа тюртерге кюреше еди. Сора мен, джашчыкны койнума алдым да Алпасланны джунчувун кетердим. Бизге карап тура болур еди Оку, айта тургъан хапарын койду да алай сёлешди: “Карнашым, бир да карама да сабийчигиңи койнуңа ал, еркелет. Тышындан карагъанла не айтсала да айтсынла. Ма мен Карачай адетге келишеме дедим да Кафказда калгъан сабийлерими не еркелетдим не да койнума алдым. Енди ва барындан да узакдама. Мындан ары да кёраллык болмам. Аланы тансыклагъанлай ёлюп барама. Енди акылым болгъа еди, кишини не айтырын джукгъа да санамай сабийчиклерими тоя тоя еркелетип койнума кысар едим. Не келсин мадар тавусулду. Сиз джашлагъа айтырым олду: уялгъанны да тартынгъанны да бир джангъа етип, сабийлеригизни еркелетигиз, аланы кёкюрегигизге каты кысыгъыз. Карачайны ол джукгъа джарамагъан адетин етип кюрешмегиз”.

Бу керти сёзледен алыннык юлгю олду: хар ким да чексиз дараджада сабийин сюерге еркелетирге керекди. Артыксыз да ендиги дюняда

юйдегиле гитчергендиле. Карт анала была карт атала тувдуклары была джашамайдыла. Елде джыйымдык болуп джашагъан кёзювде, ата-ана еркелетмесе да сабийни еркелетирик талай адам табыла еди. Енди шахар юйледе ол мадар джокду. Сабийни ёсюмюнде еркелетген деген зат ем башда болургъа тыйынчлыды. Сабийни джюрегине "сюймекликни" салыргъа керекди. Сюерге билмеген адамны не адамлыгъы барды?

Окуну сёзлери меже бек тийди. Кимни да сыйы тёббемде болсун, ол кюнден сора сабийлерими кишиден да тартынмай еркелетдим, койнума да алдым. Айдамул улу Ахияны сёзлери да, Чорнаны джашыны еркелетивю да бир кесек чекни озгъанды. Сёзню кысхасы, чекни озмай сабий еркелетирге бир тыйгъыч болмазгъа керекди.

Харун Ефендини сабий еркелетгенини юсюнден башлап, кайдан кайры келдик; енди темабызгъа кайтайык.

Харун Ефенди была Махсюдени тамада джашлары Алпаслан (1937) менден бир джыл тамадады. Сабийлигибиз бирге озгъанды. Кыш, Сиврихисарда карт анасы Хаваны катында тура еди, джазда елге кайта еди. Ала малчылык была да сабанчылык была да кюрешмей едиле. Алпаслан да карнашы Гюрбюз да ишлеп кыйналмай едиле. Мен а кёп авур ишлени тюбюнде арып алагъа суклана едим. Алпаслан была кёп есгеривюм барды, аладан бир екисин айтайым.

1946 джылда джазгъы хансны тај иги кётюрюлген заманы еди. Тамада карнашым да мен да елден 3 км узакда, сюрюлмей калгъан сабанны хансын чалыргъа деп куралдык. Ијир ала сабанја барып, кече алайда джатып, ертден быласында чалкы тутарык едик. Тамада карнашым чалкы чала тургъан заманда мен да атланы отлата едим, дырын джыя едим. Ол кюн, Алпаслан да бизге кошулургъа талпыды, биз да "огъай" мы дерик едик, биргелей сабанја тебрedik. Узаймай биченликге бардык да атланы арбадан джибердик, аркан салып отлавгъа бошладык.

Тамадам Нуреддин бир кесек бичен чалды, Алпаслан была мен бир сенек авуз биченни арбаны кюбюрюне салып кесибизге джумушак орун етдик. Таза хансны юсюне кийизни джайдык, джувургъаныбызны да юсюбюзге джабып кёкде джулдузланы санай джукладык. Нуреддин а джамчысына чырмалып арбаны тюбюнде джатгъан еди. Кечени бир заманында кёкге булутла басынып джајур джавуб тебрейди. Кёк джашнап кюкюремеген болур еди джукубузну арасында джавумну

ескералмадык. Таң атып кезлерибизни ачханыкда не керейик:
болгъаныбыз сув кылды болуп калтырай турабыз. Гузаба копдук да
арбаны кюбюрюнден джерге тюшдюк. Нуреддин а арбаны тюбюнде
болгъанына джаңурдан хата кермей джуклап тура еди. Аны уятдык да
чамландык, бизни нек уятмадың, деб. Ол а харх етип кюле
“ийнаныгъыз, мен да ескералмагъанма, ансы сизни нек уятмай едим”
деб джувап етеди. Не етерик едик, биз де аңа кошулдук да халыбызгъа
кюлдюк. Узаймай, кюн тувуп кыздырды, кийимлерибиз да юсюбюзде
куруду. Нуреддин чалкысына джанув етиб бичен чалыргъа башлады,
биз да ары была бери чабып куванч ете сабий оюнла ойнадык...

ДЖылны кач кезювю еди, Алпаслан да мен да Сакаря сувну
джагъасында мал кютген сюрювчюлерибизге азык елтирге деб, ат арба
была джолгъа тебрedik. Алайы еки сагъатлык джолду. Ол кезювде 11 -
12 джылларыбызда болур едик дейме, атланы мукут етдирип сюрдюк да
еки сагъатгъа да калмай сув кыйырына джетдик, сюрювчюлени
азыкларын ендирдик. Бир кесекни сув кыйырында ойнап ызыбызгъа
тебрedik. Сагъат джартыны джол алгъандан сора мени кеси кереклим
келди да арбадан ендим, сабан ырджыда кавдан хансланы арасында
увак кереклигим тындырып ызыма айлангъанымда Алпаслан атланы
чапдырып, кезден думп болуб бара тура. Кюн бек исси болгъанына
болур еди, бек чамландым, кара канны куйдум, алай а Алпаслан
ешитген да етмеди. “ДЖашны аягъы башына джав” дедим да каты
джорюш была Алпасланны ызындан джорюп тебрedik. Ол антсыз а бир
кесек баргъандан сора арбаны тохтатып маңа айланып ышара тура еди.
Куванч аллы болуп арбагъа минерге узалыргъа тебрегенлейиме атлагъа
биягъынлай камчини джетдирип думп болду. Бу джол, чамлангъанны
койдум да ёпкеледим. ДЖорюшюмю да акыртынңа бурдум. Былай была
джолну джарты етдик. Сора, Алпаслан керти да арбаны тохтатып мени
ёрге чакырды, алай а минерге унамадым да аны озуп джорюдюм. Мен
джолну кыйырында ол юсюнде, мен джаяв ол арбаны ичинде джан
джангъа барабыз. “Бери мин” деп кюрешсе да минерге унамайма. Мадар
артын тавусханында “Аллахчу мин” деп тилеп тебреди. Аны ол
сокуранып мыдах болгъан халы мени бек кувандыргъанды, бир кесекни
джалындырыргъа иннет етгенме. Тохтай-джорюй таң кесекни бардык,
сора харх етип кюлдюм да арбагъа секирип миндим. Ол да меңе

кошулду, хайда кюлдюк, хайда кюлдюк. Алпаслан была мен качан бир джерге келсек, бу хапарыбызны айтып ентда кюлебиз, бизни тыңылагъанланы да кюлдюребиз.

Алпасланны кичиси Гюрбюз была бирге озгъан джашавубуз была байламлы ескерювлерибиз бир да кёпдю. Кысха джувукларымы арасында, джашагъан тийремде, сабийлигимде да уллулугъумда да Гюрбюзден супу, Гюрбюзден тюз адамгъа тюбемегенме, десем, кертини айтырыкма. Бу себепден, джувукларымы ичинде ем бек аны сюеме, ентда алайма.

Мен орта мектапны бошагъан джыл еди. Ол кёзювде Гюрбюз, елибизде тюкенчилик етип ишлей еди. Мен башчылык етдим да Сиврихисар шахарчыкны футбол кулюбю была бизни елни арасында футбол мач етерге онов-бегим етдик.

Курман байрамны биринчи кюню еди. ДЖайны ал кёзювюдю, исси кыздырады, табигъат кёмкёкдю, нени да суююмлю заманыды. Кюнорта джаллай конакла келдиле. Аланы, алгъадан биширилиб хазыр етилиб тургъан ет хычинла была каты сыйладык. Бары да карын керип ашадыла, ызы была да мардасыз кёп айран сусап ичирдик. Узаймай елни аллындагъы джашил тюзге ендик. Бизни джыйынны каласында Гюрбюз ойнай еди. Ол кюнледе Гюрбюзлени хоншулары Мухамматлагъа, Мухамматны Белпынар елде джашагъан кайыны Ибрахимни кызы Асия конакгъа келип тура еди. Гюрбюз, чырайлы кыз была таныш болгъанында, накырда ете келгенди да суюмеклик аврувгъа тутулгъанды. Бу болумну барыбыз да биле едик.

Мачны кёрюрге деп елни бютёв адамы оюн тюзню тегерегине басынган еди, аланы ичинде Асия да бар еди. Кёп бармай оюн башлады.

Сиврихисарчы оюнчула, кайсы джаны была карасаң да бизден оңлу едиле. Болса да еки затны юсюнден биз аладан оңлу едик: конакла бек авур ашап ичкенлери себепли санлары авурлашгъанды, тылпывларын кючден алып береди, ал сагъат джартыда гол аталмасала тиллери саркарыкды, атламлары акырынларыкды. Екинчи оңлулугъубуз, калабызны корувлагъан Гюрбюздю. Нечюн десегиз, каравчуланы ичинде суюгени Асия да барды, кесин аямай киштикча ары была бери секирип алай ойнарына шек джокду.

Оюн башлады, конак спорчула усталыклары была бизни калабызны куршовгъа алдыла. Тохтамай талмай шут атадыла. Алай а Гюрбюзню бир

киштикден башхасы джокду, ары да секиреди, бери да секиреди, топну калагъа киргизмейди. Аны бу алакат оюнуна биз оюнчула да сейирсинебиз. Сагъат джарты да толмагъанлай конак спорчула арыдыла, чабаргъа кючлери калмады. Биз да бу болумдан хайырландык да бир гол атдык, конак джыйынны хоруладык. Гюрбюзню алакат оюну болмаса еди ала бизни хорларык едиле.

Артда Гюрбюзге чам етивчен едик: "ай начас, суйген кызыгъы кюргенинде кесиги каланы бир мюйюшюнден бир мюйюшюне атып барс болуп калдыгъ да"деб.

Гюрбюзню пахмулу ишлери кюпдюле. Атасыча арив Кур'ан окуйду. Дин илмула была кюреширге мадар табса еди атасын озгъан да етерик еди, алай а ол кюзювде дин илмула была кюреширге кырал еркинлик бермей еди. Алыв-сатыв ишлени иги баджарады. Сабийлигинден башлап намазын кылгъанлай турады, каза намазы бир да болмаз. Хаджиге да еки айланып баргъанды. Минарада да межитде да ол азан кычырса хар ким да аны кюлю такыр болуп тыгылайды. Бир да хатерлиди, джувук келлюдю. Бусагъатда юйдегиси была биргелей Америкада джашайды. Кайын атасы Оку да юйдегиси да анда джашай едиле, ол да алагъа кошулду. Мени сартынга иги етмеди, ишлеген адам ашарын кайда да табады. Мында калса, кесине да юйдегисине да тап боллук еди. Аллах бютев муратларына джетдирсин. Алай а бир бирибизге тансык болуп джашайбыз. Гюрбюзню тюрт кызы была еки джашы барды. Мен бу ескеривлени джазгъан кюзювде (1993) бары да увак едиле. Енди уллучукла болгъандыла (2005), окургъа да тырмашадыла. Тамада кызы шемистрини бошагъандан сора медисин окувгъа кечгенди, кюб бармай доктор боллукду. Аны кичиси да шемистрий окугъанды, тыш кыралладан биринде ишлеген хапары барды. Кичи джашы да шемистрини бошап ишлейди. Еки гитче кысчыгъы да окуй турадыла. Гюрбюз енди, Америкада солувгъа айрылыб Патерсон шахарда юйдегиси была джашайды...

Гюрбюзню кичиси юч кыз [Ханифа (1942), Рейхан (1944), Гюлхан (1948)] была ем кичилери Мустафа (1954) барды. Быладан Ханифа Белпынар елде Кылычланы Зекерия была юйлюдю, джагъыз кызчыгъы барды. Рейханны сабийи джокду, Чифтелер атлы шахарчыкда джазылычы Неджати была юйлю болуп джашайды. Гюлхан талай айланып юйленгенди, арт еринден болгъан еки джашы была Анталя

шахарда джашайды, ери ёлгенди. Мустафа да Агъасар елден бир тиширув была юллюдю, Ескишехирде джашайды. Бир кызы была бир джашы барды. Алгъарак хапары айтылгъан тамада карнашлары Алпасланны ва төрт джашы была бир кызы барды, Сиврихисарда джашайды.

Аналары Махсюде, мен бу ескеривлени джазгъан кёзювде (1993) Сиврихисарда джашай еди, енди джашавдан юзюлгенди (2002). Ёлгенинде төрт джыйырма была юч джыл болгъан еди. Аны юсюнден ентда бир еки сёз айтыргъа излейме. Махсюде дуняны ем иги ем ашхы тишируву еди, дерча алапат бир адам еди. Төрт егечни (анам была егечлери) юдегилери, барыбыз аны джаныбызча сюе едик ем да джаклай едик. Аныча джюрегинде харамлыгъы болмагъан, кимге да игилик етерге излеген адам бек аз болур. Уллу была уллу, гитче была гитче еди. Аталарыбызгъа аналарыбызгъа айталмагъан ички сёзлерибизни ая аята едик. Бизни елде джашагъан карачайлыланы ичинде тиширув болуп андан алгъа кара таныгъан джокду. Кур'ан джазувну да латин джазувну да иги джазып окуй еди. Ал мектабны юч джыллык бёлюмюн Сиврихисарда окугъанды. Ол кёзювде бизни елде мектап джок еди. Ыстампулдан елге келген төрем болса, Махсюдеге китап савгъа келтирювчен едим, бек кувана еди.

Махсюде кыз сагъатында алапат тойчу кыз болгъанды, кобуз согъаргъа да джырларгъа да уста еди. Мен аны кобуз сокгъанын кёп тыңылагъанма. Бизни елде, Айтекден сора тюз кобузну андан алив сокгъан джок ери. Арт ала хаджиге барып келгенинде кобуз сокгъанын койгъан еди. Фолклор излемчиле, ая ески тартувланы сокдуруп тейпге алсала еди бек ашхы боллук еди, не келсин барыбызда мурукку ете керти дунягъа ашырдык да койдук.

Махсюдени атасы Мустафа тюрклю еди, Биринчи Дуня Урушда шейит болуп ызына кайтмайын калгъанды. Атасын таныгъан да етмейди, айтылгъанга кёре карында калгъанды: Мустафа харип, талай урушлагъа кирип джараланып иги болуп дагъыда урушлагъа кошулуп төрт джылны оздургъандан сора 1918 джылны джайында, дагъыда джараланып багъылгъандан сора, солургъа деп елине кетерге еркинлик бериледи. Ол да куванч аллы болуб елине келеди. 23 джылда болгъан бийчеси Хавагъа джолугъады. Юч айны биргелей джашайдыла, ахырында Мустафа фронтха кетеди, алай а кёп бармай кара кагъыты келеди. Хава

харип еринден буваз болуп калады, 1919 джылны джазында Махсюдени табады. ДЖаш тиширув, джаһыз кызчыгына карап, аҗа ёге ата сынатмай джылла была джашайды. Махсюде таҗ кызчык болгъандан сора Сиврихисарда Абдуллах Хаджи деп бир карт адамгъа барады. Абдуллах Хаджини алапат адам болгъанын, Махсюдени кеси кызыча кёргенин айтувчан едиле. Сиврихисардагы юйю была тавартында еки джюзюм бачхасын Хавагъа койгъанды. Мен кесин танымайма, куру да иги хапарын ешитгенме...

Былайлык была атама мухаджир юлюш болуп берилген юйюбюзге хоншу юйдегилени бир кавумуну юсюнден ескеривлерими хапарын айтып бошадым. Енди джаһы юйюбюзге кёчгенден сора кёргенлерими, есгергенлерими джазайым.

ДЖаһы юйюбюз...

ДЖаһы юйюбюз, мухаджир юлюш болуп берилген ески юйюбюзден 150 м енишге джанындады. Елни шималындагы джашил тюзлюкlege карап турады, капхакны башындады. Алайда бурундан тургъан бичен дуркубуз бар еди. ДЖаһы юй, дуркуну кюнбатхан джанына салынганды. 1949 джылда ишленирге башлангъан есе да ичине кёчювюбюз 1950 джылны качында еди. ДЖаһы юйюбюзде кабыргъа хоншубуз джодду, юч джаны орамды, шимал джанында джашагъан Башкыртлы Иссаны юйюню арбаз хунасы была бизни юйню арбаз хунасы бир кабыргъа болады. Кюн тувгъан джанындагы орамны ары джанында Гюрджюлю Авбекир, кюнлюм джаныбыздагы орамны ары джанында Харун Ефендилери, кюнбатхан джаныбыздагы орамны ары джанында да карт Сомчаны джашлары Абдуллах была Абуюсуфну (Абюсюб) юйлери барды. Арбаз хоншубуз Башкыртлы Иссаны атасы, Биринчи Дуния Урушда Орус аскерни ичинде Германлылагъа джесир тюшгенледенди. Урушну ахырында, ересейге джол табалмай Тюркиягъа ётуп, айлана айлана бизни елге келип карачайлыланы кесине джувукгъа санап аланы катына кысылгъан аскерчи мухаджирледенди. Айтылгъан аскерчи мухаджирледен бири да Казанлы Сабирийди, анамы тамада егечлеринден Дупбур была юйленгенди. Аны хапарын огъарлакта айтхан едим.

Иссаны атасы Текеланы Дубуккуну бир кызы была юйленген есе да артында бир джашчык коюп, кёп бармай ёлюп калганды. Исса хариб гитчеликтен ёксюзлюкню зорлугъун кёрюп ёсгенди. Текеланы Хадижатны ал ери килисачы Добайдан болгъан кызы Халимат была юйлю еди. Добай Килисада ёлгенден сора Хадижат тул калып, бизни елде тул киши Кочхарланы Ахиягъа барганды. Халимат бизни елде ёсгенди. Исса ёлгенинде 40 джылындан кёп болмаз еди. Артында юч ёксюзю калгъан еди, Халимат сабийлерине ёге ата сынатмады, ерге бармады, кеси кыйыны была аланы ёсдюрю. Бары да юйленип башларына еркин болдула. Халимат менден 12 джыл тамадады, бу ескеривлерими джазгъан кёзювде сав еди, талай джыл сора керти дуниягъа авушду. Халиматны Иссагъа качханын тюшдеча ескереме. Ахияны юйю бизни орам хоншубуз еди. Тамада егечим Музафер была Халиматны татлы нёгерле болуп бирбирлерине барып келип тургъанларын а иги ескереме.

Гюрджюлю Авбекирни юсюнден да бир еки сёз айтайым. Анасы Биджиланы ДЖулдузхан, атасы да Шахвелед атлы бир гюрджюлю еди. Шахвелед, Биринчи Дуния Уруш баргъан джыллада Сиврихисар шахарчыкда кырал кулдукчу болуп ишлей турганды. Кафказлы болгъаны себепли бизни елчиле была шагърейлик да джюрютген болур еди. Ол кёзювде Ыстампулдан ызына кайтып тургъан Биджиланы ДЖулдузхан была юйленгенди. Гюрджюлю Авбекир ма аланы джашларыды. Бир айтывгъа кёре, Шахвелед Гюрджюстанда незат есе да бир тапсыз иш етип, алайда туралмай Тюркге ётюп айлана айлана Сиврихисаргъа дери келгенди. Окувлу адам болгъаны себепли кырал кулдукчулук алып ишлей тебрегенди. Джаңы келген заманында джарашув адам болуп кесин суюдюрген есе да, аягъы джер басханында бурунгу халиси джаңыргъан есе да кёп бармай адамлагъа тёппеден карап тебрегенди. Катыны была кагъанак сабийчигин елге джиберип кеси да аман нёгерлери была ашап ичип аман тиширувла была шохлук джюрютгенди.

Кюнню биринде (есирген заманы болур еди) бизни елни тамадасы Карабашланы Сейитбийге кагъыт джазып елни ем алив кызларын сайлап кесине джумуш-кулдук етерге джиберирге керекли болгъанын билдиргенди. Бу затны юсюнден елни тамадалары джыйылып кејеш етгендиле да Шахвеледни кагъаргъа онов бегитгендиле. Курша улу

Идрис “ол куллукну маңа беригиз” деб куралганды. Идрисге нёгерге Садак улу Абдулкеримни кошгандыла. Ол кёзювде анасы Дубукку была Сиврихисарда джашагъан, джетген джаш Умар да тасхачылык етгенди. Ол юч еркиши бир кече Сиврихисарда тюбешгендиле. Умар джол кёргюзюп аланы Шахвеледни юйюне елтгенди. Ичине кирип Шахвеледни джояр куллукну Идрис юсюне алганды, Абдулкерим да отовну ешигине сюелип керек болса болушурча саклавул куллукну сайлаганды. Умарны ва юйню тышында гёзетчилик етерге джарашдыргандыла.

Кечени авурлугъу басхан заманда Шахвеледни арбазына киргендиле, Умар аны джатхан отовун кёргюзгенди, кеси да каравулгъа тышына чыкганды. Идрис киритсиз ешикни ачып ичкери киргенди. Абдулкерим да гёрохун колуна алып ешикге сюелгенди. Сора Идрис, Карачай камасын тартып, каңа орундукда джатып тургъан Шахвеледни юсюне мыллыгын атып каманы чанчханында Шахвелед джанавал была ёрге кобаргъа кюрешип Идрис была джагъалашыргъа излегенди. Ешикде сюелип тургъан Абдулкерим, Шахвелед Идрисге каршчы келе тебегенинде гёрохун аңа айландырып тартханды, алай а Шахвеледни орнуна Идрисни урганды. Болса да Идрис Шахвеледни джойганды. Абдулкерим асыры коркгъандан не етерин билмей башын алып тышына качханды. Айтувгъа кёре, артына карамай бизни елни аллындан озуп алайдан да Татар атлы чифтликге (джалпакгъа) барыб джашырылганды. Идрисни тышына чыкмагъанындан кайгъыгъа тюшген Умар ичкери кирип караса, Идрисни джерге сойланып ыңычхай тургъанын кёргенди. Хаман Идрисни сыртына кётюрюп тышына чыгъарганды. Умар ол кёзювде иги таң кючлю джаш болгъан болур еди, Идрисни сырты была Шахарны 5 км кюнлюм джанында орналгъан Кепен елни сабанларына дери елтгенди. Алайда джарасын каты байларгъа кюрешип, юсюне киши кёрмезча кавдан хансланы джапханды. Алайдан кара джаяв бизни елге чапханды. Таң атаргъа елге барып болумну билдиргенди. Талай адам Идрисге болушургъа деп, атлагъа минип Сиврихисаргъа айланганды. Ызларындан да бир ат арба джолгъа чыкганды. Бары да Идрисни катына барып, киши да сан етмегенлей, аны ат арбагъа салып Килиса ел табагъа ашыргандыла. Арбаны юсюнде джарасына багъым ете, авзуна ашарык куя кыйын бир

джоловчулукдан сора Килиса елге баргандыла. Алайда Идрисге джан киргенди...

Бу бардырылган ишни ертденинде, хоншулары еслеген еселе да, иш нёгерлери келип джоклаган еселе да Шахвеледни джоюлганын кёрюп жандармагъа билдиргендиле. Кан тамчыланы ызлаган болур едиле, ызчыла Кепен елни джувугъундагъы сабанга дери келгендиле, алайда ызны тас етгендиле. Алай а бу ишни карачайлыла етген болурла деп, Умарны каты сорувгъа тутхандыла. Тюб алалмагъанларында аны тюрге салгандыла. Умар, качаргъа излемегенди, качса ажымсыз да аны ишни ичинде болганына оюм етилирин билип юйюне барып калганды. Хапарны елибизде да Сейитбий была талай тамадан сора киши билмегенди. Жандарма офисирле елибизни тамадаларын сорувгъа тутхан еселе да аладан да тюб алалмагъандыла. Ол кёзювде Тюркню Башеркинлик Казаваты бардырыла турганды. Ишни кызыву кетгенинде, Шахвелед кайгылы киши да болмаганды.

Былайлык была Шахвелед, акылсызлыгъыны джалын башы была тёлегенди.

Садак улу Абдулкеримни юсюнден алай айтылувчан еди: Садак улуну асыры коркгандан урлугъу куруп, андан сора сабийи болмай калганды...

Авбекир атасындан коюнда калганды. Джулдузхан да кёп бармай Хызыр была юленгенди. Авбекир 1920-21 джылда тувганына кёре, атасы ёлгенинде джылын да толтурмаганды. Ёксюзлюкню, аркасызлыкны кыйынлыгъын сынай ёсгенди, кеси кыйыны была джашап юйлю юйдегили болганды. Мени есим джетген заманда (1947) Гилашланы Иссалийни кызы Хадижат была юленди. Хадижат асылву бир тиширув еди. Джылына бир джашчык табып козлавдан ёлюп калган еди. Джашчыгъына "Яшар" атадыла. Яшарны Сиврихисарда бизни Хызырны джашы Илясны катыны Назире Келин емчек берип аналык етип ёстюрдю. Сора, 2-3 джыллык болганында атасы джанына алды. Кёп бармай да Орусланы Дайыны джашы Ибрахимни кызы Фердана была юленди. Фердана савкалык Яшаргъа тувган анасыча карады, ёгелик етмеди. Авбекирни Ферданадан бир джашы была еки кызы барды, бары да юй болуб джашайдыла. Фердана бюгюн да Авбекирни юйюнде джашайды. Хоншуларыбызны юсюнден билген

хапарларымы былайда юзерге излейме, керек болса дагыда хапар айтырма...

Тамада егечим Музафер...

1927 джылда атам была анам юйленгенден сора, бир джылны сабийлери болмай туруп екинчи джылда (1929) Музафер харип тувганды. Менден тогуз джыл тамада еди. Юйюбюзде ем бек аны сюе едим. Маға кёп кыйыны озганды. Юсюмю башымы джувгандан, ушхувур ашатхандан башлап дерс етдиргенге дери болушмагъан заты болмаз. Аны коюгуз, 4-5 джыллык заманымда ойнаргъа деп тышына кетип, сиерим келип оюнну да коялмай кесими тута тута тубюме джиберип койгъаным кёп болганды. Еки бутуму джибитип юге келсем, анам кара канны куя еди, Музафер а кюлюп еркелете еркелете тешиндирип тубюмю джува еди, таза кийим кийдире еди. Анамы аналыгъы мени тапгъаныды, карап ёсдюрген да Музафер харибди. Музафер джетген кыз болгъанында ативлугъу, джигерлиги, адеби была елни ем алда айтылгъан кызы болгъан еди, Карачай елдеде да айтылгъан кыз еди. Бизге джувук джетмеген джашланы барыны кёзлери анда еди. Мен ол джашланы тамада егечиме накырда етгенлерин кёрсем, керти кёлюм была ачывланувчан едим.

Музафер-1946

Маја ана тилими юретген да Музаферди. Артыксыз да ески, бурунгу сёзлени, нарт сёзлени, айтувланы кёбюн андан ештип юренгенме. Аны сёлешген тавушу, айтхан сёзлери бюгюн да кулагъыма келип турады. Мен бу ескеривлени джазгъан кёзювюмде (1993) Музафер авушгъанлы 11 джыл болгъан еди, ма бюгюн (2005) 23 джылы толгъанды. Алай а аны ачыву, тюнене ёлгенча алай турады ичимде. Ескеривлеримде аны юсюнден хапар джаза тебрегенимде кесими тыялмай кёзлеримден джыламукла куюлгъанын джашырыргъа керек джокду. Аны атамдан да анамдан да бек сюе едим. Не келсин куру 53 джылчык джашады да джашлай кетди да калды.

Музафер была Мен-1948

Ел джашав кайда да караҗы болады. Сабийни да джаш адамны да ел джашавда кѳргени, билгени азды. Аягын бегитирча джылын алмагъан адамны терилтгени кыйын тюлдю. Музафер 16-17 джылында болур еди, Чомаланы Бекмырзаны джашы Азнавургъа суймекликге тутулганында. Атам-анам "джылы гитчеди, бираз кюн кѳрсюн, есин башына джыйсын" деген чурум была ерге берирге разы тюл едиле. Алай а терилген еди, харип. Бир кече бизге Бекмырзаланы келечилери келдиле: Токулу Мухаммад была Еюб Ефендини джашы Ахмат Ефенди. Атам "хо" дерик есе да анам чекден джувук да етмеди...

Арадан бир-еки ай озгъандан сора Бекмырзалары анамы ата карнашы Акбайланы Сюлеменни келечи етип джибердиле. Келечи болуп келгенликге Сюлемен кеси да разы тюл еди. ДЖашны бир хатасы джок есе да атасы Бекмырза, джашлыгъында иги кесекни чабывул ишлени джюрютгени себепли алай сыйлы адамгъа саналмай еди. Анасы Кочхарланы Тайибат а иги тиширув еди. Мен таныгъан заманда Бекмырза, ашатгъанны ичиргенни суйген, кишиге да хатасы болмагъан бир адам еди. Арбаз толук малы была ишлегенни да, урунганны да суйген, чомарт бир инсан еди. Анам, ем Музаферни джаш кызчык

болгъаны ем да Бекмырзаланы суймегени себепли бу ишге бек каршчы болду, унамады.

Бир кече анам, Карачай адепни да коюп Музаферге сорду:

Бекмырзалагъа келин болуп баргъан оюмуу коярык тюмюсе? Аны

джувабы бюгюн да есимдеди: “Ичимден бир тавуш ‘бар да

Бекмырзаланы юйлерине кир да кал’ дейди, деп джувап кайтарды.

Музафер орунуна джатып, анам да орунну кыйырында олтуруп тура еди.

Анам асыры ачулангандан не етерин билмей Музаферни джаягъына

колу была какты, ол да джувургъанын башына тартып тавушсуз

туйюшсуз болду.

Ертденбыласында атам да анам да арбаны курадыла, Музаферни да

катларына алып Сиврихисарны катында орналгъан Кепен елде

ефендилик етген Харун Ефендилеге кетдиле. Муратлары, Музаферни

алайда коюп джюрегиндеги отну сѣгмесин умут ете едиле. Харун

Ефенди была Махсюде да арив айтып аны джайдырыгъа кюреширик

едиле. Атам была анам ызларына кайтхандан 15 кюн сора, Харун

Ефенди Музафарни алды да келди: “Кюн сайын Махсюде да мен да арив

айтып тиледик: ‘бу джарамазлык оюмуу кой, етерик есең да бусагъатда

етме, джылың да бираз келсин’ деп. Алай а оновундан таймады. Бу кыз

аякгъа копханды, колугъуз была беригиз да коюгъуз”.

Анам бермезге кан дыгалас етди, атам а ишни болуруна тавкел

болгъанды. Алай а бир сѣзлю болуп онов тындыралмадыла. Харун

Ефенди ызына кайтды, кач кюнле келдиле. Бир кюн мен юйде олтуруп

дерс ете тура едим, атам была анам да юйде джок едиле. Калгъан

сабийлени не ете тургъанларын билалмайма. Музафер харип, бети ак

учхунча болуп тыңысыз бир халда ары была бери барып тура еди. Мен

да увак болгъаныма “нең барды” деп сорабилмедим. Дерсими бошاپ

тѣгерегиме карагъанымда Музафер джок, арбазгъа чыкдым, алайда да

джок. Узаймайын анам юйге кайтды да Музаферни кайда болгъанын

сорду. Мен да биягъында былайда болгъанын, сора юйден кетгенин

еслегеними айтдым. Анам качханын аңылагъан болур еди, кычырык

етип джылады. Бу кѣзювде, Муратханны кызы Гытчымай келди да анама

Музаферни Азнавургъа качхан хапарын айтды: Сарыбашны Неджиби,

бир нѣгери была бизни арбазгъа келеди, Музаферни юсюне кеси

палтосун атып киши танымазча джашырыгъа кюрешип кеси юйлерине

елтеди, алайда Азнавур да кошулады, Музаферни Бекмырзалагъа

елтедиле. Бу ишни джорюген заманы екинди увакты еди. Инҗиринде Бекмырзаны хапарчы келечилери бизге келдиле, тасыгъыз биздеди, деп... Кысха джувукларыбыз джыйылдыла, Харун Ефенди да келди. Юйбюзню ёлюк чыкган юден башхалыгъы джок еди. Анам бек кемсиз етди. Атам да мыдах тыҗылавну берип тура еди. Кеси суйюп качханны "джылы джетмейди" деп хокуметни болушлугъу была сыйырып ызына алганны да бир сыйы джок еди. Некахын етдирирге Харун Ефендини башчылыгъы была талай адамыбызны ийдиле. Калынны сёлешген заманда Бекмырза, талай тапсыз сёз да айтады, анам аны сёзлерин ёлгюнчюге дери унутмаган еди. Биз джанында кишини да бети кюлмегенлей джыйын бардырылды, ав алынды. Енди сагъыш етеме да анамы аллай бир чарлагъаныны себебин бююн да аҗылаялмайма. Не боллук еди джарашып калса? Кызыҗ барып алайгъа киргенди, суйген джашы была джашавун бирге етгенди, аны завуклу болуруна нек тыйгъыч боласа? ДЖарлы Музафер бети ышармаганлай джашавдан юзюлюп кетди. Кюйёв чакырганны да, кызны ызына кайтарганны да кечигип етдик. Музафер бизден кетгенден сора аҗа бек тансык болдум. Бирбирледе аланы юге джувук барып узакдан каравчан едим: арбазгъа бир чыкса кёрюр едим, деп. Арадан талай ай озган еди, кар джавуп джерни агъартып турган бир кюнде анама тыксыдым: тамада егечими барып кёрлюкме, ол да джук айтмады. Маҗа не айтырык болурла, деп илгизлик бола Бекмырзаланы арбазгъа кирип бир кесекни сюелдим. Тамада кызлары Рабият, терезеден мени кёрген болур еди, арбазгъа чыкды да колумдан тутуп мени келин отовгъа киргизди. Музафер харип карап кёргенлей кучаклап ичин ура бир авукну джылады, сора башымы сылап арыв сёзле айтып еркелетди. Мен да тыксып сёлешалмай бир авукну турдум есе да джыламазгъа кюрешдим. Юйюбюздегилени не ете турганларын сорду, мен да кысха джувапла кайтардым. Ери Азнавур олтурган джеринден карап турган болмаса маҗа илешмеді. Кертисин айтсак, илеширин да излемей едим, кёзюме ерши кёрюне еди: джанымдан бек суйген тамада егечими юйюбюзден алып кетген адамны калай арыв кёрлюк едим? Рабият еркелетди, хурджунларымы кемпекле была толтурду. Музаферден бир кесек тансыгъымы алгандан сора артыма карай чыкдым да кетдим.

Кюйёв чакырылды, Музаферни ызына кайтардык, орталык бир кесекни шош болду. Качханындан джыл чаклы бир заман озгъандан сора бизге бир тиширув келип Музаферни сабий табаргъа авругъанын билдирди. Анама уллу кыскынык кирди, не етерге билмей ары-бери бара еди: Музаферни катына барыргъа излейди, алай а Бекмырзаланы арбазгъа кирлик тюлдю, бармайды "не болду" деп кайгъыгъа киреди. Мадарсыздан сабырлык салыргъа кюрешип андан келлик хапарны саклап турду. Бир заманда сабийчигин табалмай бек кыйналгъанын, аначы катынланы бек кюрешгенлерин, ем ахырында бир ёлген джашчык тапханын юрендик. Музафер харип орунга тюшюп кёп турду, каны бек кетгенине болур еди, тирилалмады. Анам а джюреги дув джана тургъанлай, ичиндеги ачывун хорлап барып аны бир кёралмады. Бекмырзалары ва келинлерин не шахаргъа елтип докторгъа кёргюздюле не да докторну елге келтирип бакдырдыла. Ем ахырында анам алагъа хапар ийип, Музаферге кеси караргъа излегенин билдирди, ала да огъай демедиле. Тамада карнашым ат арбаны хазыр етди, кюбюрюне орун салынды, бек сувук бир кюн еди. Бекмырзалагъа бардык, ол джанлы-канлы савлуклу тиширув бир бурхучук болуп тура еди. Арбагъа салдыла да юсюн калын джюн джувургъан была джапдыла, бизни юйге алдык да келдик. Анам печ юйде орунну хазырлап печни да кыздырып тура еди. Атам Музаферни кучагъына алып юйге киргизди, орунуна джатдырды, сора кесин туталмай бир авукну джылады. Сакалындан джуммак джуммак джыламук тамчыланы акгъаны бюгюн да кёзюмю аллында турады. Анам харип да андан гутдур болду, ичин ура кызыны тегерегине айланды. Бу джалгъан дуняда быллай бир татувсузлук чыгъарыргъа не кереклиси бар еди? Ма енди джанындан сюйген балагъ сув салам болуп орунда джатады, колуга не озду? ДЖарлы кызчык бир джашны сюйгенди да аны была джашавун бир етгенди, иги есе да аман есе да "хо" де да кой. Музафер харип а аврувну кыйынлыгъы была кючден тылпув ала тургъанлайына "Ыхх.." демей, сабырлык салып, шум болуп тура еди: тамам да бир трагедя...

Барыбыз илгизлик болуп, джюрегибиз авруп тегерегине джыйылдык. Анам харип юсюне сюелип ашатыргъа ичирирге кюрешди, колундан келгенича атив карады. Бекмырзаланы да атив карагъанларына шек джокду, алай а джюреги сынык болгъанына айныялмагъан еди. Ата

юйюне келип хар кимни да аңа джюрек аврутуп төгерегинде айланганын көргенинде джюреги джылынды, есин джыйды, джеңил огуна иги болуп айнып тебреди. Узаймай ёрге копду, еки ай чаклы бизде калды, ески савлугъун табды. Сора да кайын юйюне кетди... Музафер Бекмырзалагъа баргъан заманда, арбаз толусу маллары болгъанлык гъа аланы юйлеринде бир кутсузлук бир берекетсизлик бар еди. Музаферни огуру была ишлери тюзелди, кутсузлуклары берекетсизликлери корады, бекден бек айнып тебретиле. 1948 джылда трактор алып сабанчылык ишни ёсдюрюле. Тыш елде сабан тутуп сюрдюле. Тавла кибик мирзев тишлени каладыла. Елибизде аладан сора да трактор была сабанчылык етерге онов етгенле уллу джарав табыб бай болуп тебреген едиле.

Сабанчылык была бай болуп ашлыкны камйонлагъа салып базарлагъа елтип ачхаланып тебрегенинде Азнавурда джарамагъан бир тюрленмеклик керюле тебреди, хавле болуп талай айны юйюне тюбемей башлады. Бу хал, Музафер ёлюп кетгинчи тохтамаздан барды. ДЖарлы егечим, сабийлерин төгерегине джыйып, кайын анасына кайын атасына да сый берип, джумушун куллуугъун етип "ыхх" деп тавушун чыгъармай джылла узуну мыдахлыкда джашады, аврувлу болду...

Азнавурну уруп туююп бир кыйынлык салгъаны джок есе да, ол Музаферге завук джашав кергюзмеди. Тёрт кызлары была бир джашлары болду, ал сабийи была артда тувгъанларындан бир джашчылары была бир кызчылары да уваклай ёлген едиле. Юйлерини иши бек авур еди. Анча адамгъа, ишчиге, сюрювчюге тохтамаздан аш-азык етди, гырджын биширди, ески джувду, юй-арбаз сибирди. Бир такиканы рахатлык кермеди. Башиеси ва анда мында айланып тургъан болмаса, юйдегисине ие болуп аланы джашавгъа хазыр етер кайгысы ёмюрде да болмады. Сабийлери атасыз сабийлеча ёсдюле, аталарына (карт аталары сав болгъанына болур еди) "Ажав" деп сёлешдиле, "атам" деп айтмадыла. Музафер харип, ёлгюнчулерине дери Таийбатгъа да Бекмырзагъа да карады. Таийбат алгъарак ёлген еди, Бекмырза ва бек карт болуп 1979 джылгъа дери джашады, Кафказдан 16-17 джыллык болуп келгенине керё 90 джылын озгъан еди. Арт ала Ескишехирге кёчген едиле, кыш анда джай да елде тура едиле.

Азнавурну еки карнашы барды: Давут была Ахмат. Бары да бирге ишлей едиле. Давут акыллы ем да ишин билген адамды, Азнавурча казак берю

болуп айланмады, юдегисине ие болду, бийчесине авур иш етдирип кыйнамады. Кеси сабийлеринден озуп Азнавурнукулага да ие болургъа кюрешди. Ахмат юйню ем кичиси болгъанына болур еди, бек санъа алынмай еди, тохтамаздан ишлеп турду, юйленгенден сора да ишлегенни бардырды, атасы ёлгенден сора башеркинлик тапды. Бекмырзалары сабанчылыкдан да малчылыкдан да уллу хайырланганлыкгъа, ишлерин бекден бек ёстюралмадыла, джашла адам ортасы бола тебregenлеринде, сен аз ишледи, мен кёп ишледим деп бирбирлери была гырмыр бола тебregen едиле. Бу себепден айныгъанлары тохтады, ызларына кете тебрeдиле... Музафер харип, 1950-чи джылланы ахырындан башлап аврувлу болгъан еди. Ол канлы джанлы, келбетли тиширув кетип джерине сазбет, ирахын, бети кюлмеген, мыдах карамлы бир инсан келген еди. Бекмырзалада 36 джылны джашады... Анам 1973 джылны джазында ёлдю. Аъа болгъан сюймеклигим да тамада егечим Музаферге кошулгъан еди. Бир карасам бетинде тамада егечими, бир карасам да анамы тюрсюнюн кёре едим. Бир адамны былай кемсиз сюйген да иги тюлдю, ол да мени алай сюе еди. Юйюне барсам, калайгъа олтуртургъа, не была сыйларгъа билмей кыскыныкгъа кирип кала еди. Ей джалгъан Дуния! Сен нелени кёргенсе? Бизле кёрген бир кёп зат мыды? Алай а биз кесибизден тарыгъыргъа сюебиз... Алманяда ишлеген заманымда джай сайын солургъа деп Туркиягъа келирге ёч едим. 1981 джылда, юдегими да джыйып кеси мешинам была Туркиягъа келдим. Алгъы бурун кеси елибизге барып алайда еки ыйык чаклы калдык. Музафер харип да елде еди. Атам анам авушгъанлары себепли юйбийчеми тамада егечини (пачанамы) юйюнде конак едик. Бир кече Музафер ет хычын етип бизни юйюне чакырды. Ашадык, ичдик, бурундан хапар айтдык. Мыдах бети джарыды, бизни сабийлени еркелетди. Кетер кюнюбюзню ал кюню болур еди дейме, кесим Музаферге бардым да бир кесекни енчи ушак етдим. Коба тебрегенимде: айтыргъа тартынып турама, аврувлан иги болалмадым. Роматизма дейдиле, джюрек аврувду дейдиле... Халымы сенден иги киши да билмейди, аякда турургъа кюрешгенликке кесими иги кёрмейме. Мадары, бар есе Анкара шахаргъа елтип алайда уллу хоспиталладан биринде маъа бир каратса, деп талпый едим, деди. Муну ешитгенимде ичим "дув" деп джанды, джюрегиме пушув орналды.

Кетген кайгыны койдум, “хазыр болуп тур” тамбыла Анкарагъа барайык” дедим да кесими куаргъа конакбайыбызны юйюне кайтдым. Ертден была ертде екибиз да Анкарагъа тувра джолгъа кирдик. Кюн кыздыргъынчы алайгъа бардык. “Йюксек Ихтисас Хастанеси” атлы хоспиталда дочент интернист болуп ишлеген токатлы карачайлыладан Гаджаланы Бурханъа каратдым. Рёнтген филимлери алынды, канына сийдигине каралды. Ич органларыны рёнтген филимлери алыныргъа кюн берилди. Ем ахырында Бурхан да нёгерлери да: сен кайгы етме, джолуъа бар, биз кереклини етербиз, бу джайгы иссиле озсун да хоспиталгъа джатдырып богъанын тинтербиз, дедиле. Кеси да кач серивюнде келип джатаргъа тавкел болду. Бир еки дарман да бердиле, хоспиталдан айрылдык. Сорасында, бир авузланайык дедик да ресторантгъа бардык. Ашарыкны иги ашаялмады, тыгъылды, кёгет сув ичди, иссиден ашарым келмейди, деп сылтав етди. Мен ол кёзювде терени была сагъыш етип ишни аманъа кете баргъанын ескералмагъанлыкъгъа, ол харип каты аврувгъа тюбеп тургъанды. Иңир салкында елге кайтдык. Азнавургъа каты айтдым: бир ыйықдан елтип ич органларыны рёнтген филимлерин алдыр. Ейлул айда да хоспиталгъа джатдыр, тинтип карарыкдыла. Сора саламлашып айрылдым, ертденбыласында да елден айрылдык. Бизни ашырыргъа келген еди, мыдах еди. Арт кёргеним ол болду.

1982 джыл Башил айны ал кюнлери еди, хоспиталда ишлей турама, саъа телефон барды, дедиле. Барып апаратны алып кулагъыма салдым. Телефон етген адам Гаджаланы Доктор Бурхан: Тамада егечиңи бек кеч келтирдиле, тинтип тебрегеникде лёкеми аврувгъа тутулгъанын еследик, иш муну была да калмады, бюреклери да тавусулуп тура еди. Енди диализге аллыкъбыз, колубуздан келгенни етерикбиз, сен кайгы етме. Алай а халы иги тюлдю, деди. Бу хапарны ешитгенлей джюрегиме аврув кирди, кёзлерим караңы етдиле. Таъа дери джукламай чыкдым. Ертденбыласында Анкарадан дагъыда бир телефон. Бу джол апаратда Азнавурну тавушу: егечиң авушду. Не етер карывум бар еди, джюрегим кюе тамадагъа барып Тюркиягъа барыргъа еркинлик алдым. Гузаба куралып Дюсселдорф шахардан учак была Ыстампулгъа учдум. Алайдан Бурса шахаргъа оздум, кече ортасы болгъан еди. Ертден была ертде кайыным ДЖахит мешинасын курады, биргелей бизни елге джолгъа

түшдүк. Хава бек сувук еди, джоллада кар буз болганы себепли кыйналып джол ала едик. Не есе да кыявсуз елге бардык. Байрым кюн еди, джамагъат намаздан чыгып джаназыны елтирге деп, арбазгъа джыйылып тура еди, салагъач да ашюйню ортасына салынып. Кесими катдырыргъа кюрешип катына бардым, кебинини баш джанын бошлап джанымдан бек суйген егечими джансыз бетин убба етдим, сапсары саргъалып ишарагъанча бир карамы бар еди, бу кыйын дуниядан еркин болдум дегенча алай кёрюне еди. Салагъачны кёлтюрдюк да кабырлагъа бардык, анамы катына кабыр казып тура едиле. Тамада карнашым была биргелей кабыргъа салдык, юсюн басдырдыла, ол алив джан топуракны тюбюнде кёзден ташайды...

Ачыву бююн да серивюн болмагъанды, качан есеме түшсе, джюрегим кюйюп, джыламукларым басынады. Аны быллай бир калай суйгениме акылым джетмейди. Ол мёлек халили бир адам еди. Аллах хар тюрлю игиликни да ашхылыкны да ая берген еди. 53 джылчык, купкуру 53 джылчык джашады, завуклук кёрмегенлей керти дуниягъа авушду. Аллах джерин джандет етсин...

Тамада карнашым Нуреддин...

Сабий кёллю, джукну терени была тюшюнюрге излемеген, тамбылам не боллукду деп оюм етерге талпымагъан, куру да джашавну завук джанын кёрюрге суйген, таза джюрекли, чамчы, кишини кыйнамагъан бир адамды. Аны бу халиси сабийлигинден бери тюрленмегенди. Менден 6 джылны тамада болгъанлыкгъа башында бек аз ак тюю барды, чачы да тёгюлмегенди. Екибиз бирге болуп бизни танымагъан адамла была джапы таныш бола тебресек, ол адамла мени тамадарак кёрюп алгъы бурун маа сый береди. Бююн да тойгъа кирсе, кыйналмайын джапызгъа барлыкды.

Тойгъа, оюнъа, хар тюрлю джыйылуvgъа кошулургъа бек сюеди. Юйленгинчиге дери (1959) хавле джашавну бардырды. Ишге кирсе еки адамны етген ишин етеди, бир да каты ишлейди. Алай а ишлерге бек суймейди. Биррге джашагъан кёзювюбюзде мени авур ишледен узак тутаргъа бек ес бёле еди. Сабанда болсун, ындырда болсун джегил ишлени маа туварыб, авур ишлени кеси етип тура еди. Карывун алгъан джетген джаш болгъанымда да бу оюмун тюрлендирмеди, мени аягъанлай турду.

Ертде огъуна тютюнџе юренџен еди. Бу затны юсюнден бир ескеривюмю айтыргъа излейме. Мен 10 джылда, ол да 16 джылда болур еди. Бир кюн арбагъа ашлык джюкледик да сатаргъа деп Сиврихисаргъа кетдик. ДЖеџил огъуна ашлыкны сатдык, анам айтхан кереклилерибизни да тындырып, шахарда бир кесекни айланџандан сора ызыбызгъа кайтдык. Кайта тургъан кёзювюбюзде, Нуреддин бир хызенчикни ачып ичинден тюрлю тюрлю сигараланы чыгъарды. Мен да сейир болоп карайма. Ем маджал сигараны башын ачты да кабындырды, маџа да узатды. Алай а алыргъа унамадым. Ол коймады, ал деп тиледи. Сора, алдым да кабындырдым, арт артха каты джётел етдим. Аны керти мураты маџа сигара тютюнлетдирип джётел етгениме кюлгенлик тюл ети. Юйге барсак "атама айтып кояр" деп, гюнахына мени да ортак ете тура еди. Керти да муратыча болду, атама сигараладан хапар айтмадым. Артда тютюнчюлюгюбюз есибизге тюшсе кюлюп харх етивчен едик... Елибизде 1948 джылдан башлап трактор была сабанчылык етилирге башланџан еди. Атам бу джорукгъа бир кесек кечигип кошулгъан еди. Сабан чалынџан кёзювде джорюген бир хапарыбызны айтып кюлдюрейм. 1954 джылны джайы еди. Ел артында орналгъан будай сабанларыбызны, чалып бюртюк айыргъан мешина была (бичердёвер была) чалдырыргъа дедик да куралдык. Мешинаны иеси бизни Забиданы кызындан тувгъан Сейит еди. Сейит была Нуреддин теџиш едиле. Бизни аллай мешинабыз болмагъаны себепли джалы была чалдырлык едик. Сабанлагъа бардык да бичердёвер мешинаны будай сабанџа бошладык. Трактор арбаны кюбюрюн толтургъандан сора сабанны кыйырына бир уллу кетен джабывну джайып ашлыкны аны юсюне каладык. Кюнорта болгъанында екиси да трактор арбагъа джюкленџен ашлыкны елге елтип маџа да азык-сув алып келирге деп елге кетдиле, мен да сабанда ашлыкны сакладым. Сабанџа келген заманыбызда сув алыргъа унутгъаныбыз себепли ол исси кюнню тюбюнде сусапдан кюебиз. Ала елге кетип сусапларын кетердиле есе да мен бекден бек кюйюп бара едим. Екисине да "сув алып гузаба кайтыгъыз" десем да ала екинди намазны арты была ызларына кайтдыла. Сув ичерге деп арбаны кюбюрюне чапдым, алай а сув кап кёралмадым. Арбада машок толусу харбыздан сора джук да джок. Сусапдан авзум куругъанды, сёлешалмазча болгъанма, ала ва учунуп маџа карайдыла. "Сув кошун кайдады?" деп сордум. "Сувну джерине

харбыз келтиргенбиз” дедиле. Аны ешитгенлей узалып джерден ташла джыйып, авзума келген аманны да куюп, ташланы атып тебредим. Ала качадыла, мен да кувалайма, айтхан сёзлерин кулакга да алмайма. Арып тылпывсуз болгъанымда екиси еки джанымдан атылдыла да мени тутдула. Енди кадалып маңа сёз тыңылатыргъа кюрешедиле. “Бизге чамланып харбыз ашагъанны унамагъаныңы кой да бирчик каб. Сусабың кетип каллыкды. Айтханыбыз болмаса бизни хайда тую хайда тую” деп тилейдиле. Бир кесек шош болдум да арба кюбюрню салкынына олтурдум. Екиси да харбызланы тилкем тилкем кесип аллыма саладыла, мен да ашайма. Кёп да бармай кесими джоклагъанымда, ала айтханча сусаплыгъым кетип тура. Сора кефим джерине келди, тынчлык табдым. Артда екиси да мени селекеге алып “сабанда ташла атып бизни калай джунчутгъан едиң” деп, харх етивчен едиле. Енди сагъыш етеме да ол кюнлерибизни мардасыз завуклу кюнле болгъанын ескерип озгъан заманга тансык болама...

Тамада карнашым была татлы озгъан кюнлерибиз кёпдю. Ёмюрде бирбирибизни мыдах етерча сёз айтмагъанбыз, иш етмегенбиз. Мени была тең болуп калгъан болмаса тамадалык етип кюрешмей еди, ентда алайды.

Сабийликден башлап сыркувлугъу была кёп заран кёргенди. Сыркувлугъу себепли анам да атам да кёп урушувчан едиле. Анамы аны какмагъан кюню болмаз еди, атам да сыркувлугъу себепли кагъаргъа ёч еди. Ол а юренчек болгъан еди да хатагъа джазмай еди, аны ючюн сыркывлугъун коймай еди. Артда джыйырма джыллык джаш болгъанында да анамы чамландырып кесине кактырып алай айта еди: “анам, сени какгъаныңа юренгенме да арада бир какмасаң тынчлык тапмайма”. Аны бу чамчы халиси бизни да кюлдюре еди.

Чамчылыгъы была артыксыз да адам ениклегени тавушлукду дерча алайды. Тойда аны муну тепсегенин ениклей, кеси тепсегенин унутгъан еди, десем кертиди.

Окувга чыкгъанымдан сора, маңа айырып сый берди, ентда алайды. Тамада менме деп алгъа озаргъа деп кайгысы джокду. ДЖук етерик болса мени была кеңешмей коймайды. Бу халилери кесин маңа бек суюджуреди. Ем аман халиси малкёз болмагъаны, ишлерге талпымагъаныды. Болса да кишиге оң бермейин кесин асырайды.

Нуреддин 1959 джылда Чомаланы Чакыр деп бирни кызы Фатима была юйленди, еки джашы была бир кызы барды. Фатиманы анасы Малихат, Анкарада джашап ёлген Байчораланы Кызыл Илясды. Нуреддин арт ала елде джашагъанын коюп Ескишехирге кёчюп таксичилик етип джашай еди. Анам ёлгенден сора атама ол карады, атам ёлгюнчюсуне дери аны катында джашады.

1995 джылда болурму еди дейме, мен ескеривлерими джазгъан замандан еки джыл сора бийчеси была биргелей Америкагъа кёчдю, енди алайда ишлейди. Гитче джашчыгъы Абдуллахны да узаймай ызларындан елтдирген едиле, ол да иги ишлеп толусу была хайырланады. Тамада джашы Атилла аладан кёп алгъадан Америкада джашай еди, барын да алайгъа ол елтдирди. Атилла (1960 да тувгъанды) бир иги тиширув была юйлюдю, еки да джашчыгъы барды. Нуреддинланы джагъыз кызлары Хюля (1968), Бурсада бир тюрклю джаш была юйленди, сора Ыстампулгъа кёчдюле. Еки джашчыклары была бир кызчыклары барды. Кюйёв Джамаледдин иги баш тутхан адамды, иши да игиди, уллу иш етген фирмасы барды. Кичи джашчыклары Абдуллах (1971) алкын юйленмегенди...

Тюз тамадан Гюлшен...

Менден юч джыл уллуду. Сабийликден бирге ёсгенбиз, ал мектапда да бирге окугъанбыз. Гюлшенни аясы бираз карывсузурак мыды, огъесе окургъа хавасы мы джок еди билмейме ески окувну да джагъы окувну да бардыралмады. Дерс окугъанны чырт суймей еди. Алай а азбарчылыгъы бир да кючлюдю, ешитгенин азбарына алып чырт унутмайды. Намаз керегин атамдан тыялап азбарлап койгъан еди.

Сабий сагъатында, сегиз джылында болур еди дейме, каты бир аврувгъа тутулду, есин тас етип еки ыйыкгъа джувукну орунда джатды.

Карагъылыкны юйю куругъа еди, атам-анам аны шахаргъа доктургъа елте билмедиле, амал такал была иги болурун сакладыла. Джашав кёзювю болур еди, ызына кайтды, еси ачылды, ашагъаны ичгени тюзелгенинде савлугъу бурунча болду. Енди сагъыш етеме да аясыны карывсуз калгъаны бу аврувдан болур му еди? Ажымсыз алайды, 15 кюнню есин тас етип авругъан бир сабий не мененгитис не да ансефалитисге тутулгъанды. Еки аврув да мыйы была байламлы

болгъаны себепли, иги багъылмасала адамны аңысына заран береди. Алай а Гюлшенни калгъан болуму бир да игиди, хар неси да нормалды. Халына разы болгъан, ким не айтса да “хо” деп койгъан джарашув бир халиси барды. Тартынчакды, ызына тартынып тургъан болмаса, алгъа барайым деп гуждарлыгъы джокду. Бу себепден иги бир юйлюк да еталмады. Екинчи кичиси Рошен аны коюп качханында, ем кичибиз Сафият да коюп кетер, деген кайгъыгъа тюшдю, барыр адамын сайларгъа сабырлык салалмай кеси елибизден, Борлаклары Сейит деп бирге барды. Сейит адамгъа кубат кёрюнген, тапсыз сёзлю, тапсыз ишли бир адамды. Кесин джувугъуна тийресине скойдуре билмейди, дуракды. Бурушлугъу себепли карнашлары егечлери была да кечиналмай аладан ертде огъуна айырылып чыкгъан еди. Атасы Кёкгец иги адам еди. Гюлшен кеси Сейитге барыргъа разы болгъанында биз да хо дедик.

Сейитни кесинден сора төрт карнашы была еки егечи барды. Тамада кызлары ертде огъуна ерге баргъан еди. Аталары ёлгенинде джашланы ем тамадалары Сейит джетген джаш еди. Юйню тамадалыгъы аңа калгъанында карнашларын ишлетип, кеси да онов етип урунугъанны да кеси хурджунуна салып джашаргъа мурат етген болур еди, карнашлары была гырмыр болду. Бу кёзювде анасы сав еди, бизни Гюлшен была да юйленди. Узаймай Сейит ата юйюнден айрылды. Иш башха тюшгенинде ишлерге кюрешди есе да айныялмады. Ем ахырында джол табып Америкагъа кёчдю. Бир алапат джашчыклары барды: Тайяр. 1963 джылда тувгъан Тайяр, Сиврихисарда санагъат мектапны бошады, аскер куллугъун етди, сора атасыны анасыны ызындан Америкагъа кетди. Алайда каты ишлеп юй иеси болду. Атасына анасына бир да иги карайды. Юйленип юйдегили да болду, барыбыз да Тайярны бек сюебиз, Аллах хайырлы ёмюрле берсин, артыксыз да анасына иги болгъаны себепли мен бек разы болама.

Тюз кичим Рушен...

Музафер харип ерге качып, завуклук да тапмай, джюрек аврувлу болуп калгъанлы “кыз качхан” хапар ешитсем ичиме бир ачыв кирмей калмай еди.

Анамы, Музаферни качханыны юсюнден джюрек авруву шошумагъанлай, бизни юйге екинчи бир “кыз качхан” кайгъы кирди:

1958 джылда мени тюз кичим Рошен юч тамадасын да коюп Белпынар елден ДЖуккаланы ДЖюсюпню джашы Кямалгъа качды. Ол кёзювде мен Ыстампулда тавушлук гимназия Кабаташда окуй тура едим. Айтылгъанга кёре, биягъы анам бек чарлагъанды. Еки елдеги джувукларыбыз да болушуп “джылы гитчеди” деген чурум была кызны ызына алыргъа кюрешгендиле. Алай бошха кюрешгендиле, ол кёзювде Рошен 18 джылында еди, канунга кёре кеси еркинлигин алгъан еди. Музафер хариб а качханында 17 джылны ичинде еди. Калгъан миллетледе уллусун коюп юйленген айып тюлдю. Бизни карачайлылада ва уллу бедиди. ДЖуккга джарамагъан меджус адет. Уллу гитче айырыгъа не кереклиси барды, насыбын тапхан юйленир.

Бизникиле анамы шош етерге кюрешгендиле, ишни бек аманга бардырмай тындыргъандыла.

Тюзюн айтырык есек, Рошенни юч уллусун коюп ерге баргъанына мен кыйнылмагъан едим, болса да баргъан адамын джаратмай едим, бу себепден джаным кыйналгъан еди. Ага да не етер карывубуз бар еди, тюркюлени алив бир айтувлары барды: “Кенди дюшен агъламаз = Кеси джыгъылгъан джыламайды”.

Рошенни ери кеси акылын джаратгъан, бурнуну тигине баргъан буруш бир адамды. Узаймай кеси юйю была гырмыр болду, айырылып тыш елге кетип алайда иш табып ишледе, юйдегисин асырады. Рошенге ва бир да каты еди. Ол да дыф демей кадарына разы болуп джашаргъа кюрешди.

Кямалны шекер авруву (диабет) бар еди, кюн сайын инсулин ийне етип джашайды. Бу себепден есе да кеси адамлыгъындан есе да аман халиси ёсюп баргъан болмаса шош болмады.

Мен Алманяда ишлеген заманда Кямал ишсиз калыб кеси еллерине джыйылады, Рошен да ага-муга джумуш етип юйлерин асыраргъа кюрешеди. ДЖай солувгъа деп Тюркиягъа келгенимде бу болумну юренип джюрегим кыйналды.

Мында джашавда джаз ортасындан башлап джай артына дери 3-4 айны кой савгъан адет барды. Хар юй кеси кереклиси чаклы бышлак джыйгъандан сора, кой сютню сютбашысын мешина была айырып джав етедиле, сютюн да джавсуз бышлак етип базарда сатадыла. Рошенни “бир сют мешинам болса ага муга сютбашы айырып аны джалы была хайырланыр едим” деген хапарын егечим Сафиятдан ешитдим.

Сиврихисар шахарчыкдан бир сют мешина алдым да егечими бир кёрейим, деп Белпынар елге кетдим. Арбазларында киши кымылдагъан джок, кюн да бек исси. Ешиклерин какдым, Рошен кёрюндю, алай а бек мыдах еди. Ичгери киргенимде Кямал тыркыкга джатып ойсурап тура еди, мени кайгылык да болалмады. Юч сабийинден гитче кызчыгы да кабыргъаны тюбуне олтуруп джыларчыгы келип, мыдахчык болуп тура. "Сизге не болуп турады" деп сордум. Рошен сёлешди: "Бюгюнге дери чыдаргъа кюрешдим, енди чыдар карывум калмагъанды, мени ата юйюме елт!"

Тёпбемден кайнар сув тёгюлгенча болдум, джунчудум. Кесими джыяргъа кюрешип чамланган кюйде джувап етдим: "екигиз да маџа соруп юйленмегенсиз. Артыксыз да сен еки атив сёзге терилип кишиге да хапар бермегенлей мыллыгыџы Кямалгъа нек атган едиџ? Ахырыџы калай болурун бир кесекчик оюм етсеџ, не да бизге да бир хапар берсеџ бу халда болмаз едиџ. Сизни бирбиригиз была завуклук табарыгыыз озгъанды, енди нени да коюп юч сабийигиз ючюн бирге джашаргъа кереклисиз. Сабийле уллу болуп башларына еркин болгъунчу туююшуп-кырылышып джашарык есегиз да башха мадарыгыыз джокду". Сора Кямалгъа тинтип карадым. Джукугъа кетгенча талып тура еди. Бу ол демекликди, гиперглисемие (кан шекерни кёплюгю) киргенди, узаймай комагъа да кирликди. Гузаба биргеме келтирген сют мешинаны да савгъаларымы да юйге ендирдим да Кямалны арбагъа джатдырдым, Рошен да катына олтурду, Ескишехирге джол алдык. Алайда Кырал Хоспиталгъа бардык, авругъанны ендирдик, доктор нёгерлерим чапдыла, орунџа джатдырып канына каратдыла. Керти да гиперглисеми, комагъа кире башлап тура. Серум салдыла, инсулин ийне етдиле, Кямал талай сагъатдан есин джыйды. Кямалны бу халгъа келирини себеби алай болгъанды: бу кёзювде Тюркияда инсулин болмай, алгъадан алган инсулинлери бошалып, Чифтелер шахарчыкда инсулин тапмай аманџа кетип тургъандыла. Кямал маджалгъа айланганында аланы хоспиталда койдум да елибизге кайтдым. Артда Кямал иш табып ишге киргенди. Талай джылны да Урфа шахарда Ататюрк Баражны етилген заманында алайда ишлегенди. Кеси шофёр еди, уллу камйонланы джюрюте еди. Бир кюн келтирген джюгюн тёге тургъанлай камйону тайып терен джаргъа кетеди, буту колу сынады. Кёп заманны хоспиталда багъылады. Ем ахырында бир бутун кеседиле,

солувгъа айырадыла. Колуна тај кесек ачха ётеди, аны была Ескишехирде юй аладыла.

Мен Алманиядан кайтханымда джашчыклары санагъат мектапны бошап тура еди. Аны Ескишахарда Аскер Фабрикада ишге салдык, ентда алайда ишлейди. Уллу кызлары узтаз болуп, гитче кызлары да кырал кулдукчусу болуп биргелей Анкара шахарда джашайдыла. Кямал енди карывсуз болуп юйге джыйылгъанды, Рошен карап турады, солувдан алгъан ачхалары кереклилерине джетеди (1905)...

Ем кичибиз Сафият...

Менден 5-6 джыл гитчеди, тувгъанын иги ескереме. Сабейлигинде бек суююмлю бир кызчык еди, ентда алайды. Ем кичибиз болгъанына есе да кеси игилигинден есе да Сафиятны барыбыз да бек сюебиз. Карамы да акылы да игиди. Гюлшен "Сафият да Рошенча мени коюп кетер" деп тыгысыз болду есе да алай етмеди, акылы бегигинчиге дери юйленген кайгыны джюрютмеди. Атама, Анама, маја кёп кыйыны озгъанды. Ерге баргъанында 26-27 джылында болур еди. Сюйген джашына барыр ючюн барыбызны да разылыгъын алыргъа кюрешди. Атам была биз разы едик. Анам харип Сафиятны юйлююгюнде да татывсузлук чыгъарды, кол была берирге унамазлыгъы белгили болгъанында ол да сюйген джашына, Карабашланы Хайитбийни джашы Норубийге качып барды. Ол кёзювде мен аскер кулдук етерге деп узак шахарда, Елазыгъда едим, джыйынына кошулалмадым. Болса да бек татывсузлук чыкмайын джыйынын тырдыргъандыла.

Норубий полис кулдукчулук была кырал джиберген джерледе ишлей еди. Сакаря, Ван, Измир, Синоп атлы шахарлада ишледи, Сафиятны да биргесине айландырды. Юйленгенден сора талай джылны сабийлери болмай тургъан еди. Сора, еки джашлары была бир кызлары болду: Тансу (1976), Шуле (1982), Огъузхан (1985). Тансу санагъат мектабны мийигин бошады, Шуле Университетни Сосйологи бёлюмюнден диплома алды, Огъузхан да санагъат мектапны мийик бёлюмюнде окуй турады (2005). Норубий иги кесекни полислик етип ишлегенден сора солувгъа айырылып Ескишехирге кайтды, юйлери кеслериниди. Ел была байламларын да юзмегендиле. Малчылык да сабанчылык да етерге кюрешедиле. Норубий огъурлу, джарашув, адебли адамды. Арив халиси

была кесин кимге да суйдюргенди, мен да куйёвлерими ичинде ем бек аны сюеме...

Сафиятны маға бек кыйыны озганын огъарыда айтхан едим.

Ыстампулда окувда кёзювюмде ескилерими бир уллу хызенге толтуруп юсюне Сафиятны адресин джазып постагъа бере едим. Ол да аланы джувуп, тазалап хызенни мени адресим джазылгъан джанын тышына айландырып, таза ескилени джыйып Ыстампулгъа джибере еди. Бу хал аявсуз алты джылны баргъан еди...

Сафият, ерге баргъынчысына дери атам была анама бек алив карады. Егечлерими ичинде атама анама ем кёп карагъан олду. Сафиятны еtimi, адамлыгъы айтувлук дерча алааматды. Супулук джаны была да ичибизде ем алда аны аты айтылады. Аллах юйдегиси была биргелей хайырлы, савлуклу ёмюрле берсин, тилеклерине тюбетсин...

Анамы авушханы...

Анам харибни ёлюр авруву бек каты еди, бир джылны баргъан еди. Чыдалмазча бир башаврувну ызындан, мыйысындан чыкгъан 12 уллу сиџирни ону аврувгъа тутулду. Кёз кабаклары джабылды, бармагъы была ёрге кётюрмесе джук кёралмай еди. Сора бурну ийис алмай тебреди, кёзлери ак тюшмегенлей сокур болдула, авзу кымылдагъысыз болду. Ем ахырында 10-чу сиџир Нервус вагус тутулгъанында джюреги тохтап бу дуниядан авушду (1973). Ол кёзювде мен Сиврихисарда ишлей едим, анамы Ескишехирде да Анкарада да уллу хоспиталлагъа елтип бакдыргъан едим. Аврувун иги етерге мадар болмагъанын, он миџде бир адамда кёрюлгенин айтхан едиле. ДЖыл чаклыны орунда калды.

Анам ёлгенден еки кюн алгъа Анкара шахарда бир курсгъа чакырылгъан едим. Ёлгенин телефон была билдирдиле, курсдан еркинлик алып джаназысына джетерге деп гузаба джол алдым. Келирими биле тургъанлайлаларына, кесин билмеген неге да онов етерге суйген талай адамыбыз джаназыны юйден чыгъаргъандыла. Мен енчи мешина была тохтамаздан джол алып елге джетгенимде джаназы кетип тура еди, джаназы намазына джетишалмадым, кабыргъа сала тебреген заманда джамагъатгъа кошулдум. Тамада карнашым да мен да анабызны кеси колларыбыз была асырадык. Нисан ай еди, кюн таџ джылынџан еди, алай а талай сагъатны ичинде ёлюк тюрленник тюл

еди. Кесин билмеген сёз кошувчуланы тығысызлыклары, дамсызлыклары была мен келгинчи анамы ёлюгюн гузаба етдирип кабырлагъа елтгенлерине бюгюн да джаным кыйналгъанлай турады. Анам ахыр айларында орундан кобалмазча болгъанында, биягъы Сафият елге келип ёлгюнчюсюне дери анабызгъа карады. Кыйын авругъан адамгъа карагъан кыйынды. Сафият чырт авурсунмай куллу етди, анамы разылыгъын алды. Аллах андан разы болсун, суйген муратларына джетдирсин.

Атамы ахыр кюнлери...

Анам авушхандан сора атам бек мыдах болду, савлугъу иги болса да 77 джылда еди. Нуреддинни бийчеси Фатима сав каллык аға иги карады. Нуреддин, анам ёлгенден сора узаймай Ескишехирге кёчдю, таксичилик етип юйю асырады. Бу кёзювде атам да аланы биргесине еди. Биз да 1973 джылны качында Сиврихисардан Ескишехирге кёчдюк. Еки джыл сора мен Алманягъа кетдим, алгъы бурун тил курсларына барып бир кесек тил юренгенден сора ихтисас етерге (спесиялистлик алыргъа) бир хоспиталгъа кирдим, 5 ай сора да юйдегими катыма келтирдим. Сёзю былайында бир тюшюмю айтыргъа излейме. Елдеги джаңы юйюбюзню кюнлюм джанында еки уллу ташны юсюне салынып тургъан аркавлук агъач болувчан еди. Артыксызда тийрени картлары аны юсюне олтуруп ушак ете едиле. Бизни тийрени ныгъышы дерге боллукду. 10 Майысны 11 Майысгъа байлагъан кечени таңында алай тюш кёрдюм: кюндюзгю кюн орамдан юйге айланама. Карасам: атам ортада, еки джанында да Харун Ефенди была хоншубуз Ныңыланы Абюсюф олтуруп тура. Ушак да етмей, алай тыңлавну берип турадыла. Бирден бирге аланы олтургъан джерлери терен болады, мен мийикден алагъа карайма. Былай нек болду екен деп сейирсинип тургъанлайыма, бир тавуш ешитгенче болуп ары карап бери айланыргъа, тув дегенча кысха бир заманда Абюсюф была Харун Ефендини арасында олтуруп тургъан атам джок болуп тура. ДЖюрегиме ачув кирип алай уяндым. Мен бу тюшню кёрген заман, огъарыда айтылгъаныча 1977 джылны Майыс (Хычывман) айыны 10-чу кюнюн 11-чи кюнюне байлагъан кечени таңы еди. Артдан юренгениме кёре, Атам 11 Майыс кюн, кюнорта намаздан алгъа, куру да етивчюсюча абдез алып, намаздан алгъа устолчугъун аллына салып Кур'ан окургъа тебрегенди. Ол

кёзювде юйде, Фатима келини гитче егечи Айшат болганды. Кур'ан окуй турганлайына атам, бирден бирге бир джанына авнап калганды. ДЖаш кызчык Айшат карап турганды. Атам бир джанына джыгылганында не етерге да билмей, орамларыны туврасындагы юйде джашаган атамы тувган егечи Залихатга чапханды. Залихат харип артда маға алай айтхан еди: "Юйге келгенимде Азирет бир джанына авнап, Кур'аны да бетлери ачылган халда джерге тюшюп тура еди. Катына джувук барып карадым, алай а тылпуву тохтаган еди. Тавуш етип ары бери кымылдатырга кюрешдим, чыртда джашав ишан кёрмедим. Насыплы Азирет Кур'ан окуй турганлай джан берди". Тюшден сора талай кюнню атамдан бир хапар алалмай тынжысыз болуп турдум. Ол кёзювде Тюркияда карнашымы юйюнде да калган юйледе да телефон джюрюмей еди. Он кюн чаклы бир заман озгандан сора кайыным Ахматдан мектуп келди, атамы ёлгенини юсюнден кайгы сёз джаза еди. Бир кюн сора да Нуреддин'ден мектуп келди. Нуреддин а алай джаза еди: "Атам ёлдю да калды, катышып не етерге да билмедик. Кюн исси болганына саға хапар билдирип ёлюкню саклатырга тавкел болалмадык. Авушган кюнюнде огьуна елге елтип асырадык. Алгы бурун 'Йылмаз кеси келгинчи джашырайык' дедик есе да биревден ешитип кояр, деп кайгыга кирдик. Бу себепден кагыт джазып атамы авушханын билдирирге онов етдим, тавкел болалмай бир кесекни да кечиктирдим."

Атамы авушхан хапарын алгандан сора, кёп де бармай Теммуз айда солурга деп, сабийлени да алып кеси мешинам была Тюркияга джолга чыкдым. Юч кюн джолда багандан сора кеси елибизге джетдик. Атамы да анамы да калганланы да кабырларын зиярат етдик. Анда калган кюнлерибизде атамы да анамы да кабырларын етдирдим. ДЖазык атам атасыны кабырын кёралмай кетген еди. Мен, аны джерине да кеси джериме да Сюлеймание елге барып карт атамы кабырын зиярат етерге онов етдим. Сабийлени да джыйып бир кюн джолга чыкдым. Сюлейманиеге бардык, елни ичине кирмегенлей кабырла салынган джерде мешинадан ендик. Сынташында арабча джазывлары болган ески кабыр изледим, алай а джангыз да ески кабыр кёрюнмей еди. Елге кайтып биревлеге сорурга керекли болду. Орамда сюелип турган еки адамга "Кафказлы мухаджирлени кабырларын излейбиз" дедик. Аладан картырак болганы "Ол кабырла Текке'диде, ма елни

кюнбатхан джанында бир дуббурчук кёрюледи я, алайгъа барыгъыз, бусагъатда бизни ичибизде мухаджирледен Осман деп бир адам джашайды, сизни келгенигизни аџа билдирейик” деди. Мен да “огъай, алгъыбурун кабырлагъа барып кайтайык, сора кёрюшюрбюз” дедим да кабырлагъа тувра мешинаны джюрютдюм.

Сёзню былайында Текке (карачайлыла деккя дейдиле) деген сёзню маџанасын ачыкларгъа керек болду. Текке деген сёзню еки маџанасы барды: 1- Тарикат сохталаны шыйыхларыны джашагъан джери. 2- Сыйлы ёлюк джатгъан кабыр, шыйых джатхан кабыр деген маџанагъа келеди. Тюркюле аллай кабырланы тегерегине бурув ишлеп не да юсюн джабып бек джаклайдыла. Мени карт атам Герий Ефенди да уллу алим, супу адам болгъаны себепли шыйыхгъа саналып кабырына “Текке” дегендиле. Заман была Карачай кабырла салынџан джерни аты “Текке” болуп калгъанды.

Елден 1-2 км арлакда болгъан Текке атлы джерге бардык. Алаша дуббурну юсюне ёрледик: дуббурну юсюндеги тюзлюкде анда мында сын ташы кёрюнџен, топурак калавлары джер была бир болургъа джетген дунияны кабырын кёрдюк. ДЖюрегибизге пушув тюшдю, селешалмайын бир авукну сюелдик. Дуббурну тюз юсю ташлы, чавуллу джер еди. ДЖери белгили болгъан кабырланы саны 30 чаклы еди, топурак была теџ болуп калгъанланы саны бир да кёп, алай а санагъан кыйын. Атамы егечи Залихат харибни айтханына кёре, Герий Ефендини узун бир сынташы боллукду, кабырны тегерегине да таш бурув ишленџенди. Тегерекге карадым не мийик сынташ кёрдюм не да таш бурув. Дагъыда излей баргъанымда кабырланы кыбыла джанында таш буруву оюлуп, сынташы да джерге авнап тургъан кабырны еседим. Сабийлени да болушлугъу была сынташны ёрге сюедим. Топурак джугъусун тазаладым, арабча джазувла ортагъа чыкъдыла, окудум: “Кафказдан келген мухаджирлени ешрафындан (сыйлы тукумларындан) Сылпагъарланы Елдавурну джашы алим, фазыл (неси да тавушлук сыйлы адам) Герийни кабыры, 1328” джазылып тура еди. Араб джазувну окуй-джаза билгеними хайырын кёрдюм, карт атамы кабырын ажымсыз таныдым.

Сынташны ёрге сюедик, тюбюне кысдырыкла салып бегитирге кюрешдик, башха да етер затыбыз джок еди, алайдан мыдах болуп айрылдык. Елге кирдик да кафени аллында сюелип тургъан адамладан

бирине карачайлы Османға бир тавуш етигиз, дедим. Адам кафеге кирди, узаймай 50-60 джылда, базыгырак, сарышинли, ортадан узунға тартхан бойлу бир адам была ызына кайтды. Карачайлы адам бизге джылы салам берип таныш болду. Мешинаны арлакдагы уллу тал терекни салкынына тохтат да алайда селешейик деди, мен да алайга елтип мешинаны тохтатдым, барыбызда джерге тюшдюк. ДЖерде кенделен джатып турган бир агъачны юсюне олтуруп ушак етдик: Кулаксызладан болганын, атасыны бурундан бери ол тюркюлени ичинде калып кетгенин, кесини алайда тувганын, тукум джувукларыны Белпынарда джашагъанларын, енди бир кызчыгы была былайда джашагъанын, калган сабийлерини ары бери чачылганын” айтды. Мен да карт атабызны кабырын излей келгенибизни, барып кабырланы кергенибизни билдиргенден сора “кабырланы ташларына не болганды” деп сордум. Ма алай джувап берди: Алайда кабырла бир да кеб едиле. Дуббурну берги бети кабырдан толуга еди. Карачайлыла былайдан кечюп, джерлерине бу тюркю кечкюнчюле (асламы чыганлыды) джерлешдирилгенден сора, ёлюкге сый бермеген осал адамла, Карачай кабырланы ташларын елге келтирип межамла ишлегендиле. Сюртюлмеген хуналада джазувлуга сынташланы керюрге боллукду. Дуббурну тюз теббесиндеги ташлы-чавуллу джерде салынган кабырладан калган кабырланы джерлерин сюрюп сабан етип койгандыла. Ма ол дуббурну берги бетиндеги сабанланы тебюнде карачайлы ёлюкле джатадыла”.

Бу сезлени ешитгенимде ичим дув деп кюйдю. Осал адамла, муслиманлыкны билмеген хадавус адамла, ёлгенлерине сый беребилмеген каты адамла. Кабырла салынган кесек джерден сора дуня ырысхы табмай каллык сыйсыз адамла. Сабан етерге джарамаган теббедеги джерлени да сюрюп кабырланы барын да джок етип коярык болгандыла. Карт атам была тегерегинде джатхан ёлюклени насыплары дженеген болур еди, чавул джерге тюшгенлери себепли кабырлары сабанга кошулмаганды...

Осман была саламлашып Сюлейманиеден айрылдык. Карт атам кабырыны юсюнден уллу сагышга кирдим: сюеклерин джыйып, сынташын да алып кеси елибизге елтип басдырайым мы огъесе ески джеринде ми калсын? Не кюрешдим есе да сюеклени джыйып елибизге елтир оюмга тавкел болалмадым. Дин илмуланы юсюнден джазылган

китаплагъа карадым. Кабырла тепленирге не да джок етилирге тебреген еселе, башха джерге елтгенде бир гюнах джокду, деп джазыла еди. Дагъыда сагъыш етдим: мен Герий Ефендини кабырын кеси елибизге елтгенликге калгъан ёлюкле не боллукду? Деп кесиме сордум. Алай а аланы асламы сабанны тюбюнде калгъанды. Тёббени юсюндеги кабырлада артдан латин харифле была аты джазылгъан бир джаһыз кабыр кёрдюм, калгъанланы биринде да джазыв джок еди. Бары да иесиз кабырла болгъандыла. Бу себепден елтген иги болур, оюмгъа бегим етдим. Алай болгъанлыкгъа колум аягъым тутуп еталмадым, ентда еталмай турама.

Карт атамы сынташына джазылгъан ёлюм тарыхы жангъылычды. Герий Ефенди, Тюркге келип орналгъандан бир джыл сора авушханды. Бу ол демекликди, 1323 джылда ёлгенди, 1323 джыл да 1906 джылгъа теңди. Сынташында ва 1328 джыл джазылып турады, бу да 1910 джылгъа тюбейди. Айтылгъан тарыхда атамы юйюнден атам была егечи Залихатдан сора джашавда калгъан киши да джокду, муну иги билебиз. Атасындан бир джыл сора ёлген Абдуллахны кабыры Ертугърул елдеди. Бу турумгъа кёре, сынташны юсюндеги тарых, ташны джазылып кабыргъа салынгъан тарыхыды, керти да карт атам ёлгенден талай джыл сора Алибий улу Идрис Сюлеймание елге барып сынташ джаздырып аны кабырына салдырып келгенди. Мени оюмуна кёре, Идрис таш ишлевчюге ол бу деб тарых билдирмегенди, ол да ташны етген джылын джазып койгъанды. Атам атасындан 11 джылда калгъанды, Герий Ефенди 1910 джылда ёлсе еди, атам 14 джылда таң уллу джаш болургъа керек еди. Тамада карнашы Абдуллах да 17 джылда четген джаш боллук еди, алай а Абдуллахны кабыры сабий кабыргъа саналырча гитче кабырды. Кесимде карув табыб, каты тавкел да болалсам Герий Ефендини кабырын елибизге келтирирге мурат етгенлей турама... Сёзню былайында есиме тюшген бир затны да айтайым: Карт атамы кабырын кёргенимден 20 джыл сора джол тюшюрюп егечлерим Рошен была Сафиятны да биргеме алып дагъыда Сюлеймание елге бардым. Кабырны кёрдюк, биягъынлай ташы авнап оюлгъан бурув хунасыны ташлары да топуракга ташайыргъа джетих тура еди. Ма бу ескеривлени компитургъа кёчюретургъан кёзювюмде (2005) муратымы джерине келтиралмай турама, енди карт да бола тебрегенме, тавкел да болалмай мухоллук етип турама.

ДЖарлы атам бир да мухол адам еди. ДЖыл сайын “атамы кабырын кёрюрге бир барайым” дей тургъанлыкгъа 70 км арыда Сюлейманиеге баралмай 70 джылны оздуруп кетди. Калай айтсак да бошду, тавкел болмагъан адамгъа мураты болуп аллына келип калмайды.

Елчи джаш...

1947 джылда елни 3 кыласлы мектабын бошагъандан сора, окувну атын киши да сагъынмады. Мен да окургъа мадар тапмай, бир елчи джашчык не ете есе аны етерге джарашдым. Кеси малчыкларыбызны сюрювчюге кошгъунчугъа дери, талай ыйыкны елибизни тегерегинде кёп кютгенме. Кючюм джетмегени себепли сабанчылык ишледе джетишимли тюл едим, дырын джыяргъа, басха тартаргъа кюреше едим. Мында, кой козлагъан заманга “тёл алгъан заман” дейдиле. Тёл алыв, Тотурну ал айыны ахыр сюреми была арт айыны ахыр сюреми арасында бардырылады. Тёл алывну кыркда санда бир елни ичинде, арбазыбызда джюрютсек да кёбюне елни тышында салынган койбавда джюрюте едик. 11-12 джыллык болур едим, тёл алыв бошалып козула койлагъа кошулгъан кёзов еди. Хычывман айны башында джылтырагъан бир джаз кюн, увак аяклы малларыбызны барын (140-150 мал) енчи сюрювчюк етип елден чыкдым. Еки да нёгерим бар еди: Акбайланы Харшимни джашы Ердувду, Кочхарланы Магъанны джашы Сюлеменни джашы Абидин. Абидин ана карнашы Ыжаланы Умарны (Дубуккуну Умары) малларын чыгъара еди. Хар ким кеси сюрювюн айры отлата еди. Ючюбюз да сюрювчюклерибизни алгъа ышыра елни кыбыла джанында Хуюла Тюз деп айтылгъан, мал отлаву иги болувчу джерге айландык. Козула была койла магыраша, ечкиени улакчыклары ойнаша, табигъатны тамаша ете барабыз. Гокка ханслагъа, гёбелеклеге, балчибинлеге сейирсинип завук ете кюнортаны тапдык. Азыкчыкларыбызны биргелей ашадык. Сюрювчюклерибизни хуюладан сув тартып тегенелеге толтуруп сувладык. Ел таба айланып акыртын акыртын малларыбызны отлата, кесиби да бирбирибиз была ушак ете тургъанлайыбызгъа кёкге кара булутла басына тебреди, хава сувуду, кюнбатханда кёк джашнагъан джарыкла кёрюнюп, кёк кюкюреген тавушла ешитилип башлады. Узаймай, юсюбюзден челек была сув куйгъанча бир каты джаур куюлуп тебреди. ДЖел была джаурну сувугъу джиликлерибизге дери сипди.

Сюрювчюклерибиз да бирбирилерине кошулдула. Кесибибизни катдырыргъа кюрешип малланы барын бир кулакны ичине джыйдык. Башыбызны сугъар бир джер тапсак деп тегерекге карадык, кулакны кюнбатхан джаны бетде мазаллы бир кая кёрдюк да мыллыгыбызны алайгъа атдык. Керти да каяны тюбюнде төрт беш адам сыйынырса сай дорбунчук бар еди, бирбирибизге кысылып олтурдук. ДЖавум, джауур была кар катыш джава еди. Сувук джел джауурну юсюбюзге урдура еди. Кыш боран етгенча бир болум бар еди. Юсюбюз сув кылды болду. Алгъы бурун тишлерибизни бирбирине урдуруп калтырадык, сора калтырагъаныбыз да кымылдагъаныбыз да тохтады. Орталык иңир караңыча болгъан еди. Елден узаклыгыбыз 3 км чаклы еди, алай а ел кёрюнмей еди. ДЖавум сагъат чаклыны шорка куюлгъанча барды, сора серивюнюрек болду.

Бир кесекни озгъандан сора кулакны башында еки атлыны каралтысы кёрюндю. Ала гузаба бизге джетдиле: Харшимни Османы была бизни орам хоншубуз Караны Алийи. Каралары кесек увак аяклы малчыкларын мени сюрювчюгюме коша едиле. ДЖауур а серивюнюрек болса да таймаздан куяды. Осман карнашы Ердүвдуну, Алий да мени атлагъа миндирдиле, юсюбюзге джамчыланы атып минген атларыбызны юслерине джипле была байладыла да атланы елге тувра кыстадыла. Бизни атха "чух" дер карывубуз джок еди. Алай а уста атла чапханджортхан да етмей гузаба джюрюш была бизни елге джыйдыла. Мени атым юйюбюзню тувра кабак ишигини аллына келип бирзат айтыргъа излегенча кишнеди. Атам хариб чабып ешикке чыкды, кабак ешикни ачды. Атымы джюген бавундан тутуп ичкери алды, мени да атдан ендирип кучагъы была юйге джыйды. Анам хариб печге от салып, сув джылытып хазырлык етип тургъанды. Гузаба джибиген кийимлерими есгилерими чыгъарып куру есгиле кийимле кийдирди, джылы орунча джатдырды. Авзума увак увак джылы сувчук куйду. Атам да колларымы аякларымы ува еди. Бир заманда безгек тутханча калтырап тебретим. Хайда калтыра хайда калтыра тамам мадарсызгъа джетдим, арыдым, шош болуп калтырагъаным да шавшалып калкыдым. Каллай бир калкыгъанымы билалмайма, алай а уянгъанымда джугъумда калмай иги болуп тура едим.

Былайда бир затны айтыргъа унутуп кетдим; ол да неди десегиш, атларыбыз бизни елге алып келе тургъанлай джолда бир ат арбагъа

түбеген едик. Арбаны кюбюрюнде мени тамада карнашым Нуреддин была Абидинни атасы Сюлеменни кёрдюк. Бизге сюрювчюклерибизни кайда болганын сордула. Алай а не биз сёлешалдык не да атларыбыз мурукку етдиле, бердик да кетдик. Ала ва биз келген табагъа баргандыла, узаймай малланы кулакны ичинде бетге таянып тургъанларын еслегендиле. Алий была Османны да Абидин была кюреше тургъанларын кёргендиле. Гузаба Абидинни арбагъа миндирип елге кайтхандыла. Сюрювчюклерибизни да Алий была Осман елге джыйгандыла.

Артда карнашым айтхангъа кёре, кёк каралып боран ете тебегенинде Алий была Осман атла была, Нуреддин да арба была бизни излерге чыкгандыла. Тамада карнашым бара тургъанлай джолда Абидинни атасына түбегенди. Ол хариб да джашын излей чыкганды, калай есе да, аты арбасы да бола тургъанлай гузаба етип джолгъа джаявлай тюшгенди. ДЖол балчык болганына джюрюрге оң тапмай арыганды, юсю да джукарак болур еди сувуксурап калтырай турганды. Насыпха Нуреддин джетип арбагъа миндергенди. Сёзню кысхасы бизни излеп таң кесекни айлангандыла.

Ертденбыласында, Ердүвду была мен биягъынлай сюрювчюклерибизни ыставатдан алып отлавгъа джолукдурдук. Абидин келмеди, ол а джазык авруганды, температурасы чыкганды. Ешитгенинде бек кыйналдык, кюн сайын кёрюрге бардык. Еки ыйык чаклыны джата коба юйде оздургъандан сора иги болуп бизге кошулду. Абидин харип артда окуп субай / офисир болган еди. Алай а 40 джылына джетгинчи бюрек аврувлу болду, инвалидге айрылды. Диализ мешинагъа кире турду да, мен Германия'да кёзювде, 1981 джылда болурму еди дейме ёлген хапарын ешитдик. Юйленген еди, алай а сабийи болмаган еди. Бек асылу бир адам еди, 42 джылында керти дунягъа авушду, Аллах джерин джандет етсин. Енди сагъыш етеме да алай оюм етеме: Абидин харипге тийген "нефрит" деген бюрек аврув аңа ол сувукда калып бузлагъан кёзювюбюзде тийген болур му еди?

Койбавда төлчюлюк...

Елни ичинде, арбазда увак аяклы малчылык джюрютген кыйынды. Ем табы, талай адам кошулуп сюрюв курап койбавда, елни тышында малчылык етгенди. 1950-чи джыл, джазны бурну караган заманда

Атам, Кочхарланы Окуп, Чычханланы Кёккез, дагыда Бытталаны Решит бирге болдула да кош сюрюв курадыла, Окупну койбавуна джибердиле. Еки да сюрювчю джараштыргъан едиле: Кочхарланы Магъанны Муссасы была Борлаканы Кёккезни джашы Чорна. Мусса Кафказда тувуп келгенди, ол кёзювде 47-48 джылда болур еди. Чорна ва джағы джетген джашчык, 15 джылда...

Кой козлар заман келгенинде; хар юйден бир адамны койбавгъа барыры шарт болду. Окупну уллу джашы Зия, Кёккезни бир джашы Махмут, бизден да Мен. Решитни ол кёзювде сабийлери увак болгъаны себепли, ол да Казанлы Сабирийни джашы Ремзини джараштырып ийген еди. Ала ючю да менден беш джыл тамада едиле, 17 джылларында, мен да 12 джылда едим. 12 джыллык бир сабийни быллай кыйын бир ишге джиберилгени, тюзюн айтыргъа керек есе тап онов тюл еди. Алай а атам харип мени, нени да тындырырча бир джаш болуп кёре болур еди, алагъа кошаргъа тавкел болду, мен да куванч аллы болуп куралдым. Окупну Койбавуну атына "Гердек Агъыл=Гердек Койбав" дейдиле. Таб джерге салынганды. Елден 4-5 км. узакта, кюнтувгъан табадады. Алай а ол тегерекде сув джокту. Малгъа сув ичирир ючюн не ел была койбавну арасында салынган Шамилни хуюсундан не да Сакар сувдан хайырланыргъа керекди. Сакар сув кюнтувгъан джанындады, койбавгъа 5-6 км. чаклы узактады.

Буваз койла была кысыр койла бирге кютюледиле, аланы сюрювчюсю Муссады. Ол, сюрювюн ышырып кюнсайын Сакар сув таба кетеди. Козлагъан койланы сюрювчюсю да Чорнады. Ол а ем джувук болгъаны ем да кютген малы аз болгъаны себепли Шамилни хуюсундан хайырланады. Бизни азыгыбыз была ичер сувубуз, бир кюн калып бир кюн елден келтириледи.

Кюн батаргъа джувук Мусса сюрювюн ышыра келеди. Гузаба да етмей малланы уллу койбавгъа урабыз. Кёз байланып джатсы азанны арты была козлагъан койланы сюрювчюсю Чорна кайтады. Аны сюрювюн да гитче койбавгъа джыябыз. Козуларыбыз а козу орунда турадыла. Иҗирге дери сюрювню ызындан айланып арып келген итлерибиз, азыкларын ашап ыставатны тегерине джайыладыла.

Мусса кюнсайын, джолда тувгъан козуланы ешеклени артмакларына салып, башчыкларын да тышына каратып келтиреди да биз аланы алып аналарыны алларына салабыз. Карывсузуракларын тамыштырыргъа

кюрешебиз. ДЖаңы тувған кағанак козуланы калған малла теплеп ёлтюрмесинле деп, аланы аналары была бирге айры бир бёлмеге салабыз. Ертденбыласында ва аналарындан айырып калған козулагъа кошабыз, аналарын да козлагъан койланы сюрювюне джиберебиз. Чорна таң атаргъа джувук, сюрювчюгюн сюрюп кетеди да кюн иги кыздыргъынчыгъа деридотлатып козуларын емизирге ызына кайтады. Ол кёзювде койбав бош болгъаны себепли еркин арбазда козула была койланы джолукдурабыз. Сагъат чаклыны козула аналарын емедиле. Сора, ешикни юсюне екибиз сюелебиз; екибиз да койланы тышына сюребиз. Ешикде сюелгенле козуланы тышына джибермейдиле. Козу айырыв тындырылгъандан сора сюрювчюбюз Чорна, биягъыңлай сюрювюн алып кетеди. Кюнорта джаллар кёзювде койларын Шамилни хуюсунда сувлап, дангыл тюзледе, дуппур бетледе ханс отлата, екинди азанга джувук дагъыда койбавгъа екинчи емишге деп кайтады. Екинчи емишден сора Чорна койбавдан бек узак да кетмей ол тегерекде койларын отлатып джатсы азандан сора ыставатха тынчайыргъа келеди. Мусса ва ертденгиде алай гузаба етмейди. Кечеден козлап чыкхан койланы айырабыз да ол кюн сюрювге джибермейбиз. Игирге деридотзуларына да карай, койбавну аллындагъы гелев хансны ичинде джубанадыла. Кюнортада бёчке сувдан тазгъа толтуруп алларына салабыз. Кағанак джалагъан малла бек сусап боладыла. Козуланы кюнде еки айланып джолукдургъандан сора хазна ишибиз болмагъаны себепли, тюрлю тюрлю оюнла ойнай, хапар айта увактыбызны оздура едик. Игирде Мусса келирге джувук, Ремзи была Махмут шапалыкгъа башлай едиле. Тамада сюрювчюбюз Мусса, ага муга джалы была мал кютгенден сора колундан джук келмеген, хомух бир адам еди харип. ДЖашлыгъында Завредейланы Койчуну джашы Хошдайны джагъыз кызы Айшат была юйленип, кечим етелмей айрылгъан еди [“Койчу была ДЖашлары” атлы хапарда аты айтылгъан Хошдай, 1915 джылда Чанаккала урушда шейит болгъанды]. Андан сора юйленген да етмей, джагъыз джашап, джагъыз ёлюп кетди, сабийи да джок еди. Алай а Мусса омак сёлешебилген, чамчы бир адам еди, кеси да джаншак. Кече болуп кошха джыйылгъанлай тюрлю тюрлю чам хапарла айтып бизни кюлдюрювчен еди.

Бир кече ушхувурубузну ашадык, айран сусапны тогъудук да тынчайып мурджарлагъа олтурдук. Мусса харип биягъы чам хапарларына башлады. ДЖатсы азан озгъандан тап кесек сора бир ачы ешек кычырык ешитилди. Кёпню кёрген Мусса: “ДЖашла чабыгъыз, ешекни бёрю талайды” деди. Юрюлюп тышына чапдык, итле да козгъалдыла. Ыставатдан бир кесек айрылгъанлай, сув ашагъан ырхы орундан бир мазаллы бёрю чартлап чыкты да карап карагъынчы кёзден ташайды. Хомух итлерибиз да артындан чапхан кирик етип кайтдыла. Ырхы орунда джетгеникде ва ешек, бойнундан каны келе хырылдай тура еди. Ай джарык кече болгъаны себепли тегерегибиз джаппа джарык еди. Кёп бармай джарлы ешекни хырылдагъан тавушу тохтады, биз да ызыбызгъа кайтдык. Мусса мурджарына таянып джеринден да кымылдамай ышара тура еди. Бизни кайгъылангъаныбызгъа бир кюлген да етди да муштугъуна илиндирип тургъан сигарасын кабындырды. Терен терен бир еки ичине тартып тютюнлетгенден сора “Енди джашла, сизге бёрюню ешекни калай ашагъаныны хапарын айтайым” деп сёзге башлады:

Кюнню кюн узуну мал джайылып отлап, тоюп, арыгъан да етип ыставатха кайтса орталык шош болады. Итле да азыкларын кабып, тынчайып джукугъа хорланадыла. А д а м л а ва -ма бизнича-ушхувурларын да ашап лахоргъа башлайдыла. Бу кёзюв, бёрюню ем суюген заманыды. Алай а бёрю казак бёрю, уста бёрю болургъа керекди. Кёз иги байланып аяк тавуш тохтагъандан сора бёрю джелге таба джюрюп ыставатха кысылады. Ешекке бавгъа джыйылмай койбав аллы гелевге кысталадыла, ма бусагъатда биз етгенча. ДЖашил кырдышны отлай тургъан джут ешек бёрюню карап кёргенлей кыскыныкка кирип “Олмуду, ол тюлмюдю екен?” деп, апа таба джюрюп тебрейди. Бёрю ва акыллы хайванды. Ешек апа джувук джете тебрегенлей акырын акырын артына тебеди. Ешек уллу кулакларын да ёрелетип биягъы сагъышын етеди: “Олмуду, ол тлмюдю екен?” . Алай а бёрюге таба джюрюгенин бардырады. Ыставаттан узагъырак тап джерге джетгенлей, бёрю артына тепгенин кояды да ешекке мыллыгын атады. Ем алгъын бойнудан, богъурдагъындан кадалады. ДЖарлы ешек есин башына джыйып “олду..олду..олду..!” деп кычырык хахай етеди. Болса да иш ишден озгъанды. Бёрю кёп бардырмай ешекни джерге джыгъады. Сора да гузаба гузаба талап ашап тебрейди. Кадары ашхы есе, итле

была сюрювчюле кеч ескередице, аман есе -ма бюгечеча- асув да аламай качады, кыйынын ашайлаиды.

Да джашла, хайванланы ичинде бёруге ем тынч азык болган ешекди, кесигиз кёзюгюз была кёрдюгюз. ДЖарлы ешек кеси аягы была бёрюню юсюне барды да бёрю азыгы болду.

Бу хапарны керти болганына ийнанмаздан мадар не еди? Муссага толусу была ийнандык, уллу сейир болдук, Решитни мазаллы еркек ешегин бёрю азыгы едик. ДЖарлы ешеки бёрюден калган мыллыгын, ертден быласында мыллыкчы кушла ашап тавусхан едиле. Бёрю харип а авуз толусу бирни да кабалган болмаз еди.

Гердек атлы койбавда, айга джувукну елге да бармай тёлчюлюк едик да ызыбызга кайтдык.

Сабан чалув...

Мында сабан чалув, Кафказдагына бек ошай болмаз деп акылым алайды. Ол кёзювде "орак мешина" атлы мешинала бар еди. Ат, ёгюз не да трактор была тартылып джюрютюле еди. Мешинаны ал шиндигине олтурган адам, аны бычакларын джерге тюгел тиремей мирзёв сапланы иги гимых кесерча туттуруп кестирирге карайды. Арт шиндигине олтурган да колундагы юч бутаклы узун саплы сенеге была чалынып мешинаны гюрбесине джыйылган сапланы сенек авузла етип мешинаны артындагы ешигиндан тышына атады. Хар айланган сайын тышына атылган сенек авузланы джан джанга бир тизгинге тюшюрюрге кюрешеди. Былай болса сенек авузланы бир джерге джыйып гебен етген тынч болады. Мында гебенге "намлы" дейдиле. Намлы гебенден алаша ем да узунурак болады.

1952 джылны джазында, атам камйонга ашлык джюклетип Ескишехирге сатарга елтгенинде мени да биргесине елтген еди. 14 джылда едим, ёмюрюмде биринчи болуп уллу шахарны кёре едим. Ескишехирде ашлыгыбызны сатдык, конак юйге джерлешип еки кюнню шахарда калдык. Шахарны кёрюлюр джерлерин кёрдюк, айландык, ресторантлада ушхувур ашадык, мен еки айлып синемага бардым. Трен джолну, тренлени, локоматифлени кёрдюм. Кайтыр кюнбюзде атам, бир уллу тюкенден орак мешина алып камйонга джюклетди. Ијир карагыга елибизге кайтдык.

Сабан чалгъан кёзюв келгинчиге дери мешина джатма тюбюнде турду. Никкол айны ахырында сабан чалыргъа чыкдык. Атам мешинаны курады, атланы джекдик, алгъа атам олтурду, артха да тамада карнашым Нуреддин. Ала сабанны чалып сенек авузланы тизе тебрегелеринде мен да сенекни колгъа алып аланы гебенле ете тебредим. Ат тартхан мешина была кюнде 3-4 десетина джер чалынады. Кеси ишибизни 3-4 кюнде бошадик.

Елчилени барыны да мешинасы болмайды, аланы кёбю мешинасы болгъанлагъа джал была сабан чалдырадыла. Бизни мешинадан хайырланыргъа излеген кёп адам бар еди. Атам "джагъы мешинагъа джагъы джюрютювчю" деди да мешинаны магъа аманат етип тамада карнашым была елге кайтды. Мен да ага муга мешина была сабан чала тебредим. Аты болгъан ат джеге еди, трактор джекгенле да бар еди. Бир айгъа джувукну елни тышында, кече болса сабанны башында кала ишледим. 100 десетинагъа джувук сабан чалдым. Бир десетинагъа 5 лира тёлей едиле. Бу болумгъа кёре 500 лиралык хайыр етдим. Атам мешинаны 850 лирагъа алгъан еди. Бир айда мешинаны багъасыны джартыдан артырагъын джыйдым.

ДЖылым гитче болгъанлыкъа джетген адамла была ишлей едим. Адамны иги таныр ючюн бирге ишлерге керекди, деп сёз барды. 14 джылымда елибизни кёп адамын таныдым: кими иги ашхы, кими кызгъанч, кими кынтды, кими ётюрюкчю, кими харамны халалны билмеген, кими кесин сюйген, кими сёзюне бек, кими да сёзюн толтурмагъан... Мешина была сабан чалувну 3 джылны бардыргъан едим. Андан сора елде "Бичердёвер" деп айтылгъан мешинала кёбейдиле, ындырчылык таркайды. Бичердёвер=чалып бюртюк айыргъан мешинала ындыр ишни сабанда тындыра еди. Иш тынч болду, бичердёвер мешинала сабан чалгъан мешиналаны куллугъун артыгъы была толтурдула. Мени орак мешинамы етер иши калмады, арбазда юсюнде сабийле ойнай, тавукла ары была бери секире джылла узуну турду, тот болду...

Сабанны чалып бошасам иесине каллай бир болгъанын сора едим, кёз карамыма келиширча бир джер бавур айтса дефтериме джаза едим. Алай болмаса шажнаны колума алып ёлчеле едим. Хапарым джегил джайылгъан болур еди, шажнамы кёргенле тюз айтып бардыла. Еки адамны сабанын ёлчелеген едим. Бири ётюрюк айтмагъан еди, болумгъа

кёре джағылыч биле еди. Екибиз да биргелей ёлче салып сабанланы ненча десетина болганын юрендик. Екинчи иш нёгерим а биле турганлай ётюрюк айта еди. Елни Сегиз шашнала деп айтылган сабанларыны ем ахырында тёртгюл бир сабанны бир кюнде бошаялмай, екинчи кюнюнде да талай сагъатны ишлеген едик. Сора сабан иесине сордум, ненча десинады, деп. Да карнашым, бу атама мухаджир юлюш болуп берилгенди, кертиси десетина джартыды, алай а мен кыйырындан кошуп еркин десетина етгенме, деди. Бир кюнде бошаламаган джерни десатинадан кёп болганын билир ючюн алим болургъа керек джок еди. Тур да ёлчелейик, дедим. Бек огърамады, кесиё ёлчеле, деди. Мен да ёлчелеп тергедим, 4 десетина была джарты болганын ортагъа салдым. Сабан иесине "алан, десетина джартыны саға кояма, сабаныё еркин 4 десетинады" дедим. Дыф демеди, ишарган кибик етип койду.

Бу арт хапарны айтханымы себеби башхады. Арадан джылла оздула, мен окувгъа башладым, бара бара Истанбул Университетни Медисин Факултетинде окуй тебретим. Бир гитче солув етген кёзювде елге келгенимде, мен сабанын ёлчелеген адамны есин аджашдырып авругъан хапарын ешитдим. Юлерине барып кесин кёрдюм, атив айтдым, Ыстампулгъа келсе професорлагъа каратыргъа сёз бердим. Мен ызыма кайтдым, узаймай аны Ыстампулгъа алып келди. Хоспиталгъа джатдырып каратдым. Ыйык чаклы дарман берилгенден сора маджалгъа айланып мени была ушак ете тебрети. 1965 джылда еди, ол адам маға не айтды билемисиз? "Ходжа улу, ол сабан чалган кёзювюнде мени тёртгюл сабанымы калай ёлчелеген едиё? Тюзю сейир болган едим, атаё Азирет Ходжа ийнанмаса да шажна саллык тюл еди. Сени джити адам болуруё ол сагъатда да белгили еди"...Мен да мадарсыз болдум, не джувап етерге да билмей "Кайдам, ёлчелеген болур едим, алай а арадан кёп джылла озганды, есиме тюшюралмайма" дерге кюрешдим.

Быланы джазгъандан муратым олду: ата-ана сабий ёсдюрген заманда, джашавну тынч жанлары была калмай, кыйын жанлары была да сабийин таныш етерге керекди. ДЖылы увакды, бир кесек ёссюн, деп мухол етсеё заман кетип калады, сен да етериёи еталмай каласа. Чыбык чийлей бююледди, деп сёз барды. Атам харип, юдегисини ичинде айырып меёе багъа бере болур еди, деп оюм етсем да ишден мени бек аямагъанды. Увак сабийлигимде мал кютдюрдю, 12 джылымда койбайда тёлчюлюк етерге елни тышына джиберди. 14 джылымда мазаллы орак

мешинаны меџе аманат етди. Енди сагъыш етеме да атама уллу бюсюрёв етеме. Кимбилир, тышындан карагъанла атама айып ете болур едиле, алай а атам ем игисин етгенди. Былайлык была кесим ишлерге юрендим, адамланы таныдым, джашавну таныдым. Окувда да иште да теџлеримден алгъа болмаса артха болмадым. Аллах атамы джерин джандет етсин, мени ем кысха джолдан адам арасына кошду...

Елчи сабийлени джашавлары...

Елчи сабийле куру да ишлеп турмайдыла, бош заманлары да кѣпдю. Сабийни кайда да ем суйген заты оюнду. Кѣп тюрю оюнга ойнай едик. Быладан бир кавуму Кафказдан келген оюнга едиле. Есиме тюшгенине кѣре билгенлерими атларын джазайым: пилатоп, качхантоп, тутмак / хапис, шыжык, хана оюн, секиртме, джыгъыш, колташ, камбуркой, бѣрю чапхан, ашык оюнга, чабышув, дб. Алгъынчыла да мени тѣлюм да бу оюнганы арыв ойнай едиле. Арт ала, 1950 джылдан сора миллет кюлтюрюбюз тентирей тебрегенинде Карачай оюнга унутула башладыла. Бусагъатда 40 джылны тюбюнде болгъан тѣлюледен бу оюнганы ойнагъанланы коюгуз, атларын ешитгенни да табарык тюлсюз. Кафказда джашагъанла да унутхан болурла, деп оюм алайды. Нени да джерин футболча, баскетболча интернатсийонал оюнга алгъанды. Кыз сабийлени гинджи оюнганы да алапат болувчан еди. Огъарыда атлары айтылгъан оюнганы калай ойналгъанларыны юсюнден толусу была билги бералмайма. Нечюн десегиз, унутхан джерлерим барды. Менден тамадала была бу оюнганы юсюнден сѣлеширге керекме, алай а мухол етип турама. Бу барывдан муратымы тындырмазча кѣрюнеме, Аллах айтса менден башхала бу затны юсюнден куллук етерле...

Карачайны тѣресини юсюнден...

Мени тѣлюме дери болгъанла Кафказдан келген адетлени иги биледиле. Ендиги джаш тѣлюле, артыксызда елледен тышында тувуп ѳсгенле джук да билмейдиле. Аны да айыбы джоку. Кѣрмесеџ нени билликсе. Ёзге ва елде джашагъанла такылырак биле болурла.

ДЖаш-кыз накырда...

Юйленмеген джашла была кызланы бирбирлери была суймекликни юсюнден чам етип сёлевшивлери, накырда етивлери тавлу халкланы кёбюнде джюрюген адетди. Мунда джашагъан дагъыстанлыла была чеченлилени асламы накырданы билмейдиле. Ертде муслиман болгъанлары себепли унутхан болурламы деп оюм алайды. Тегейлиле, адигейлиле, кабартылыла, абазалыла накырдагъа устадыла, бек каты джюрютедиле. Дагъыстан халкладан кумуклула да биледиле. ДЖаш была кызны бирбирлерине суймекликни юсюнден накырда етивлерини биринчи шарты, араларында джувуклук байламы болмазгъа керекди. Екинчи шарты да катларында ем азындан бир башха адам болургъа керекди. Бу себептен джагъы таныш болгъан джаш была кыз бирбирлерине тукумларын санап джувук болуп болмагъанларын агъуларгъа керекдиле. Не аз да джувук еселе егеч-карнашчадыла. Накырданы хар адам кеси болумуна кёре етеди. Тыгъылагъанланы авузларына каратырча уста тукум накырда етген джашла-кызла бир да кёпдюле. Накырданы енчилиги неди десегиз, сёлешингенни сёлешилген джерде калып кетгениди. Керти да аты юсюнде : "Накырда, чам". Накырда бардырывну биринчи джери тойду, джыйынды. Юйленген тойланы тышында етилген тойлада да накырда джюрютюледиле. Сёзючюн ыстым саклагъан, аскер ашыргъан, чепкен сокгъан, чепкен теплеген, дб. кюнледе, кечеледе етилген джыйылывланда бир да алапат накырда-чам джюрюйдю. Сув джолунда, юй чалдышлада, капхак башлада... тап тюшгенлей кызла была джашла накырданы бардырып тебрейдиле. Бир елден бир елге джаш конак келген есе (юйленмеген джетген джаш не да кыз) ага джаш-кыз теглерини хошкелдиге джыйылгъаны, аны кирик кечеледе конакгъа сый берир ючюн джыйылув етип куванч ушак етгенлери атив адетлерибизденди. Быллай джыйылувланда накырда джюрюмей болурму, харс-тепсев дегенча кайгъы да болмагъанына кёре, заманны асламын накырда была, чам была оздурургъа оу табадыла. Карачай джамагъатны ичинде джашап да джашлыгъында накырда етмеген джагъыз адам да болмаз. Бирбирледе накырда кюреш халгъа, еришив халгъа да келип калады, ким кимни хорларыкды не да ким иги накырда етеди дегенча. Бир кызны талай джашха сёз джетдирип накырда етгени кирик, бир джашны да талай кызгъа накырда етгени болады. Быллай кёзювледе калгъан джашла была кызла накырда етгени коюп аланы тыгъулайдыла. Сёзге

уста джашла была кызла еришив накырда етгенни бек сюедице, теҗлери да джыйылувада аланы болурун излейдике.

ДЖаш-кыз накырда аман адет тюдю. Кызла была джашланы арасында неҗерлик сезимни есдюреди, асыры тартынчаклыкны кетереди, аман иннетни тумалайды, калҗан халкладача ташада тюбешип сеҗеширге керек коймайды. Муслиман динде бир сеҗ барды: еркиши была тиширыв ташада тюбешсе, ючюнчу неҗерлери шайтан болур. Хал былай болса, аман ишни джюрютюрге мадар табылып калырҗа да боллукду. Бу себептен Карачай-Малкар джамаҗатда ем да калҗан кафказлыланы асламында джаш была кызны джаҗыз тюбешивлери уллу айыпды, уятлык ишди. Кыз была джаш накырда етген заманда катларында башхалары да болургҗа керекди, алай болмаса накырдагы не маҗанасы каллыкды? Неҗе джарарыкды? Сеҗешинҗен сеҗ керти болур да калыр.

Мында бизге хоншу болуп джашаҗан ююр еллени адамлары бизни накырдабызҗа уллу сейир етедике, быллай иш болурму деп?

Кеслеринде джаш-кыз накырда джюрюмеҗени себепли аҗылары муну алмайды.

Кыз тилев...

Кыз тилевню адетге кеҗе шартлары, джоруклары барды. Быланы биринчиси кыз была джашны бирбирлерин сюйгенлериди. Алҗадан джаш была кыз бирбирлерин кеҗюп, сеҗешип, накырда етип, шаҗырей болуп таныш болмаҗан есе, юленир муратларын ачык етип сеҗ алып бермеген есе кыз тилевден бек хайыр келлик тюдю. Бирбирин танымаҗан джаш была кызны юленҗени Карачай джамаҗатда игиге саналмайды. Быллай джорук была болҗан юлюлюкге бизде бек аз тюбеледи.

ДЖаш, сюйген кызы была керти кеҗден сеҗешип, аны была джашавун бир етерге талпыҗанын ачык етип, андан тап джувап алҗан есе; еҗечи, келини не да кысха джувукларындан бирни атасына-анасына келечи етип муратын билдиреди. Ала да кеси араларында кеҗеш етелле, сорулук адамларына соралла. Бары бир оновлу болҗандан сора, кызны юйюне келечи иерге онов беҗитедике. Елни сыйлы джаклы адамларындан талай еркишини курап кызны юйюне иелле. Ала, адетге кеҗе, джарашыву была кызны атасына анасына келечилик куллукарын

билдиредиле. Ала ва кызларыны талпывун билселе да "хо" не да "огъай" деп коймайдыла. "Бизни адамгъа санап елни сыйлы джаклы адамларын ийгендиле, сав болсунла. Алай а бусагъатда бизде ол кайгъы джюрюмейди. ДЖашларына да бир айтывубуз джокду, ёзге кызчыкны талпывун да билмейбиз" деген кюйде атив сёзле была келечилени ашырадыла; умутчу да етмейдиле, юздюрюп да коймайдыла.

Талай ыйык озгъандан сора джаш юйю биягъы келечилени курап дагъыда джибереди. Карачай джамагъатда келечилеге джашны атасы кошулгъан адет джокду. Кызны атасы была анасы не да аланы джерине сёлеширге еркинлиги болгъан бирев сёзю ары была бери бурдура келеди да "Бизни кимге да айтывубуз джокду. Алай а джувугъубузгъа тежибизге да сорургъа керекбиз. Бусагъатда сизге ачык оюмубузну белгили етер амалыбыз джокду. Аллах джазгъан есе болгъан да етер" дегенча джарашыв сёзле была келечилени ашырадыла.

"ДЖувукгъа теже да бир сорайык" деген, игиге ишаратды, разылыкны ишаныды.

Мындан сора кёп да оздурмай, алай а алгъадан да хапар берип биягъы келечиле джолгъа тюшерле. Хапарлы барылгъаны себепли кыз юйюню ата-ана джаныны кысха джувуклары да джыйыладыла. Келечилеге джарык хошкелди берип аланы тёрге олтуртадыла. Тамада келечи, сёзю бурдуруп турмай келечиликни джапыртады, кыз джаныны тамадасы да джарашыв сёзле была разылык билдиреди. Калгъанла да джарык аваз была алгъыш етедиле, иги муратларына джетерлерин тилейдиле. Былайлык была "Сёз тавусхан" адет тындырылады.

Мындан арысы "Калынны" белгили етив, джыйын кюнню бегитив... дегенча бирге онов етилик ишледиле. Калынны не боллугъун келечиле ол кече огъуна белгили етип кайтыргъа керекдиле. Калгъан етиликлени артда еки кавумну да джаш адамлары тындыра тындыра барадыла.

Сёз тавусулгъан кече келечиле калынны юсюнден да сёз ачадыла. Кыз джаныны тамадасы излеген калынларын белгили етеди. ДЖаш джаныны келечилери да кеси карувларына кёре джарашуву не есе аны болдуругъа кюрешедиле. Кёбюне арада татывсузлук чыкмай ишни бегитедиле.

Бурун заманда "Калын"га айтылып ачха, алтын, бир да белги ат бериле еди. Енди мешинала кёбейип ат джюрютюлмей тебегенинде "Белги ат"

берген адет кеси аллына унутулганды. Ачха была алтын бюгюн да джюрюйдю. Мында джашагъан карачайлыла калынны бек авур тутмайдыла. Ким да кыйналмай берирча бирни адет етгендиле. Ол огъай есеџ “елге адет болмасын” деп, бай юйле да айырып кѣп калын бермейдиле. Кѣллери ушатханны джашыртын бергенле бар есе да халк муну кертисин билмейди.

Тюркде джашагъан карачайлылада арт 20-30 джылдан бери юйленип юй курагъан ишле бироз таркайгъандыла. Артыксыз да елдеде юйленмей тургъан карт джашла была кызла бир да кѣпдю. Юйленмей юйде калып кетгенле да бардыла. Бу бек осал бир турумду. Халкыбызны адам саны кюнден кюнџе азалып барады, ѳлгенлени саны тувгъанладан кѣпдю. Муну тюрлю тюрлю себеплери барды: мени сартынџа калынны кѣплюгю себеп тюлдю. Кечимни (джашавну) зорлугъу, бирбирине джувук джетмеген джаш-кыз тапханны кыйынлыгъы, киши халкладан кыз алып бергенни игиге саналмагъаны, артыксыз да елдеде сабанчылык была малчылыкны бек карывсузгъа джетгени, сѣзню кысхасы экономик джашавну тарлыгъы юйленџенни таркайтып бошагъанды.

Бурун заманда елдеде карт кыз кѣрген кыйын еди. 30 джылын озгъан кызла бармак была кѣргюзюлорча аз еди. ДЖетген кызла ерге барыргъа гузаба ете едиле. Енди ва болум алай тюлдю. “Кѣрген кѣргенин етер, кѣчген арбасын джегер” деп бир сѣз барды. ДЖаш кызла кеслеринден карт кызланы кѣредиле, ерге барыргъа гузаба етмейдиле. ДЖыллары келип акыллары иги бегигенден сора тавкел етерге аккыл-теккил боладыла. ДЖашлыкны берген ативлугъу была тазалыгъы ва ызына айланып тебрейди. Сорасында ва тилеген азалады, тавусулады. Ма былайлык была кызла да джашла да юйге джыйылып турадыла. Сѣзючюн, бу ескеривле джазылгъан кѣзювде (1993) бизни елибизде тѣрт джыйырмагъа джувук юйленмей тургъан джаш-кыз бар еди. Быланы асламы 30 джылны озгъандыла. Енди былай юйге джыйылып тургъан кызла была джашлагъа не мадар етерге да билмей кармалып турабыз. Тюркюлеге кошулургъа излеселе иш тынчайырыкды. Алай а мыџа тавкел болгъанџа анда мында бир тюбериксиз. Шахарда джашагъанланы да елде джашагъанладан башхалыгъы джокду. Бир джыйын болса дунияны юйленмеген джашы кызы джыйылып калады...

Арт ала шахарлада джашагъанла киши халкла была кыз алып бергенни кызыв ете тебрегендиле. Суйсек суймесек да иш болуруна барады.

Бурундан бери тавлу тиширивну джамагъат ишледе, кырал куллукда ишлемегени бу затны юсюнден ој бермеген себепледен бириди. ДЖаш да кыз да ишлей еселе юйню кечимин джюрютген тынч болады. Бу себепден ишлеген кызланы ер тапханы юдегиледен тынчды...

Келин алыргъа барыув...

Карачай-Малкарда бурун заманда аврупалыла не да хыристиянлача "джюзюк салгъан" адет джок еди. Енди сёз тавусулхандан сора джюзюк такгъанны да адет етгендиле. Карачай джаш была кыз тойда, оюнда, джыйылывлда бирбири была тыйгъычсыз сёлеширге, накырда етерге еркин болгъанлары себепли бирбири халилерин билирге амал да табадыла. Бу себептен "сёз тавусхандан сора" тюбешген, сёлешген айыпды. Сёзю тавусулгъан кыз накырданы кояды, тойдан оюндан аягъын тартады. Амалын табып кызны юйден тышына чыкмай тургъаны игиге саналады. ДЖаш да кыз джаныны тамадаларындан джалларгъа, адам арасына еркин чыкмазгъа керекди. Юйленген тойла кёбюне кач айлада етиледиди.

ДЖыйын башларгъа сёз бегитилген кюнге дери еки джаны да хазырлыкларын етип джыйынга кураладыла. Башха елледен чакырыллык адамлагъа да хапар ийиледи. Бегитилген кюнде джаш джаныны адамлары джашны атасыны арбазында, кыз джаныны адамлары да кызны атасыны арбазында джыйыладыла.

Мен былайда, бурундан бери кёрюп билген джыйынларымы ескерирге кюрешип, джюрютюлген адетлени джазарыкма.

Келин алыргъа барыргъа куралгъанланы сыйындырыр чаклы бир арба не да мешина хазырланады (ескиден джайдак атлагъа да кёп мине едиле). Атланы джюгенлерини кулакларына не да мешиналаны кюзюлерине байракла байланады. Арбалагъа джегилген атла да мешинала да джасамма етиледиле. ДЖылы келген джаклы бир еркишини кюйёвнёгер джыйынга тамадагъа сайлайдыла. Аны башчылыгъына сыйынып бары биргелей арт артха тизилип кыз юйюне таба джолгъа чыгъадыла. Бир елни ичинде джашай еселе арбалагъа / мешиналагъа тиширивла была сабийле минедиле. ДЖашла была кызла джюрюп барадыла. Атха мингенле да ат оюнла етип адамланы джюреклерин учундурадыла. Кыз юйюне джувук джетгенлей кюйёвнёгер джыйын алив бир низам была акыртынырак болуп кобуз

согъа, орайда айта джюрювюн бадырады. Бу кёзювде кыз джаныны джашларындан бир кавуму кюйёвнёгерлеге накырда была уругъа, тюерге, кагъын согъун етерге, сюйрерге кюрешедиле. Былай была арбазгъа кириледи.

Кюйёвнёгерле арбазгъа киргинчи, кыз джаныны адамлары кабак ешикден чыгып конакларына хошкелди береди. Тамадала тиширивланы картыракларын юйлеге аладыла. ДЖашла, кызла, сабий сюбюйле арбазда каладыла. Картла юйню ичинде бир кесекни мычып тышына чыгъадыла, юйню аллындагъы тыркыклагъа, шиндиклеге олтурадыла. Чам, накырда, завук тавушла, кычырык сыйыт бирбирине катышып кёкге ёрлейди. Кыз юйюню карыву иги есе, джыйылгъан халкны сыйлагъан да етеди. Алай а сыйлав бермесе да айып тюлдо. Бир еки сагъат чаклыны инсанла бирбирлери была ушак ете, джашла была кызла той ете, сабийле тюрю тюрю оюнла чыгъара оздургъандан сора, кюйёвнёгер джашла была кызла джоппу джыйылып сора тизгинле етип, орайда тарта, кобуз согъа келин чыгъарык юйню ешигини аллына барадыла. Карачайны юйленген джыйынларында ем авур кулук кюйёвнёгерни юсюндеди. Ол чапмагъан кулук, ол етмеген иш джокду, такыйканы тохтаргъа мадары джокду.

Былайда бир затны чертерге унутханма, ол да неди десегиз, тойну авалындан ахырына дери "кюйёв", орталыкда кёрюнмейди, болуш юйден тышына чыкмайды.

Орайдачыла была харсчыла келин чыгъар юйню ешик аллына сюелгенден сора кюйёвнёгер джанына джылы келген келинледен бири была еки джаш кызны алып ичкери киреди. Арив сёзле была келинни алыргъа келгенлерин билдиреди. Сора, ав атылып тургъан келинни бир колундан кесини катын кызнёгери, бир колундан да джаш джаныны юйге кирген келини тутуп акыртын акыртын атлата аны юйден тышына чыгъарадыла. Орайда, кобуз, алгъыш сёзле, кычырык сыйытла бирбирине катышып дагъыда кёкге ёрлеген бу кёзювде келинни арбагъа не да мешинагъа миндиреди. Кюйёвнёгерле да гузаба саламлашып кетер кайгъыгъа киреди. ДЖыйынны тамадасы барыны орнуна кыз джаныны тамадалары была саламлашып кеси джыйыныны аллына тюшюп арбалагъа / мешиналагъа минип ызларына кайтыргъа буйрук береди. Кайта туруп джаяв джюрюген болмайд, бары да арбалагъа / мешиналагъа минеди. Ем алда тамаданы арбасы, аны артында келин

арба, аны артында да калгъан арбала тизгин боладыла. Орайда, кобуз, завук кычырыкла была кызны ата юйюнден кайын юйюне таба атланадыла. Атлагъа мингенле да адамны джюрегин авзуна келтирирча оюнла, чѳрчекликле кѳргюзтедиле. Келин келтирген арбаланы тизгини елден чыгып, тогъай айланып дагъыда елге кирип, кеѳ орамланы барын да озгъандан сора келин келтирген юйню арбазындан ичкери киредиле.

ДЖаш юйюню картлары ешик аллында джыйылып турадыла. Арбаланы бары арбазгъа джыйылгъандан сора, хар ким бары келин арбаны тѳгерегине басынады. Бу кѳзювде келинни кайын атасы была кайын анасы келинлерини арбазгъа кирген савгъасын белгили етедиле: карыву болгъан юйле, сабан, бачха, савлук ийнек, козулу кой... дегенча савгъала бередиле. Бу затны ол бу деп бир ѳлчеси джокду. Муну ызындан кайын ата алгъа атлап келинни колундан тутуп арбадан ендиреди. Курман кесип акгъан каныны юсюнден келинни оздурадыла. Кайын ата была кайын ана келинге хошкелди берип аны кучак ийнек етгенден сора, алгъыш етебилген бир еркиши боза аякны колуна алып алгъыш етеди. Ызындан келин юйге киргизиледи, карт тиширывланы бары алгъыш етип "Хайырлы аяк была келгин"деп келинни авуну тышындан кучаклайдыла. Юйню ичинде бир кесекчикни мурукку етгенден сора келинни дагъыда арбазгъа чыгъарадыла. ДЖашла орайда тартып, кызла кобуз согъуп харс уруп келинни кеси отовуну ешигини аллына дери елтедиле. Келинни катын кызнегери, джаш джанындан бир келинни да болушлугъу была джаѳы келинни отовуна джыйады. Ызларындан кызла да киредиле. Былайлык была келин келтиргенни биринчи бѳлюмю тындырылады, хар ким юйюне чачылады.

Неках етив...

Келин келгенни инѳиринде джувук, теѳ, хоншу бары джыйылады. Кызла была джашла не арбазны бир джанында не да джатма тюбюнде тойну курайдыла. Сабийле да куванч аллы болуп арбазда тюрлю тюрлю оюнла ойнайдыла. Арбазны ичи куванч тавушла была зыѳырдайды. Бир джанында да шынкарт отла салынып аш казанла кайнайла. Тойну куру да бир юйбийчеси болургъа керекди. Юйбийчени куллугъу; ашны сувну джолу-джоругъу была джюрютювдю. ДЖаш юйюню джаш келинлери юйбийчеге джумуш-куллук была болушадыла, былагъа "джумушджула"

дейдиле. Ет туврагъан, отун сындыргъан, казан асып казан ендирген дегенча авур ишлеге еркишиле, артыксыз да джаш кюйёвле карайды. Кюйёвнёгерни джумушу ва башыны тюк санындан кёп болады: кюйёвге нёгерлик етгенден ашатып ичиргенге дери ол чапмагъан куллулук джокду...

ДЖатсы намаздан сора елни ефендиси была картлары келин келтирген юйге келедиле. Кыз джаныны неках етдирлик адамлары да келедиле. ДЖаш джаныны адамлары да былагъа кошуладыла. Кюйёвнёгер, кюйёв была сёлешип аны ёкюллюгюн юсюне алады, кызны джувукларындан бир еркиши да кызбыла сёлешип аны ёкюллюгюн алады. Екиси да ефендини аллына тобукланып олтурадыла. Аланы катларына да еки шагъат олтурады. Калгъан адамла ва сейирге карайдыла. Ефенди шериятны буюргъаныча неках етдиреди. Ызындан джагы юйленгенлени завуклугъу ючюн дува етедиле. ДЖыйылгъан адамла еки джаныны адамларыны колларын тутуп алгъыш етедиле. Былайлык была кыз да, джаш да ем динге ем да адетге кёре ер была катын боладыла. Некахтан сора, тепсиле джараштырылып джыйылгъан халк сыйланады. Ашалып ичилгенден сора картла олтуруп лахор етедиле, джырлай билгенни джырлатып ежив етгенлери да болады. ДЖашла была кызла ва тойларын тохтамаздан тага дери бардырадыла. Кече кечирек бола тебрегенлей картла была сабийле джукулары келип юйлерине чачыладыла.

Бу кёзювде ишни ем кыйыны юйбийче была джумушчуланы юсюндеди. Ала ашарык-ичерикни теджегенден сора, тав кибик каланган савутланы барын джувуп тамбылагъа хазыр етерге керекдиле.

Орталыкдан аяк кётюрюлгенден сора кюйёвнёгер болуш юйге барып, кюйёвню алып шош орамладан ётдюрюп кишиге да кёргюзмей келин отовгъа джыяды. Алайда катынкызнёгер, кыз кызнёгер была джаш кызнёгерледен бири да болургъа тапды. Алгъадан кюйёвнёгер кюйёвге, катынкызнёгер да келинге адетге кёре калай джолугъурларын юретедиле. Отовдагыла кысха бир ушакчык етип, келин была кюйёвню отовда бирге коюп тышына чыгъадыла. Отовну ешиги артындан киритленеди. Калгъанла юйлерине кетелле, кюйёвнёгер а тага дери отовну тегерегинде гёзетчилик етеди.

Таг ата тебреген заманда, катынкызнёгер бир джувук еркиши была бирге келеди, кюйёвнёгер а алайдады. Келин была кюйёв да кобуп

кийинип хазыр болуп турургъа керекдиле. Кюйёвнёгер ешикни какъанлай, кюйёв ешикни ачып тышына чыгъады, катынкызнёгер ичкери киреди, кюйёвнёгер да кюйёвню болуш юйюне елтеди. Ертден была кюн тийгенден сора, катынкызнёгер была джаш джаныны келинлеринден бири орунджабывну алып, елтип юйню карт тиширывларына береди. Бу адет медреселукдан калган бир адетди. Болса да бардырылганлай турады. Мында карачайлыла да кыз аты была юйленип кыз чыкмаган джокну джериди. Мени сартында дуняны юсюнде Карачай кыздан намысына бек кыз болмаз дерикме. Былайлык была келин келтиргенни екинчи бөлүмю да тындырылады.

ДЖашкызнёгерле...

ДЖаш юйленирген джыйында ел сыйлав еки айланып етиле еди: келин тюшүп неках етилген кече, ав алынган кюн. Енди ав алынган кюн сыйлав бериледи.

Тойну каллай бир барганыны белгили болджалы джокду. Хар юй кесине болумуна кёре узун да кысха да бардырады. Алай орта хыйсап была 3-4 кюн болувчан еди. Бусагъатда келин келген кюн ав алып койган адетни да джюрютедиле. Келин енгенни екинчи кюнюнде ав алганла да болады.

Сёзю былайында бурун заманда джюрюген, ендиледе коюлган аман бир адетибизни юсюнден кёргеними, билгеними айтырга кюреширикме. Бу затны фольклор джаны была танытырга излейме ансы, енди джюрюген адет тюдю.

Келин тюшген кюнню ертденбыласында, кыз джаныны джувукларындан каллай бир джаш бар есе, быланы барын "ДЖаш кызнёгерле" аты была джаш джанына конак етип ие едиле. Санларыны не боллугуну юсюнден бир тыйгыч джок еди; джыйырма, 30, 40 джаш болган заманларын да кёргенбиз. ДЖыйын иеси юй, быланы джаклы конак етип, төрге олтуртуп, тойну ахырына дери кюнде юч азык была сыйлап турургъа керек еди. ДЖаш кызнёгерлени ашап ичип ушак етип тургандан сора чырт да кулуклары джок еди. Кеслери да отов юйге толуп, отовну тар етип хар кимге да азап берип турган адетлери ёмюрге да игиге саналмай еди.

Болса да Кафказдан келген адет болганы себепли 1970 джыллагъа дери карывсуздан карывсуз бола барса да джашап турган еди. ДЖаш

кызнѳгерле тойгѳа кирселе харс урмазла, кобуз сокмазла, не азда джумуш-куллук етмезле, алай а еркин тепсерле, суйген кызларына еркин накырда етерле. Ав алгѳан иѳирде ахыр азыкларын ашап чачылырла. Ертденбыласында ва сыйларындан джук да калмайды. Быллай бир бош еркишини 3-4 кюнню, кюнде юч айланып конак тепси была сыйлап тургѳан калайгѳа баргѳан зараватлыкды...

ДЖашкызнѳгер керекли миди? Айхай кереклиди, алай а джаѳыз бир джашкызнѳгер. Ол катынкызнѳгерни да келинни да джумушун тындырыргѳа керек болады. Артыгѳы керексизди, осал адетди. Кафказдан келгенден сора джетмиш джылгѳа джувукну джюрютюлюп турду. Енди ва думп болгѳанды, джашкызнѳгер адет тумаланѳанды. Бек ески заманладан бери джюрюп келген бу меджус адетибиз, мындача Кафказда да тумаланѳан болур деп оюм етеме. Енди быллай енчи конаклагѳа тюбелмейди. Тойну, мадарын табып ем аз джоюм была тындырыргѳа кюрешедиле.

Келин келген кюнню ертденбыласындан ав алгѳан кюнѳе дери айырып айтылырча белгили бир адет джюрюмейди. Кюндюз орталык шош болады, шапа была джумушчуларыны азык хазырлагѳан кайгѳыларындан сора джук кымылдамайды. Кечеледе ва уллу той куралады, джыр айтылады, накырда етиледи. Бу завук кымылдавла таѳ аласына дери бадырылады.

ДЖаш юйюню ем каты иши, тыш елледен келген конаклагѳа карагѳанды. Елледе алагѳа отов-орун тапхан хар юйге да алай тынч тюлдю. Болса да джувукла, хоншула юйлерин, орунларын ачып болушадыла.

Кыз юйюню, ав алыр кюнѳе берне хазырлап, джыйын курагѳандан сора етер иши бек болмайды.

ДЖыйын келген, ав алгѳан...

Ав алгѳан кюн, тойну ахыр кюнюдю. Хар еки джанында да уллу хазырлык бардырылады: кыз джаны джыйынѳа кошуллук тиширувланы джыйышдырады, бернеге салыннык савгѳала айры бочхалагѳа салынып, кимлеге етилгени да белгили етилип тюйюмчек етиледи. Берне кюбюр была аѳа сыйынмагѳан уллу бочхала бир арбагѳа джюкленеди. Бютѳв хазырлыкла тындырылгѳандан сора "ДЖыйын" бир еки еркиши

тамаданы ызындан джаш юйюне таба атланады. Джыйын бир елде есе джаяв барылады. Той курагъан юйге джетгенлей, джаш джаныны адамлары алларына чыгып, джыйынны сыйлап, джаклап арбаз ичине алады. Тиширувла келин отовгъа джувук бир отовгъа алынадыла, тамада еркишиле да сыйлы картла олтургъан отовгъа елтилип тёрге ётдюрюледиле. Тиширувла берне хапчюкню да биргелерине елтип джагъдан бир кёз джетдиредиле, джетишмеген джук бармыды деп. Джаш джаныны ав алгъанга куралуву алай кыйын тюлдю: келинни башына атаргъа кемпек / шекер, боза аяк, джавда бишген тепси толусу хычын, бир да алгыш етерик адам алгъадан хазыр етиледи. Елни тамада картлары екинди намаздан сора той юйюне келип юйню аллында шиндиклеге, тыркыклагъа олтурадыла. Карт тиширувла да аланы катларына джувук шиндиклеге тыркыклагъа тизилип олтурадыла. Муну ызындан, джашла бир джерге джыйылып орайда тарта отов юй таба атланадыла. Кызла да кобуз согъа, харс кагъа аланы ызларындан барадыла. Орайдачы башы, чам сёзле да кошуп бир еки орайда тартдыргъандан сора отов юйню ешиги ачылып, еки колундан еки джаш келин (бири катын кызнёгер, бири да джаш джанындан бир келин) тутуп ав атылгъан халда келин кёрюнеди. Джашла алда, келин была кызла да аланы ызындан биягъы орайда была картла аллында олтургъан юйню туврасына барадыла. Былайда джашла екиге айрылып келин ётерча бир джол ачадыла. Сора, келинни юйге киргизедиле. Алайда джаш джаныны картлары, артыксыз да тиширувлары алгыш етип дагыда бир хошкелди бередиле. Келинни кёп бармай арбазгъа кайтарадыла, джыйылгъан халкны тюз ортасына келтиредиле. Бу кёзювде атив алгыш етебилген бир еркиши алгъа чыгып, колуна боза аякны (алгыш аяк) да алып, тавушун не кётюрталгъанын кётюртүп тёредеча алгыш етеди, калгъанланы бары да бир авуздан "Амин!!!" деп кычырадыла. Алгыш бошалгъандан сора, атасы-анасы сав бир сабийге алгы бурун бозадан ичириледи, калгъанын да ичерге суйгенле кёзювлеп тогъуйдула. Тепси толусу хычынны да сабийле сермешедиле. Бу адетле тындырылгъандан сора, келинни башына атылып тургъан савгъа-авну (чепкенлик кумаш, дарий джавлук, дб.) джаш джанындан бир джаш келин алып, джашны кузенлеринден бирини бойнуна чырмайды. Авгъа ие болув, сабийлеге бек уллу завуклукду. Авну алгъан сабийчик тойну маскоту да болады. Ем ахырында келинни башындан

башлап, джыйылгъан халкны барыны башына кемпеклени чачадыла. Адамла кычырык сыйыт ете шекерлени джыяргъа кюрешедиле. Орталык тул тубан болады. Да, куванчны мындан арыв кёргюзген не болур дейсиз? Керти да Карачайны ав алгъан адети алапат бир адетди. Не келсин, бара бара ол да таркая барады, артыксызда шахарлада етилген джыйынлада. Болса да елде ентда кызыв джюрютюлгенлей турады. Ем ахырында биягъы джашла была кызла келинни арагъа алып орайда была харсны да бардырып, кеси отовуна кайтарадыла. Мындан сора, бютёв джыйылгъан халкны аллында арбаз той етиледиле. Былайда аз билинген бир адетибизни чертип айтыргъа излейме: ав алынгынчыгъа дери келинчик, келин отовну бир мюйюшюне керилген авну артында турады. Отовгъа кирген хар адам келинни кёрюрге еркин тюлдю. Ав алынгандан сора мюйюшге керилген ав джыйылады, келин да еркин болуп ортагъа чыгъады. Мындан ары бетин джабаргъа да джашырылыргъа да керек калмайды.

Берне берген...

Той етиле тургъанлай, арбазны тап тюшген сир джерине каты кюйюзле джайылып джер хазыр етилгенден сора "Берне хапчюкле" аны юсюне салынады. Джыйын была келген тиширувладан бир кавуму была джаш джанындан кошулгъан тиширувла берне бочхаланы тегерегине джыйыладыла. Кайгъылы адамла да ёре сюелип аланы тегерегине басынып сейирге карайдыла. Кыз юйюнден берне куллук была келген тиширувладан авазы иги чыкгъан бири, бочхачыкланы бирем бирем ачып ичлеринде не болгъанын кимге етилгенин джыйылгъан халкгъа ачык етеди: ма бу кайын атагъа, бу кайын анагъа, бу тамада карнашха, бу тамада егечге... деген кюйде бернени барын карагъанлагъа ем айтады емда кёргюзтеди. Бу кёзювде сабийле да бирер таякны бернечи катынга узатып колджавлук савгъа излейдиле. Аланы курукчукларына да бирер колджавлукну байлайдыла. Берне берив бошалгъандан сора, келген хапчюклени елтип тамадала олтургъан отовгъа джыядыла. Алайда карт тиширывла да етилген бернени кёрюрге талпып турадыла, кеслери да бу затны юсюнден бек кайгъылыдыла. Карт тиширывла бернени барын кёргенден сора узун узун алгъыш етедиле.

Уча – ел сыйлав

Каруву иги юйле ийнек мал союп “уча” да курайдыла. Тюрлю тюрлю оюнла да ойналады. “Козбёрк” быладан бириди. Козбёркге ёрлеген тамашалык кыйын бир ишди. Арбазны ортасына юч узун аркавну баш джанларын сынджыр была не да карывлу джип была байлап чалдыш етип джерге бегитедиле. Тёббеге, чалдышны тюбуне козбёрк асылады. Карывлу бир джипни чалдышгъа байлап енишге саркытадыла. Алай а джип ажымсыз джавланыргъа керекди. Кеслерине базгъан джашла джипни учундан тутуп козбёркге ёрлерге кюрешедиле. ДЖавлу джипни тайгъаны себепли ёрлеген бек кыйынды. Тамам да барып тохтагъан чёрчек, гыртчы джашла ёрлерге оҭ табадыла. Калгъанланы кюреши джыйынны кюдюрюп харх етирирге джарайды. Ёрлер ючюн куру кол карыв джетмейди, амал билирге да керекди. Уста джашла джипни ёргесине узалып енишге саркгъан учун да аякларына чырмайдыла, бу ва бек кыйын затды. Козбёркге ёрлеп джетген джаш аны алайдан юзюп джерге атады. Тюбюндеги халк, бёкге илиндирилген кемпеклени юзюп юзюп авузларына атадыла. Бу кыйын ишни баджаргъан джашгъа нохтабав бериледи: ортагъа не салынган есе ол; ачха дегенча, кой, уванык дегенча, джамчы, кийим дегенча... ДЖигитликни, шемерликни кёргюзюр ючюн алапат бир оюнду. Ендигиле аны биле да болмазла. Кёпден бери етилген хапарын ешитмейме. Унутулгъан болур, деп кыйналама, Кафказда да мындан такыл болмаз, деп акылым алайды.

Ел сыйлав бошалгъандан сора, куванч джыйылувгъа джыйылгъанланы бир кавуму, картладан башлап акыртын акыртын чачыла тебрейди. Ем ахырында тойну бардыргъан джашла была кызла кеслери каладыла. Ала ва таҭ атхынчы дери тохтамаздан тепсей, джырлай чам-накырда ете той етедиле. Сора джуку басхан, арыгъан кёзлерин ува чачыладыла...

Юсге кирген...

Ав алынгандан бир кюн сора “Юсге кирген” адет джюрютюледи. Бу ол демекликди: джаш джаныны тамада еркишилери была тиширувлары келинчикге берлик савгъаларын хазыр етип кеҭ бир отовгъа джыйыладыла. Катынкызнёгер была джаш келинледен бири джаҭы келинчикни алып келедиле. Тёрде олтургъан картладан башлап джыйылгъанланы барыны колун тутадыла. Сёзге уста картладан бири

чам сёзле да кошуп келинҗе алгыш етеди. Бу адетни маҗнасы, келинни кайын юю была танышмаклыгыды. Алгыш сёзле бошалгандан сора, кайын ата была кайын анадан башлап хар биревню “Юсге киргенлик” савгасы ачык етиледі. Алтын-кюмюш дегенча савгала берилгени адет болганды. Берилген савгаланы бары катынкызнёгерге аманат етиледі, ол да аланы елтип кыз юйюне кёргюзеді. Артдан, савгаланы бары келинчикге бериледі.

Кюйёвню болушдан чыгаргъан...

Бютёв ел джамагъат, джувук-теҗ джыйылып етилген бу завук-куванч джыйылууда унутулуп калгъан бирев барды: кюйёв джаш. Ол, келин тюшген кюнден башлап болуш юйде турады, тойгъа кошулмайды. Ав алынҗандан еки-юч кюн сора, инҗир караҗыда кюйёвню теҗлери джаш юйюнде джыйыладыла, кёп бармай орайда тарта болуш юй таба джюрюйдюле (бир бирледе кысхасы была болуш юйде джыйылып да калынады), куванч ете кюйёвню катына барадыла. Ол кече болуш юйню бийчеси мал сойдуруп ашарык ичерик етип джашланы сыйлагъан да етеди, алай а муну етмесе да хата джокду. Сыйлавдан сора, кёп турмай болуш юйден чыгадыла. Биягы орайданы айта, кюйёвню биргелерине алып той юйюне барадыла, кеҗирек бир отовда джыйылып тургъан картлагъа кёрюнедиле: кюйёвнёгер алда, кюйёв аны артында, джашладан талайы да кюйёвню артында ичкери кирип картланы колун тутадыла, аланы джаклайдыла. Джашладан алгыш етебилген бири кысха бир алгыш етеди, джыйылгъанла боза аякны (алгыш аякны) кёзювлеп тогъуйдула. Муну ызындан кёп да турмай джашла кюйёвню алып тышына чыгадыла, келин отовгъа барадыла. Бир кесекни накырда чам сёзле была ушак етилгенден сора джашла чачыладыла. Былайлык была кюйёвню да юйге джыйгъандан сора той бошалады, джаҗы юйлюле ёмюрлюкге бирге джашаргъа иннет етип джолугадыла. Акыртын акыртын кюйёв да келин да джашавну кыйырындан тутта тебрейдиле.

Юйюлюш...

Ескиден, Юйюлюш деп бир адет бар еди, иги аман есе де таҗ кесек замандан бери, артыксыз да шахарлада бу адетни джюрюгени тумаланып бошагъанды. Елдеде джюрютгенле да бардыла. Юйюлюш деп, джаш джаныны кыз джанына ийген хычын савгасына айтылады.

Юйюлюш елтив, ав алынғанни екинчи кюнюнде болады. Джыйынны юбийчеси была джумушчулары ал кечеден башлап дуня была бир джавда бишген хычын етедиле, юсюне калачла да саладыла. Хычынланы саны, кызджаныны джувуклары была хоншуларыны санына кёре хыйсапланады. Джюзле была саналган хычын савга ашчиклеге салынып арбага джюкленеди. Кюйёвнёгер была келинледен екиси юйюлюш деп айтылган хычын савганы елтип кызджаныны юбийчесине береди. Кызджаныны тиширывлары юйюлюшге келген хычынланы ненча джувук, хоншу юй бар есе барына юлюш етип иедиле. Унутулурга джетген бу адетибизни ашхы бир адет болганын айтырга кыйынды, алай а фолклор джаны была багъасы барды.

Кюйёв чакырув...

Той бошалгандан талай ыйык сора, кёп да созмаганлай кыз джаны кюйёв чакырган адетни толусу была тындырырга керекди. Белгиленген кюнге сыйлав хазырлык етиледі. Джувук, тең, хоншу бары чакырылады. Кыз джаныны адамлары кюн батхандан сора кюйёв была нёгерлерини аллына карап тебрейдиле. Бу кёзювде, кюйёвню джувук юйдегилерини хар биринден бирер джаш была калган джаш теңлери джатсы намазны арты была джыйыладыла. Кюйёвнёгерле биригип бошагандан сора бары биргелей кызны атасыны юйюне тувра джолга чыгадыла. Барыллык джер бир елни ичинде есе, джаш джыйынга кюйёвнёгер тамадалык етеди. Тыш елде есе, джашланы башында бир еки тамада да барады. Барыр юйлерине джувуклаша тебрегенлей орайда тартып гузаба да етмей, акыртын акыртын арбаз ешикни аллында джыйыладыла. Кыз джаныны джашлары аланы былайда хошкелди берип, кучак ийнак етип арбазга аладыла. Конакбай джашланы шош кёрюненине терилмезге керекди. Ала мадарын тапсала артгъарақда калган кюйёв нёгерледен бирин не да талайын тутмак етип карағы бавга да салырга боллукдула. Бу себепден джоппу джыйылып бирбирлерин колтуклап турурга керекдиле. Бу да ишни накырда-чам джаныды. Черкеслиле де кюйёвнёгер огъай есең кюйёвню урлаган адет да барды. Кюйёвню урлатган нёгерлени бетлерини тулук боллугуна не ишек барды. Кыз

джаныны джашлары кюйёв нёгерлени урлаялмасала, аланы бёрклерин сермеп джашырырга да ёчдюле.

ДЖашла кюйёвню тюз орталарына алып, орайданы бардыра тамадала болган юйню ешик аллына келедиле. Орайда макам была еркинлик тилеб ичкери кирирге хазырлык етедиле. Картла джыйылган отовну уллулугуна кёре, алда кюйёвнёгер, аны ызындан кюйёв, аны да ызындан кюйёвнёгерлени тамадаракларындан талай джаш ичкери киредиле. Кюйёвнёгер была кюйёв, тёрде олтуруп боза аякны да колуна алып турган тамаданы (кёбюне бир карт амманы олтуртадыла) аллына барадыла. Кюйёв ийилип боза аякны алып аны алив алгыш етебилген нёгерлеринден бирине береди. Ол да тамадалагъа сый берген кюйёв кысхарак бир алгыш етеди, джашла боза аякны колдан колгъа айландырып тогуудула. Боза аякны алгъандан сора, кюйёв да нёгерлери да сырагъа салып алайгъа джыйылган тамадаланы барыны колун тутхан адетни тындырадыла. Мындан сора еркинлик алып отовдан чыгъадыла.

Бу кёзювде юйню калган бёлмелеринде не да джазгы кече есе арбазда конак тепсиле куралып турадыла. Ары бери созулмай бары тепсилеге тегереклешедиле. Ашав кайгы бошалгъандан сора кюйёвнёгерле кеслерине кёргюзюлген бир отовда енчи джыйылыв етедиле. Адетге кёре, былайда, хар ким келтирген ачха савгъасын кюйёвнёгерге береди. Ол да джыйылган ачханы юсюне кюйёвню кеси ачха савгъасын да салгъандан сора, елтип юйню джувук тамадаларындан тыйынчы кёрген бирине береди. Муну тышында, кюндюзден джаш джаны, кыз джанына курманлык мал да джибереди, кюйёв кёре бир не да талай мал.

Савгъа берген адет тындырылгъандан сора той куралады. Бир еки сагъат чаклы той етиледиле. Ем ахырында кюйёвнёгерле еркинлик алып конакбайлары была да саламлашып ызларына айланадыла.

Кюйёв чакырыв адет етилгинчи, кюйёв джамагъатны арасына чыкмагъаны кирик кайын юйюню тамадаларындан да джаллагъанлай турады. Чакырылгъандан сора еркин джашавгъа чыгъады, джамагъатха кошулады.

Келинни ызына кайтарув...

Бу адетни кёзювю, күйёв чакыргъандан сорады. “Быллай бир” деп белгили кюню болмагъанлыкъга юч айны оздурмазгъа керекди. ДЖағы келин буваз болуп карны белгили бола тебрегенден сора кызны ата юйюне кайтаргъанны бек ушатмайдыла. Ем тап заманы биринчи айны ахыры была екинчи айны башына тюбеген кюнледиле.

Кыз джаны кызларын ызына кайтарыгъа бир оновлу болгъандан сора бир джаш келинлерин джаш джанына джиберип “ма бу кюн” кызыбызны юйге кайтарыгъа излейбиз деп оновларын билдиредиле. Айтылгъан кюнге джаш джаны да савгъаларын джыйышдырып куралады.

Кюнорта джаллап не да ашхам кёз байлана тебеген заманда джаш джаныны келинлери была кызлары джыйылып, башларында бир не да еки еркиши тамада была джағы келинни алып кызджаныны ата юйюне барадыла. Келин кайтаргъан джыйынга еркишиле бек кошулмайдыла, еки джаныны да тиширывлары джыйыладыла.

Конакбай тиширывла да алларында бир еки еркиши тамадалары была конакланы арбаз ешикни аллында ыйнаклап юйге киргизедиле. Юйню бир отовунда саклап тургъан тамадаланы джанына барып келинни атасына, анасына, дагыда калгъан тамадаларына “кызыгъызны куванч ете сав есен ата юйюне келтирдик” деп теджейдиле. Ала да ем кызларын ем да конакланы кучак ыйнак етип джаклайдыла. Бир еки сагъат чаклы чам-накырда ушак етгенден сора, джаш джаныны тамадасы была джыйынга кошулгъан тиширывлары еркинлик алып ызларына кайтадыла. ДЖағы келин ата юйюнде 2-3 ыйык чаклы калып солугъандан сора, тавушсуз туююшсуз кайын юйюне кайтады.

ДЖағы келинни адам ортасына чыгъар кёзювю, ызына кайтып кайын юйюне джагыдан джарашхандан сорады. Калгъан тиширывлача ол да джашавну бир кыйырындан тутуп кесине тюшген куллугъун етип тебирейди.

Ыстым саклав...

Карачайлыланы меджус динни тутхан заманларындан калгъан бир адетлериди. Ентда елдеде кыркда санда бир джюрютюлген хапары барды. Алай а унутулургъа джетгенди. Меджус ийнамгъа кёре, джағы тувгъан сабийчик, тувгъаныны джетинчи кечесинде тага дери

сакланмаса обур келип бетин джаларыкды. Обур джалагъан сабий а аврувлу-кемизли сабий болады, оѳуп алгъа уруп айныргъа мадар тапмайды. Обур неди десегиз; не болгъаны да белгили болмагъан, джомаклада айтылгъан, бети тиширывгъа, тѳеги да киштикге ушагъан бир джануварды, дегенле бардыла, алай а кертини билген джокду. Бу меджус ийнам ентда тюгел унутулуп бошамагъанды. Обурну калгъан кечеледе келмей, белгили кечеде, джетинчи кечеде келгени да аламатды (!). Ыстым саклав деп, сабийчикни обургъа джалатмаз ючюн джетген джашла была кызланы, таѳа дери козлавдан джатхан тиширывну отовунда гѳзет етип саклагъанларына айтылады. Муну да фолклор джаны была багъасы барды, ансы кайсы джанындан карасаѳ да адамны кѳлю разы болурча джарагъан бир адет болмагъаны белгилиди. Кысха джувуклары да болса, еркишилени козлагъан тиширувну отовунда ишлерини аты нери? Ыстым саклагъан адет, хар джаѳы тувгъан сабийге да етилмейди. Кѳбюне джаѳы келинни ал тапхан сабийине етиледи. Кертисин айтыргъа керек есе, обурну артда тувгъан сабийлени джаларгъа суймегени да есге сыйынмагъан бир затды. Ыстым сакларгъа джыйылгъан джашла была кызла, козлагъан келинчикни отовунда кабыргъа тюплеге салынѳан джастыклагъа не да шиндиклеге олтуруп бирбирлери была ушак, накырда, чам етедиле. Тюрлю тюрлю оюнла ойнайдыла, джырлайдыла, ийнар айтадыла. Сѳзге устала была чамчыла алгъа ышырылып джыйынны кюлкю была харх была булджутадыла. Былайлык была заманны калай озгъанын билмегенлей таѳны атдырадыла. ДЖаѳы козлагъан тиширывчук да бу кѳзювде, орунѳа кирип, балачыгъын да катына не да аяк джанына салып, джукка да катышмай тыѳлавну берип турады. Кызла была джашла завук етгенликге балачык была анасы солургъа таза хава тапмай, кычырык сыйытдан кулаklары сасып аз завук етмейдиле. Алай а адетге кимни джук айтыр карыву барды. Да башха мадар да джокду, ала ыстым сакламасала, обур оджакдан енер да балачыкны бетин джалар да кетер! Бу меджус адетни Кафкасда джюрюп джюрюмегенин билмейме, бизде тумаланыргъа джетгенди. Ыстымы сакланѳан сабийле была сакланмагъан сабийлени савлук джаны была да калгъан джанлары была

да башхалыклары джокду. Болса да джашла была кызлагъа завуклу увакыт оздурургъа алакат чурум болгъанына ишек джокду.

Сабийни бешикке салув...

ДЖаһы тувгъан балачыкны, бир не да еки ыйыкдан уллу куванч джыйылыв етип бешикке салгъан адетибиз а алкын унутулмагъанды. Бу атив адетибизни джюрютгенле ва тиширывларыбыздыла. Бешикке салыр кюн белгили болгъандан сора, ол кюнге деп юй иелери курманлык етип, хычин биширип, аш-сув етип кураладыла. Кысха джувукла была джувук хоншула чакырыладыла. Алай а джыйынны уллулугъу юйленген тойдача уллу болмайды. Бир еки отовгъа сыйынырча тиширыв джыйылады.

“Енди келир адам калмады” деген заманда, еки джаш келин бешик была бешик бусхулла салынган бошхаланы ортагъа саладыла. Бири бешикни джарашдырады, бири да ая болушады. Мындан сора джувулуп, тазаланып тургъан балачыкны бешикке джатдырып, алгъыш ете атив бусхуллагъа белейдиле, ем ахырында бешикни бавун да тартып ишни бошайдыла.

Бешикке салынган кюн сабийчикни аталып тургъан аты да хар кимге белгили етиледиле. Ыслам динге кере бар есе карт ата, джок есе сыйлы бир карт сабийчикни оя кулагъына акырынчык азан, сол кулагъына да ка’матны окуп “саа ол бу атны атадым ” деп, ызы была Аллахдан игиликле, ашхылыкла тилейди. Меджус адетге кере ва артыксыз да ата джаныны тамадаларындан бири балачыкны атын атап джамагъатгъа белгили етеди.

Ат атав тамам болгъандан сора конак тепсиле салынып, куванчха джыйылгъан тиширывла ашап ичедиле. Ызы была хар бири сабийчикге келтирген савгъасын береди. Савгъала сабийчикни джаш не да кыз болгъанына кере, тюрленеди. Алтын, кюмюш дегенча затла была кийимчикле, омак бешик джабувла, бешик джувургъанла да боладыла. Быланы ичинде бирбирледе кол кыйын была етилген алакат затла керюрге боллукду.

Сабийчикни атасыны карыву иги есе, Аллахгъа шукур етер ючюн джарлылагъа, ёксюзлеге ачха, ашарык, киерик дегенча болушлук етерге да керешеди.

ДЖаназы асырав

Елде бир адам ёлсе, алгыы бурун межитни минарасындан салах бериледи. Муну была хапар карап карагыынчы елге джайылады. Ёлюм кече келген есе, салах бердирирге гузаба етилмейди, кюн иги ёрлегинчи мычылады. Куру кысха джувуклагъа хапар бериледи. Ёлген тиширув есе, кысха джувукладан бир тамадарак тиширув, еркиши есе елни ефендиси джувуп кебинге салады. Алай, еркиши джувукларындан джувабилген бар есе ол да джуваргъа боллукду. Тыш елледен джаназыгъа келликле джок есе мычымай асыралады. Ёлю джувула, кебинлене тургъан заманда елни джашлары да кабыр казып хазыр етедиле. Хар зат етилип бошалгъандан сора ёлюкню салагъачха салып байлайдыла. Кысха джувукладан талайы юйге кирип салагъачны арбазгъа чыгъаргъандан сора, джыйылгъан халкны бары джаназыны кёзювлеше кёлтюре елтип елге джувук ишленген джаназы ташны юсюне саладыла. Алайда джаназы намаз кылынады, ефенди джамагъатдан разылык берирлерин тилейди, джамагъат да разылык береди. Намаздан сонра, текбир келтире, Аллахдан рахмат тилей джаназыны кабырлагъа елтедиле.

Кабырны теренлиги тиширивлада ем аз кёкюрекбашха дери, еркишиледе да киндикни юсюне дери болургъа керекди, динибизни айтханы алайды. Кабырны кыбыла джанына ёлюк сыйынырча бир дорбун казылып турады мыга былайда кубур дейдиле. Кысха джувукладан талай адам кабыргъа енедиле, ёлюкню салагъачдан алып аллы кыбылагъа айланырча оу джанына джатдырып кабыр дорбунга саладыла. Дорбунну аллын не кырпычла была не да каты кангала была битейдиле. Мындан сора, джаназыны асырагъанланы кабырдан ёрге тартып карап карагыынчы казылгъан топуракны ызына толтурадыла. Кабырны белгилерча ташланы тизип башджанына да узунурак бир ташны саладыла.

Бу иш етилетургъанлай, ефенди была окуй билгенле кёзювлешип Ясин сувра была Кулхувну, Кулгъавузланы, Алхамны, Уллу Елифламны биринчи бетин окуйдула. Ем ахырында ефенди дува етдиреди, джамагъат да амин дейди. ДЖыйылгъан халк чачыла тебregenлей, ефенди кабырны аллына сюелип "Талкан" окуйду. Мундан сора джамагъат бары бирге ёлгенни юйюню арбазына джыйылып, кайгыы сёз берген кюйде дагыда бир дува етип чачылады.

ДЖаназы асыралгъанны екинчи кюнюнден башлап тиширувля кайгъашларын да алып кайгъысёзге джюрюп тебрейдиле. Кайгъаш иги бир адетди. Юйюнден ёлю чыгып, джюрек аврувлу болуп тургъан бир юйде ушхувур етген колай тюлдю. Келген кайгъаш ашарыкла была юйдеги да джубанады, калгъанын да джарлылагъа чачадыла. Кайгъашха кёбюне джавда бишген хычын елтиледиле. Алай а башха ашарыкла етип елтирге да болады.

Дагъыда бир затны унутмай айтайым; ёлюк юйден чыкгъынчы “Девюр” деп айтылгъан садака бериледи, “Ысхат” деп айтылгъан садака ва артдан етиледи, гузабасы джокду.

Бу садакаланы берген, бурундан бери адет болуп келген бир затды. Калгъан муслиман халклада да барды. Алай а Ыслам Динде “етигиз” деп буюрулмагъанды. Бу садакаладан мурат, ёлгенни кылмагъан намазлары была туталмагъан оразаларыны джерине төленген бир тазирди. Алай а Кур’анда да, хадисде да быллай бир хокум джокду. Суюген етер, суюген етмез...

Мовлут

Мовлуд Ыслам Динге артдан кошулгъан бир адетди. Андан келген картларыбыз “Карачайда да мовлут етивчен едик” дей едиле. Мовлутну сёз магъанасы “тувуш, тувгъан, джагы тувгъан” демекликди. Бурун заманлада джагы тувгъан сабийни куванчын етер ючюн мовлут етгендиле. Арт ала бу адет тюрленип ёлгенни ызындан суваплык ючюн етилерге айлангъанды. Енди карачайлыла да ёлгенни артындан етедиле. Мында джашагъан тюркюле мовлут етдирселе аш-сув бермей, межгитге джыйылгъан джамагъатгъа кагъыт хызенчиклеге толтурулгъан кесек кемпекчиклени тутдуруп коядыла. Карачайда ва ёмюрден бери да ел сыйлав была етиледи.

Ёлюк асырагъан юй, куралгъанына кёре, елни савлай сыйларча бир малны союп, ашарык-ичерик да етип мовлут етдиреди. Елни картлары была калгъан еркишилери не межгитде не да еркин юй бар есе ёлгенни юйюнде джыйыладыла. Ефенди алда, дагъыда окуй билгенле мовлут окуйдула, Кур’ан окуйдула, салат-салам келтиредиле, ем ахырында да дува етедиле. Мовлут окугъан бошалгъандан сора еркишиле бир джанында, сабийле бир джанында, тиширивля да бир джанында ашап ичедиле. Ызы была да ефенди дува етдиреди.

Мовлут етгенни Аллах да, файгъамбар да буюрмагъанды, артдан кошулгъан бир сувап адетди, нечюн десегиз, елни джамагъатны, аны ичинде джарлыланы сыйлагъан сувапды, Кур'ан окугъан да сувапды. Мовлутну кесини, дин назмудан башхалыгъы джокду, Пайгъамбарны тувгъанын джаклар ючюн джарашдырылгъан бир назмуду, ичинде Аллахны да Пайгъамбарны да сыйлап уллулагъан назмула бардыла. Мовлут назмуланы куру кесин ёлгенни ызындан окугъанны бир сувабы да болмаз, дейдиле алимле. Алай болса да каты адет болгъанды, таймаздан етилип барады...

Сюннет етдирив

ДЖаш сабийлени сюннет етдирген сыйлы Пайгъамбарыбызны буйругъуду. Мында карачайлыла улан сабий он джылына джетгинчи сюннет етдирирге бир да бек ес бёледиле. Кафказда ва совет власт келгенден сора, атеист джашавну себеби была сюннет етдирген бек кыйын болгъанды. Кёп юдегиле властан коркуп етдирмей койгъандыла. Чеченлиледен калгъан Кафкас халклада сюннет етдирген бек таркайгъанды. Алай а Совет власт оюлгъандан сора дин джашавгъа еркинлик берилгени себепли сюннет етдирген да еркин болгъанды, дейдиле.

Сюннет етдиргенни белгили бир шарты джокду. Доктурла етгенлери кирик колу джарашхан адамла да етедиле. Бир кыйынлыгъы джокду. Мында джашагъан халкла сюннет етдиргенге уллу сый бередице: той курайдыла, елни сыйлайдыла, мовлут да окутадыла. Быланы барын бирге етдирирге кыйынды, карыву джетмеген адам елни калай сыйласын? Алай а чакырылгъан адамла ачха не да алтын савгъаны джавдургъанлары себепли карывсуз юйле да кыйналмай сюннет джыйынны тындырадыла.

Елледу куру да хайырны сюйген чомарт байла табылады. Быллай адамла кеси сабийлерин сюннет етдирген заманда елни джарлы юйлерини джашчыкларын да биргелей сюннет етдиредице, куванчын да бирге кёредиле.

Бурун заманда той-оюн, сыйлав кайгъы джок еди. Елге сюннетчи чакырылса, улан сабийчиклери болгъан юйлени сырагъа салып барын сюннет етип кетювчен еди. Аны хакын, кёбюне бир бай юй беривчен

еди, алай болмаса да хар ким юсюне тюшген хакны төлей еди. Мен билгенге кёре карачайлыла сюннет той етип кюрешмегендиле, быллай адетни мында юренгендиле. Тойну оюнну бир игилиги неди десегиз, джашчыкла куванч аллы болуп сюннет етилгенни болур кёзювюне дер аны есге келтирмей бир да завуклу боладыла. Сюннетни ачывун да джеңил унутадыла.

Енди елдеде сабий да бек калмагъанды, сюннет адетни шахарлада джашагъан джерлеринде етедиле. Карачайлыланы кеслерине айтыллык бир адетлери джокду. Калгъан халкла калай ете еселе ала да алай етедиле. Артыксыз да сюннет кийимчикле кийдирилген джашчыкланы нёгерчиклери была биргелей мешиналагъа миндирилип орамлада кычырык сыйыт етип айлангъанлары аланы бир да бек кувандырады, сюннетчини джюлгючюн да унутдурады.

Сюннет етдиргенни бир джыл кёзювю джок есе да джай айлада етилерге ёчдю. Былай болса джыйынны арбазда етген тынчды. Мектапла да джай солувда болгъанлары себепли сабийлени джыйынга кошулувлары тап тюшеди.

Байрамла

Муслиман кыраллада халкны суюп, куванч аллы болуп джюрютген еки байрамы барды: Оразабайрам была Курманбайрам. Башеркинлик кюнню байрамы, джумхурият куралгъанны байрамы, хорлам кюнню байрамы, спор байрам...дегенча кырал байрамлагъа халк алай бек ес бёлмейди. Кырал кулукчула была мектап сабийле кошуладыла.

Оразабайрам

Хиджират айладан Ораза айда = Рамазан айда ораза тутулуп бошалгъанны ызы была Шавал айны биринчи кюнню Оразабайрамды. Байрамны ал кюнюне "Арефе кюн" дейдиле. Байрамга джувук джете хар юйню тамадалары, юйдегилеге кийим, чурук, джавлук... дегенча юсге башха каплангъан затла алып байрам кюн савгъа етерге деп бир джанына саладыла. Заманга кёре оюнчак, боюнчак, ачха, дб. затла савгъа етилерге боллукду. Байрам кюн савгъа была сабийлени кувандыргъан атив бир адетди.

Байрамны ал кюнюнде тиширывла юйлени арбазланы сибирип, ативлап тазалайдыла. Ал ипирден ашарыкла, артыксыз да шекерли ашарыкла

етилип хазырланады. Увак сабийлени кувандырыгъа деп тюрю тюрю кемпекле алынады.

Байрам кюн ертден была ертде юйню тамадасы была улан сабийлери абдез алып, маджал кийимлерин кийип межгитге атланадыла. Ертден намазны артындан байрам намаз увакыт киргинчи ефенди межгитде аваз етеди не да куран окулады. Кюн тийип бир кесек кетюрюлгенлей байрам намаз кылынады, дува етиледі. Межгитден ем алгъа елни ем карты чыгып ешикни катына сюеледи. Аны ызындан калгъан картла чыгып сыра была бир бирлерини колун тутуп “байрамың кабыл болсун”- “Аллах келирге да куванч была джетдирсин”-“Биргелей болсун” дегенча сёзле была бир бирлерини байрамларын алгышлайдыла. Сора калгъан еркишиле, джашла, сабийле тизиллешип картланы колун тутадыла. Хар кол тутуп бошагъан тизгинни ахырына сюеледи. Бютев джамагъат межгитни арбазында бир бирини колун тутуп бошагъандан сора ёлгенлеге дува етиледі. Джавум болмай кюн иги есе джыйын болуп кабырлагъа барылады алайда ёлгенлеге биргелей дува етиледі. Ызы была хар ким енчи кабырларын зиярат етип ёлгенлерине дува етеди, алагъа Аллахдан рахмат тилейди. Дува кулук бошалгъандан сора джыйын чачылады, хар адам кеси юйюне кайтады. Бу кёзювде тиширивла да кобуп, юйню джыйып, ертден азыкны хазыр етип турадыла. Алгъы бурун сабийле аталарыны аналарыны колун тутуп разылык аладыла. Юйню анасы сабийлеге байрам савгъаларын чачады, ала да куванч аллы боладыла. Былайлык была джюрекле сюйюнюп, кёлле басылып, куванч ете тепсини тегерегине джыйыладыла.

Байрам хант бошалыргъа тийрени увак сабийлери болгъанны завук кычырыкдан алдыра, бир бирлери была чабыша байрамлашыргъа (кертиси была кемпек джыяргъа) деп юйлеге басынып тебрейдиле. Анала была аммала алагъа алив сёзле айта, колларын да тутдура кемпекле беридиле. Сабийлени ызындан еркишиле юйлеге бирем бирем барып байрамлашып разылык тилейдиле. Кюнортагъа дери сабийле была еркишилени байрамлаша айлангъанлары таркаяды. Кюнортадан сора кёзюв тиширивлагъа келеди. Ала, елни савлай айланмайдыла, кысха джувукла была хоншу юйлеге барадыла. Былайлык была кёлкалдылыкла, джавлукла, мыдахлыкла корап джерине тостлук, тюз иннетлилик, джарык кёллюк келеди.

Байрам кюнледе киши да ишлемейди, арбазда тургъан бир еки малгъа аш-сув бергенден ары. Уллу-гитче, еркиши-тиширыв, джалчы-куллукчу, сабий-балык бары бирбирин джаклап, сый берип, ашхы тилек етип динкарнаш болады. Завуклук была куванчдан сора сагъыш болмайды. Авругъанлагъа барылып кёллери алынады. Ким да кыйынлыгъын, кыявун унутады...

Оразабайрам юч кюндю, бир кавум картла была тиширывла екинчи, ючюнчю кюнледе да тамадаланы колларын тутаргъа джюрюйдюле.

Курманбайрам

Оразабайрамдан джагъыз башхалыгъы курман кесивдю. Ийд (байрам) намаздан юйге кайтханлай, еркишиле курман малны адетдеча Аллахгъа курман етерге деп кыскыныкгъа киредиле. Курман етерге, байрамны ючюнчю кюн ижирине дери еркинлик бар есе да хар ким да биринчи кюн етгенни сюеди, ем суваблысы да ал кюн етилгениди.

Курманлык мал кечеден асыралгъан джеринден алынып тюгюн башын тартмай ашив кюйде кесилир джерине келтириледи. Курман кесерик адам малны джерге джатдырып юч аягъын байлайды, бирев да чочумасын деп аякларындан тутады. Сора ниет етип, текбир келтирип, "Бисмилляхи-аллаху акбар" деп джити бычак была бойнун тартады. Каны агъып бошاپ, кымылдагъаны ажимсыз тохтагъандан сора, адетдеча сояды, ичин алып санларына айырады. Пайгъамбарыбызны буйругъуна кёре, курман малны етин юч юлюшге айырып бирин джарлылагъа, бирин джувукгъа-хоншугъа, бирин да юйдегиге теджеген сувапды. Алай а сабийи кёп юй, еки етип бирин кесине айырса да хата джокду. Тиширывла санлангъан етни увак юлюшлеге айырып сабийле была теджелген джерлерине мычымай джибередиле.

Юйлени айланып кол тутуп разылык алгъан адет Курманбайрамда да оразабайрамдача джюрюйдю. Халк бирбирине барып келип куванч аллы болады.

Курман етни биширилип ашалгъаныны кесине кёре сюйюмю, учунуву болады. Курман етген была муслиманла ем Аллахны разылыгъын табаргъа талпыйдыла ем да джарлылагъа болушадыла. Курман, динибизни бек ашхы адетлеринден, куллукларындан бириди.

Оразалада, сыйлы кюнле была кечеледе, байрамлада джюрютюлген арев адетле сабийлени Ыслам динге исси келден байланывларына себеб болады. Сёзну былайында бир ескеривюмю айтырга излейме: Алманя'га медисин усталык алырга деп баргъанымдан сора беш айдан сабийлени да ары елтген едим. Кёб бармай ораза джабылды, мен да ораза тутарга башладым. Авуз ачар заманда сагъатны аллыма салып увакыт келгенлей авуз ача едим. Екинчи не да ючюнчю кюн болур еди дейме, биягы мен тепсини алга алып сагъатга карадым да авуз ачтым. Ол сагъатда беш джылда болган тамада кызчык, терезеге сюелип мыдах аваз была алай селешди: былайы калай аман джерди, минарасы да джокду, азан кычырган да джокду!

Бу сёзлени ешитгенимде ашагъаным тамагыма тыгылды, кеси кесиме чамланып "билим алама деп увак юдегини гявур кыралга нек алып келдим" деп есим сагышга кетди. Айтырга излегеним олду: кызчык, джылы гитче болса да, оразада ашхам кирип авуз ачар заманда, муваззинлени минараладан азан кычырганларын тыгылап, азан тавуш ешитгенлей авуз ачылгъанын есине тюшюрюп, Алманя'да да ол умут была талай кюнню терезеге сюелип азан тавуш саклагъанды. Ем ахырында тююлюп мыдах болгъанды. Ага кёре, авуз ачханны биринчи шарты, азан тавуш еди. Аны кымылдамагъанын кёргенинде джюреги такыр болуп тувган джуртун тансыклагъанды. Киши да есгермегенлей азанча, минарача, курман етгенча, байрам кюнледе кемпек джыйгъанча, сюннетча, моллутча... адетле огъарыда айтылгъаныча сабийлени динге джылытырга себеб боладыла. Курман кесген куллук да бир джаны была магъаналы иги бир адетди.

Кырал байрамлада ва быллай ички затла джюрюмейди. ДЖагы джылны кырылтув адет, мындагы карачайлылалада бек джюрюмейди.

Шахарлада джашагъанла тегереклеринде джюрюген адетлеге келише да болурла. Кафказда бу хыристиян адетни каты джюрюген хапары барды. Аракы ичирирге чурум болгъандан ары бир джараву да магъанасы да джокду. Теренге бардырмазга керекди.

Дин байрамланы, дин адетлени инсанлагъа бек хайыры тиеди.

Сени джавуу дин ийнамы карывсуз болсун. Бюгюн Атаджуртда, Ересей кыралны зору была ага бойсунуп джашагъан Кафкас халкланы еки джюз джылдан бери менликлерин тас етмей, тиллерин, адетлерин да унутмай, зулмчу кыралны ассимиляция политикасына каршы туруп

кеслерин каты бегитип тургъанларыны биринчи себеби Ыслам Динге ийнамларыды. Былай болмаса еди узак Азия была Сибирни Тюрк тилли не да фин-угур тилли халкларыча джок булуп бошар едиле. Динни каты тутсала мындан ары да аланы миллет байлыкларын, кюлтюрлерин, адетлерин киши да джок еталлык тюлдю. Бу затны юсюнден чеченлиле юлгюдюле. Муну сабебли, сабийлеге гитчеликден динибизни шартларын, бирда куруса да намаз кереклерин юретирге керекбиз. Куран окургъа юренген а еки дунияда да бек уллу завуклукду.

Малчылыкны юсюнден ентда бир еки сёз...

Козу айыргъан – кой савгъан...

ДЖазны аягъына джете козула таг иги ёседиле, отлап кеслерин тойдурурча боладыла. Бу кёзювде козуланы аналарындан айырып енчи сюрюв етедиле. Савуллук койланы да елге джибередиле. Хоншула савуллук койларын кошуп 300-500 санлы сюрювчюкле курап сюрювчю тутадыла.

Сюрювчю екиндивден сора савлук койланы джыйып отлавгъа сюреди. Кече да сюрювю была биргелей елден узакда отлав джерледе калады. Ертденбыласында, кюн иги кыздыргъандан сора сюрювюн ышырып елни кыйырына келеди. Мал иелери аны аллына чыгъадыла, сюрювчюню да болушлугъу была хар ким кеси малын айырады. Мал айыргъанны тынч етер ючюн хар адам кеси малыны сыртына бояв была кеси тамгъасын салады. Былайлык была малны танып айыргъан бир да тынч болады. Ал кюнледе иш бир кесек кыйын болса да узаймай малла кеси арбазларына айланыргъа юренип каладыла. Малла юренчек болгъандан сора увак сабийле да малланы айырып юге келтираладыла.

Койланы (ечкиси болгъанла да барды) келтирип арбазны бир джанында джатма тюбюнде ишленген юзгерере урадыла. Юзгере ем салкын ем да серивюн болады. Койланы джелинлери кызып тургъаны себепли мурукку етмей саваргъа керекди. Юзгерени ешигини аллына, малны санына кёре бир не да талай тиширув челеклерин алып олтурадыла. Бир сабий да койланы бирем бирем юзгерени ешигинден оздуруп савумчулагъа джибереди. Савумчула челеклерин джерге казылгъан уручуклагъа салгъанлары себепли койну савгъан заманда ары бери авнаргъа амалы джокду. Саваргъа уста тиширувла карап карагъынчы

койланы савуп бошайдыла. Бир адам савар койну саны 50'ни озмазгъа керекди. Андан артыгъы арытырыкды.

Тиширувла савум бошалгъандан сора челеклерин ак юйге алып келип иҗичге согулгъан кисе была сюзедиле. Сютню джылыву кетгинчи кереклиси чаклы бышлак мая кошуп юсю джабылады. Бек басдырыргъа керек джокду. Бир еки сагъатгъа дери сют уюйду. Казанны башын ачып иги сувугъунчу саклагъандан сора, уюгъан (бышлак халгъа келген) акны уллу кисеге толтуруп ыргъакгъа асадыла, тюбуне да бир таз салып хуббегисин агъызадыла. Дып деп хуббеги тамчы калмагъынчы дери кисе ыргъакда турады.

Кой савгъан быллай бир была бошалып калмайды. Екинди заманда койла екинчи айланып савуладыла. Биринчи савгъангъа "бирлеген", екинчи савгъангъа да "екилеген" дейдиле. Екилеген кёзювде савулгъан сют, бирлеген кёзювде савулгъан сютню джартысы чаклы болады. Екилеген кёзювде савулгъан сютню да огъарыда айтылгъаныча бишлак етедиле.

Екилегенден сора койланы ел кыйырына чыгъарып сюрювчюге туварадыла. Сюрювчю биягъынлай сюрювюн аллына ышырып отлав джерлеге таба тебеди.

Бирлеген ем да екилеген кёзювде савулгъан сютден етилген бишлакка иги сюзюлуп хуббегисинден айрылгъандан сора ыргъакгъа асылып тургъан киселе алынып бир кеҗ каҗаны юсюне салынадыла. Юслерине дагъыда бир кеҗ каҗа салып аны да юсюне таш, темир дегенча авурлукла салынып бишлакны хуббегисини калгъаны да пресленип чыгъарылады. Бишлак еки каҗаны арасына кысылып джассы болады. Преслеген иш ол кечени ертденине дери барады. Ертден была ертде авурлукла алынып хуббегиси чыкгъан ем да каты халгъа келген джассы бишлак бир уллу бычак была тилкемлеге айрылып тузланады. Сора тилкемлени бары джыккыргъа тизилип юсюне хуббеги куюлады. ДЖыккыр толгъандан сора ем юсюне таза бир быстыр джайылып аны да юсюне джассы бир каҗа салынады. Бышлакны бютёвю хуббегини ичинде болургъа керекди, бу себепден хуббегини бишлакны савлай юсюн джабарча еркин куяргъа керекди. Бу иш бошалгъандан сора бишлак джыккыр ак юйню урусуна ендириледи. Ашалырча болур ючюн алайда ажымсыз 4 айны турургъа керекди. Огъарыда айтылгъанча джыйылгъан кой сютню джавлу бишлагъы ашап тоюлмазча бек аламат

болады, быллай бишлакны тапхан адам ийнек бишлакға бурулуп да карарык тюлдо.

Малы еркин юйле кеси кереклилери чаклы бишлак джыйгъандан сора сатар ючюн да джыядыла. Мында кой бишлак иги ачха етеди.

Ахырда да джав джыйгъанны юсюнден да бир еки сёз айтайым.

Койла савулуп сют сюзюлгенден сора джылыву кетгинчи сют мешинаны казанына толтурулады. Бирев, мешинаны сабындан тутуп төгерек айландырады. Мешина кызгъандан сора бир сюмегинден джавсуз сют, бир сюмегинден да сютбашы агъып тебрейди. Сютню челекге, сютбашыны да гопбанға агъызадыла.

ДЖавсуз сютню да огъарыда айтылгъан джорук была бишлак етип тулукгъа басадыла. Сютбашыны ва джав етедиле. ДЖавсуз бишлак, ашарыклагъа кошулса да тюз ашаргъа бек джорютюлмейди. Аны да алувчулары барды. Базаргъа етип сатадыла.

Гопбан сютбашыдан толса аны уллу бир казанға куюп отха саладыла.

Бу иш кёбюне иңир алада етиледі. Кайнай тебреген сютбашы отдан алынып кең тазгъа куюлады, сора ак юйню терезесини тюбюне салынып таңа дери алайда тутулады. Бу кёзювде сютбашы сувугъан да етип калын халгъа келеди. Ертден была ертде тазны алып сув джагъагъа барадыла. Алайда калак была катышдырып джав етерге башланады. Булгъай булгъай турсаң джавну гоюсу чыгып тебрейди. Сувук сув кошуп дагыда булгъайдыла, сора аны төгюп дагыда сувук сув была булгъайдыла. Бу булгъав иши джав ортагъа чыгып гоюсу тавусулуп чокурук сув тюрленмей калгъынчыгъа дери бардырылады. Сув кошулгъунчугъа дери чыкгъан гоюну төгюп коймайдыла, андан да джавлу бишлак джыйылады, алай а итлеге ашатыргъа тап болады. Муну кирик хуббегини да кайнатып тюбюне чёкген бишлакны сюзюп "Хуббеги бишлак" да етедиле, хуббеги бишлак бир да татлы болады.

ДЖав чайкалып каты джав ортагъа чыкгъандан сора юсюне кереклиси чаклы туз атылып тузну емгинчиге дери булгъанады. Сора юйге кайтып джавну джав карынға салып кол была теплейдиле. ДЖав да иги ачха келтиреди. Малы кёпле джавдан да бек хайырланадыла.

Былайда кой сютню юсюнден айтыргъа керекли бир зат барды. Койла иссиде терлегенлери себепли джелинлери тунчугъады, сийдик джугъу да болады. Бу себептен койланы савгъандан алгъа кобарып ары была бери джорютюп кымылдатыргъа ем да сиерлерин чычарларын да

етдирирге керекди. Амалы бар есе койланы кыркгъандан сора саваргъа керекди. Кыркылгъан кой терлемейди, джелени да тунчукмайды. Кой кирсиз савулса бишлагъы да джувурту да джаву да мытчы ийис етмейди. Кирли савулгъан есе ва мытчы ийис сиџеди, ол да адамны кѣлюн булгъайди. Бу себепден кой савгъанны кирсиз, таза етерге керекди.

Чайкалгъан джав...

Чайкалгъан джав ийнек сютбашыдан етиледи. Ийнек сютбашы кайнатылмагъанлай гыбытха куюлуп авзу каты байланады. Бирев гыбытны баш джаны была аяк джанындан тутуп чайкап тебрейди. ДЖав тюше тебреген кѣзювде ток тавуш ешитиледи. ДЖав иги тюшюп бошаса, гыбытны тавушу чыпал-чупул чыпал-чупул дегенча бир халгъа айланы. Бу тавуш ешитилгенлей, чайкагъан иш коюлуп тулукну башы ачылады. Ичиндеги джав была гоюсун бир капха куйгъандан сора, капны джанбаш тутуп гоюсу агъызылады. Артда калгъан джумушак джавгъа карачайлыла чайкалгъан джав дейдиле, мыџа туз атылмайды. Етилген кюнюнде ашалып бошалыргъа керекди, екинчи кюнџе калса татуву бузулуп тебрейди. Чайкалгъан джавну ем бек джюрютюлген кѣзювю гардош хычын етген кѣзювдю. Гардош хычынны чайкалгъан джав была ашагъанны татывун айтып тавусаллык тюлсюз.

Карачай ашарыкланы барын да сюеме, тую хантусдан калгъанланы. Алай а ем сюйгенлерим ет хычын была отда бишген хычынны чайкалгъан джав была ашагъанды. Быланы татывун ашамагъан адамгъа аџылатхан кыйынды.

Малчылыкны да сабанчылыкны да юсюнден хапар айтхан заманымда кѣбюне кеси юйюбюзню юлгюге салама. Мыџа карап бютѣв юйле да алайды деген тюз тюлдю, хар юйню кесине кѣре бир джоругъу да болады. Малчылыгъы да сабанчылыгъы да карывсуз юйле кѣб едиле. Сѣзючюн, бизни елибизде екисин да толусу была етген юй 20'дан артык тюл еди. Туз была шибижини катышдырып гырджынџа тым етип ашагъан юйле да бар еди. Арбазда ийнек джок, кой джок, сабан сюрюрге ат-ѣгюз джок, не етсинле харипле. Быланы еркишилери аџа муџа джал была джарашып юйлерин кечиндириге кюреше едиле. Карыву маджал юйлени биринчи байлыклары малчылык еди. Бизни елибиз кургъак ел болгъанына джылсайын сабанчылыктан хайырланама

деген тюш кёргенчады. Бир джыл битсе, еки-юч джылны битмей да калады.

Заман озду, байладан джарлыгъа айланганла болгъаны кирик, джарлыладан да байла тюредиле. Артдан модерн сабанчылык джорюй тебрегенинде сабанчылыктан хайырланган да ёсдю, сабан суварув да бола тебреди. Малчылык кыйын ишди, сабанчылык была асув етиле тебрегенинде елчиле малчылыкны таркайтдыла. Сёзючюн 50 джылны мындан алгъа бизни елде 30 миҗе джувук увак аяклы бар еди, бусагъатда он миҗ да болмаз.

Еркишилени ушаклары...

Бурун заманда намазчы картла межгит аллында олтуруп ушак етерге бир да ёч едиле. Аланы ныгышлары межгит аллы еди. Калган еркишиле ва капхак башлада джассы ташланы юсюне олтуруп ушак етивчен едиле. Атив хапар айтабилген, сёзге уста адамла да кёп едиле. Быладан атлары есиме тюшгенлени атларын джазайым: Абайханланы Топшай, Ыжаланы Умар (Дубуккуну Умары), Чомаланы Бекмырза (Тишсиз), Биджиланы Кара, Чычханланы Кёккёзчик, Чомаланы Чакыр, Чомаланы Харунну джашы Исмет, дб. Енди сёзге уста адам да калмагъанны джериди. Тюзюн айтырык есек, елде адам саны да бек таркайгъанды... Бусагъатда: Батчаланы Османни джашы Ахмат, Чорнаны джашы Явуз, Дайыулуну джашы Ихсан, Бытталаны Идрисни джашы Кяттип...кеслерин тыңылатырча хапар айтыргъа кюрешедиле, чам ете да биледиле. Алай а калган Карачай елдеде атлары айтылырча тавушлук тюлдюле.

Мухтарлык (старышналык)...

Мында еллени баш оновчуларына "Мухтар" дейдиле. Мухтарны елде алай уллу сыйы, авторитеси болурча сёзю ётмейди. Тёрт джылда бир сайланады. Етген ишине ачха да төленмейди. Бу себепден мухтар болургъа киши да талпымайды.

Кафказдан келгенден сонра биринчи болуп Кочхарланы Сымайыл мухтарлык етгенди. Ол джыллада урушла узайып хар ким да джаны кайгылык болгъанына болур еди, Сымайыл хариб ёлгюнчюсюне дери мухтарлык етгенди (аявсуз 20 джыл). Бу себепден болур, аны бюгюн да аты Мухтар Сымайылды, бусагъатдагы тукумларына "Мухтарлары" деп

коядыла. 1950 джылгъа дери джылсайын мухтар сайлана еди. 1950 джылдан бери 4 джылда бир сайланады.

Мухтар Сымайылдан сора мени атам да ичлеринде болуп кёп адам мухтарлык етгенди. Алай а ичлеринде унутулмазча елге куллук етген бири да джокду. 1970-ли джыллада мухтарлык етген Чомаланы Бекмырзаны джашы Давут елге бюгюн да джарап тургъан межамла етдирген еди: биринчи болуп ел кабырланы тегерегине деменгили таш бурув ишлетди, кабырларыбыз тебленгенден кутулду. Мындан башха елни тюз ортасына ел межамла салдырды: мухтарлык юй (правлен), джашла олтурургъа салон, картла олтурургъа салон, той етерге джыйылув етерге салон, бербер тюкен, ашарык-ичерик тюкенле. Ел межгитибиз оюлургъа джетип тура еди, аны ойдуруп джерине кеп межгит етдирди. Мектапны межамларын джангьртды. Хамам ишлетди, алай а аны джорюталмай турадыла. Мектапны катына устазла олтурургъа деп юйле салдырды. Елге кадастро келтирип харкимни юйю джерин кеси юсюне джаздырды. Елни огъары джанында орналгъан биченликни бир бир джерлерин тюбден ургъан сув басып кёмюлдевякле болуп турувчан еди. ДЖайылгъан, саркмагъан сувда ургъуйла кёбейип инсанлагъа заран бере едиле. Давут бу биченликни бир джанындан канал каздырды. Узаймай тюбден ургъан сув думп болду. Биченликни тюбю капкаты куруду. Сувну сюйген хансла джок болдула. Калгъан хансланы ёсюмю да кысхарды. ДЖылы айлада келивчю канатлыланы кёбю елибизден ёнеледиле. Была бары да узун джылладан бери етилир керекли болуп тура едиле. Давутну етген ишлеринде елге хайыры болмагъан иш ма бу канал болду, калгъанла бары да ёмюрлюкге джарап турлукдула. Сёзню былайында елге атив куллук етгени себебли Давутха бюсюрёв етеме...

Елни ичген сувуну юсюнден...

Ертугърул ел кургъак ак дуппурланы юсюнде куралгъанды. Елни тёрт джаны дагыл тюзледиле. Шимал джаны была кюн батхан джанында джашил тюзлюкле барды. Быладан кюнбатхандагъы джашил тюзлюкню малдан корувлап бичен ёсдюредиле. Алайда хар юйню 3-4 декар чаклы биченлиги барды. Корувланмагъан джерлени да кырдыгъы бек кючлю болгъанына увак аяклыла да ийнекле да бек хайырланадыла. Мында быллай кырдык ёсген джашил тюзлеге "чайырлык джерле" дейдиле. Хар

юйню юлюшю болгъан биченлик джылсайын бир джолда джалынады. Бичени мал суйюп ашарча бир да алапатды.

Мал отлавгъа коюлгъан джашил тюзлюкню ортасында елден бир кычырым арлакда бир чешме (быргъыдан акгъан гарасув) барды. Быргъыдан акгъан сув, тегене тизгинни толтурады, бу сувну да малла ичедиле. Адамла да ма ол джагъыз чешмеден сув иче едиле. Тиширувларыбыз 48 джылны айтылгъан чешмеден сувагъачла была челеклени боюнларына салып сув ташып тургъан едиле. Бирбирледе еркишиле арбагъа салынган уллу бёчкеле была юйге сув елтселе да капда тургъан сув джегил бузулгъаны себепли ичерге келишмейди. Миңден аз болмагъан адам саны, 20 миңден артык увак-уллу аяклы хайван саны болгъан бир елде ичер сув ма бу джагъыз чешмеден агъа еди. Быргъыдан акгъан сув а сабий бувундан калын тюл еди. Бу себепден талай хуя казылып сув чыгъарылгъан еди, алай а сувлары бек тузлу, бек ачы еди. Малла суймей ичерге кюрешселе да инсанла чыртда ичалмай едиле. Чешмени суву да алай алапат тюл еди, артыксыз да кыш айлада бокланып агъа еди. Аты арбасы болгъанла бу кёзювде тегерек елледен маджал суву болгъанлагъа барып бёчкеле была сув келтире едик. Елибиз сув тарлыкгъа 50 джылгъа джувукну катланды. Кырал 1953 джылда, елибизни 15 км шималында орналгъан Арайыт атлы тавну етегине джувук джерде чыкгъан Ёйлюкоз атлы гарасувну елибизге келтирди. Келген сувну межгитни арбазында 50 тонлук бир депо ишлеп ага агъарча етдиле. Алайдан да елни тийрелерине таба быргъы салып 5 чешме ишледиле. Былайлык была сув тарлыкгъындан тынчлыкгъа чыкдык. Бусагъатда ол чешмелеге башхаланы да кошхандыла. Артыксыз да малла хайырланырча ел аллы тюзлюкге 3-4 есе да чешме салгъандыла. Сувларыны да хатасы джокду. Сув джаны была карасагъ бизни елибиз Азиягъа ошайды. Дагъыл тюзле, кургъак джерле, тереги джашил хансы болмагъан ак дуппурла. Тав ишанына джук да кёрлюк тюлсе. Бизге ем джувук тавла 15 км узакдадыла. Сабан етерге джаравлу топуракла да барды, джавум иги болса битим да иги болады. Джавум аз не да болмагъан джыллада джук да чыкмайды. Сёзню кысхасы былайда джашагъанла ачдан да ёлмейдиле, башлары была да бармайдыла. Юй башына тюшген джер бавур 100-150 декар чаклы кургъак джерди. Былай бир джерни

хайырына карап калган адамны оңарыгын киши да айталлык тюлдо. Малчылык етмеген юй инджилликди. Алай андан мындан джер сатып алып 500 декар, 1000 декар дегенча джери болган юйлени хатасы джокду. Аланы да саны 15 юй чаклыды. Бу себепден, елде джашав кыйын болганында, джаш тёлөле шахарлагъа кетип алайлада ишлеп башларын асырап тебрегендиле. Енди елде бек аз джаш адам калганды.

Урушланы юсюнден...

Кафказдан хаджирет болуп Тюркге келип алагъа деп ишленген елде кеси енчи юлерине орналып енди бир тылпув алайык деген заманда ем алгъа джукган аврувла, ызы была да уллу урушла чыгып джарлы хаджиретлени кармалтганды. Иш муну была калса нек харибең. Кургъаклыкны себеби была малчылык сабанчылык да еталмай джашав кыйынлык да бек джанларына джетгенди.

Алгъарак да айтылганы кирик кургъак степ джашавну ебин билмегенле, джашавгъа адаптацион етгинчи ва бек инджилгендиле. Халкыбызны тюгел 1943-44 джыллада Азияда кёрген кыйынлыгы тегли болмаса да уллу зорлук сынагандыла. Бююн да кабырлагъа барып карасаң, ески кабырланы кёплюгю, артыксыз да сабий кабырчыкланы кёплюгю адамны джюрегин тавусурчады. Себеби да безгек аврувду. Иш аны была ва калса нек суймей едиң. Кыш кёме была ёпке аврувла, джай сюрюн, салмонелла, дб. енфексийонла сабийлени тавусургъа джетдиргенди.

Ашавну карувсузлугъуна ал джыллада тели аврув (тифус), салмонелла (тифо) дегенча епидемияла да кошулганды. Быланы барындан енди кутулдук, дер заманда ёпке аврув (туберкулез) джайылганды. Уллу епидемияла была урушладан сора кёрюлген ёлюмлени кёбюню себеби туберкулезду. Аврувла была ачлыкдан амалсызгъа тюшген юдегиле башха хоншу юйю елlege кёчюп алайлада кол кыйынлары была джашаргъа мурат етгендиле. Бююн Ялова шахарда джашагъан карачайлыла ол кёзювде кёчгендиле. Тюркню Башеркинлик Казаватына дери алайда джюзле была карачайлы джашагъанды. Мени тергевюме кёре, Ертугърул елни юч етип бири узак Чифтликкёйге (Ялова'да) кёчгенди, дагыда юч етип бири тегерек елlege кёчгенди. Калганла да кеси елибизде джашаргъа кюрешгендиле. Казаватланы кюнюнде

барыны да кёрмеген кыйынлыклары калмагъанды. Казават тохтагъандан сора, джаны савланы бары кеси еллерине кайтгъандыла. Алай а Чифтликкёйден кайтгъанла аздыла.

Сёзю былайында есима тюшген бир хапарны айтыргъа излейме: Танылгъан джазывчу Ёзденланы Абукалийни "Койчу была ДЖашлары" атлы хапарында атлары айтылгъан Завредейланы Койчу была юдегиси да Тюркге келгенледендиле: ерге баргъан төрт кызы была джағы юйленип тургъан тамада джашы Хошдай. Калгъан юдегиси анда калгъан болурла, мында атлары айтылмайды. Хошдай атасы Койчуну да алып Чифтликкёйге кёчгенди. Алай а Койчу кёп бармай ёлгенди. Кабыры Чифтликкёйдеди. Койчуну кызларындан тувгъанла была тувдукларындан кёпню танийма. Чамчылыгы, джырчылыгы была танылгъан Хошдай а Чанаккала урушгъа барып шейит болуп калгъанды. ДЖағыз кызы Айшат была бийчеси Бисминат Хошдай ёлгенден сора бизни елге кайтгъандыла.

Бурундан бери айтылып келген бир пропаганда сёз барды: "карачайлыла, динлерине Орус зулму тиймесин деп Тюркге кёчгендиле". Муну ётюрюк болгъанына Койчу была анычаланы хаджиретликге куралгъанлары шагъатлык етеди. Билинџени кирик Койчу бир да малкёз, бай адам болгъанды. Дин джаны была бек супу болгъанын киши да айтмайды. Дин еркинликге тыйгыч салынџанны тышында зулму болмаса еди Койчу юч джыйырма джылда джыйгъан малын мюлкюн коюп Тюркге келирге не иши бар еди? Бу хапаргъа киши да ийнанмайды. Койчу да, анычала да, калгъанланы бары да емперялист Ересей Кыралны зору была джуртларындан, малларындан мюклеринден айрылгъандыла. Сюйюп бири да келмегенди.

Урушладан сёз ачама деп, кайдан кайры келдим. Ал джыллада джашав зорлук была аврувланы салгъан кыйынлыгына джаш еркишилени урушлада фронтлагъа елтилгени да кошулгъанды. Бу себепден елде ишлер адам калмагъанды. 1908 джылдан башлап 20 джылын толтургъан джашла Арабияны кюнлюм джанында Емен'де бардырылгъан урушлагъа джиберилгендиле. 1912 джылда Балкан Уруш башлап алайгъа да кёп еркишибиз кетгенди. Биринчи Дуния Урушта ва колу савут тутхан еркишилени бары аскерге чакырылып бир кесек аскирчилик юретилгенден сора фронтлагъа чачылгъандыла. Чанаккала Казаватда (1915) куру бизни елден 75-80 адам шейит болгъанды.

Былань ичинде сакалы чыкмагъан джашла болгъаны киби, Хошдайча адам ортасы болгъанла да бардыла. Бир юден юч-тёрт шейит болгъаны да билинеди. Сёзючюн ДЖанкёзлени Ысламны юч карнашы Чанаккалада калгъанды.

Тюкге келип орналгъандан сора саны-савлугъу карывсузланы аврувла, саны-савлугъу карывлуланы да казаватла тавусханды. Енди унутгъанбыз да ол кюнлени зорлугъун есге да тюшюрмейбиз ансы не кыйынлыкла, не халекликле сынагъанды джарлы халкыбыз. Атаджуртда калгъанла завуклукда джашасала не бар еди. Алагъа да болмагъанды колайлык. Болшевик революциядан башлап тюбелек Атаджуртдан сюрюлюп чыгъарылгъынчыгъа дери кёрмеген кыйынлыклары, сынамагъан зорлуклары калмагъанды. 13-14 джылны Азияны сувсуз степлеринде, кум тюзлеринде адам санларыны джартыгъа джувугъун джоюп ызларына алай кайтхандыла. Барыны да кадары бир болгъанды: кыйынлык сынагъан кадар.

Кабырла, кабырла...Кайры барсаң да учу кыйыры болмагъан кабырла. Тюп болуп калгъан карачайлы юйдегилени иесиз кабырлары. Ийсагъын тилленип бир хапар айтыр мадарыгъыз болгъа еди! Бизни юйюбюз Карачайдан 8 адам болуп чыгып ал юч джылны ичинде куру еки адам калгъанды: бири атам Азрет Алий, бири да атамы ем гитче егечи Залихат.

Андан мындан есиме тюшгенле...

Елни джашлары бош заманларында спор еришювлеге бир да ёч болувчан едиле. Артыксыз да кач арты была джаз аллында иш аз болады, бош заман кёпдю. Карабашланы Хайитбийни юйюню артында кең бир майдан бар еди. ДЖашланы еришивлери алайда бардырыла еди.

25 джылны тюбюнде болгъанладан гыртчы джашла бирбирлери была тутуша едиле. Пилатоп ойнав ем суююлген бир спор еди. Пилатопну адам ортасы болгъан адамла да суююп ойнай едиле. Колташ атив да алай еди. Кыш да болса джаз да болса, колташ атылмагъан кюн озмавчан еди. Секирген спорла да кёп етиле еди: ючден секирген, юч атлап секирген, чабып келип секирген, мийикден секирген, амма джукка етип секирген, д.б... Тамадаракла хакимлик / тюзкишилик ете едиле. Бирбирледе сабийлени джыйып аланы да бирбирлери была

ериштирювчен едиле. Бу алакат спорладан енди колташ болмаса бири да калмагъанды. Футбол топ елlege киргенинде бары да унутулду.

Ендиги төлюле Карачайны миллет спорларыны атларын да билмейдиле.

Артыксыз да колташ атханда алчылыкны джылла узуну кишиге бермей тургъанла да бола еди. Сөзючюн мени тежим, анакарнашым Акбайланы **ДЖанболат** быладан бири еди.

ДЖашавну ичинде “чам затла” да көп бола еди. Калгъанны коюгуз, дин джашавну юсюнден да чам-кюлкюлюк ишле болувчан еди. Сөзючюн, Борлаклары Көккөз кара танымагъан бир адам еди. Карачайдан 8-9 джыл болуп келгенди. Арт ала азан кычырырга юренген еди да минарагъа суюп өрлей еди. Кесини да алакат конурав авазы бар еди. Ол көзювде джумхуриятчыла азанны Тюрк тилге көчүртүп тюркча кычырта едиле. Ертден азанда айтылывчу “Ассалату хайрун минаннавм” деген сөзлени тюркче магъанасы олду: “Намаз джукудан хайырлыды”. Көккөз харип бир күн ертден азан кычырырга деп минарагъа өрлегенди. Акыртын акыртын азан кычыра келгенди да көзюв огуарыда айтылгъан сөзlege келгенинде “ДЖуку намаздан хайырлыды” дегенди да джибергенди. Сора бир кесекни мурукку етип, джауылыч айханын да ескерип “мааа!” дегенди, халатын түзөлтгенди. Алай а Көккөз харип тауны бурну карагъанлай азан кычыргъан есе да ол көзювде орундан кобуп арбазда малгъа карай айлангъанла была кеси кереклилерине айлангъанла Көккөзни азанын ешитгендиле. Не етеригед харип елни авзуна тюшдю, артдан “Көккөзни азаныча” деген сөз айтуп болуп, чам хапар болуп айтылып тургъан еди. Аны бюгюн да унутмай айтханла бардыла.

Аджиланы Харун Ефендини джашы **Гюрбюз** была мен сабийлигибизде да, джашлыгъыбызда да межгитге джорюрге өч едик. Бир да атив авазы болгъаны себепли Гюрбюз ким да суюп тыуларча тавушлук азан кычыра еди. Ол көзювде екибиз да джетген джашла болгъан едик. Бир күн Гюрбюз азан кычырды, биягъынлай муваззинлик етди, намаз кылдык да межгитден чыкдык. Екибиз да Төбенелге таба айландык. Орамда Гоштюйме харипни тувдугъу ДЖавхаргъа тюбедик. ДЖавхар джылы еки джыйырмань озгъан, юйленмеген карт кыз еди, чамгъа да бек уста еди. Бизге айланды да: “Көр сен аланы... Күн сайын минарагъа өрле да –Аллах еки бер- де да кычыр. Биз бирни да тапмай тургъанлай,

сизни екини тилегенигиз кайсы масхапгъа сыйынады?” деп, чамланды. Хайда кюлдюк, хайда кюлдюк, Джавхар харип да бизге кошулду, дагыда бир кюлдюк. Аны айтханым, джашавубуз татлы еди, иги кёллюлюк, джашавну кыйынлыгъын чамгъа-накырдагъа буруп нени да атив джаны была кёрмеклик алакат адетлерибизден бири еди. Быллай адетлерибиз еллерибизде ентда бардырылады.

Тил бургъан...

Бурунгу Карачайда сабийлеге Куран окугъанны юретген устазла бир адет салгъандыла, ол адет неди десегиз: тили айланмагъан сохтаныкны тилин бургъан. Устаз кирсиз бир бусхулчук была сабийни тилинден тутуп бурса ачыгъанына не сёз барды. Алай а тилин бурдурмазгъа да амал болгъанды: савгъа берген.

Бу адетни калай салынганын да ескертейик: Абдиекни ал джюзюнде “Вассамаи за-т-ил буруджи” деп башлагъан бир сувра барды. Былайда озгъан арабча “за-т-ил буруджи” деп айтылгъан сёзге Карачай медирселеде чам етип карачайча “тил бургъан” деген магъана берилгенди. Бу суврагъа джетип дагыда тили айланмагъан сабийни тили айланлык тюлдю, деп хокум етилгенди. Алай тилин бурдуруп тилин ачитхандан есе медирсеге тазир савгъа келтирип кесин андан кутхарыргъа да оу берилгенди.

Тазир савгъа ва алай кыямыт зат тюлдю. Устазланы да сохталаны да кюнорта азыкгъа ашар затларын медирсеге келтиргенди. Карачай тиширивла карап карагъынчы мыга мадар тапхандыла: джавда бишген гардош хычин. Сабийлери “Тил-буруч” суврагъа джетген анала, джавда бишген хычинланы юс юсге калап, катына да чайкалгъан джавну салып медирсеге джиберип тургъандыла. Устазла да сохтала да тегереклешип савгъа хычинланы ашап, калгъанын да джарлы юйлеге савгъагъа бергендиле. Былайлык была устазла ишни чамгъа накырдагъа буруп Куран окургъа юренгенни сабийлеге сюйдюргендиле, сотсиял болушлук тинни ёсдюргендиле, тостлукну-карнашлыкны бегитгендиле. Муну алакат бир адет болгъанына не айтув барды? Уруп, туюп, балака салып сабийни коркутмай, джарашуву была окургъа, динин юренирге тырмашдыргъанлык керти да иги адетди, атив тукум бир педагожик джорукду.

Мени сохталыгымда бу адет кызыв джюрюй еди, енди модерн джорукла была Куран окургъа юрениледи, бу себепден миллет адетлерибизден “Тил бургъан” да унутулгъанды.

Еджиклев...

Карачайлыланы “еджиклеп Куран окутургъа юретген адетлери” да бек алапат бир джорук еди. Сёзючюн “Алхам сувраны” еки сёзюн карачай еджик была еджиклеп юлгю берейим: Елиф лам сын ал, хамим сынхам “Алхам”, дал турду “Алхамду”, лам лам асыралил, ламелиф сылла, хей асыраи “лиллахи”, раббий сынрап, бий лам асырапбил “раббил”, айын елип сын а, лам сылла, мий мий асырабий, нун сын а “алабийна” ... Бу, тавушлук бир еджиклев джорукду. Сохтала бары бир авуздан тавуш салып еджиклеп тебреселе, сейирге кара да кал. Биринчи болуп бу джорукну кимни салгъанын билген амалсызды, алай ким есе да алапат бир джорук ортагъа салгъанды.

ДЖеңил юретирге модерн джорук тап есе да, адамны еджиклеп юренгенин унутургъа амалы джокду. Карачайны еджик джоругъу Тюркнюкюнден тапды, пратикти. Мен еджик была Куран окургъа юренгениме. ДЖаш-кыз сабийлени бары биргелей тюрлю тюрлю авазлары была дерслерин еджиклеп тебреселе сейирге кара да кал. Алай алив, алай суююмлю еди Кур’ан сохталык. Ендиги устазланы мыңа кёллери кюллюк есе да Куран окугъанны суююмлю, завуклу халгъа келтиргени себепли бек джаратама. Таң джылы келген сабийле да келе едиле, Кур’ан юренирге. Была Ефенди болмагъан кёзювде тюрлю тюрлю оюнла чыгъара едиле, бирбирлерине накырда да ете едиле. Алай а киши тил етип кюрешмей еди. Бурун заманда накырда джашавну бёлюнмеген бир заты еди. Бу завуклу кюнлерибизни бары да озуп кетдиле. Болса да кёзювю озгъан затны ызына кайтаргъан кыйынды. Ендигиле Карачай еджикни билген да етмейдиле.

Ал мектапха баргъан кюнлеримден бир еки ескерив...

Елибизни устазы Айтек атлы бир адам еди. Мында устазгъа “Муаллим” дей едиле. Карачайлыла аны болушлусуча айталмай “маллим” деп коя едиле. Айтек, кыралны джоругъуна кёре Тюрк тил была окутургъа керек еди. Алай а Тюрк тилни бек джорютюп кюрешмей карачайча была

юретип коя еди. Бу себепден алмектапны ал юч джылында Тюрк тилни юренирге оҗ тапмадык.

Биз ертденбыла сагъат 9'да мектапха джыйылгъанлыкгъа Айтек алай гузаба етмей еди. Качан табына келсе ол заманда келип дерс юрете еди. Бир кюнде юретгени 2 сагъатдан кёп тюл еди. Алай а дерс юретирге алапат пахмусу бар еди. Калгъан устазлары 5 сагъатда юретгенин Айтек бир сагъатда юретип коярык еди. Айтек бир бирледе келмей да кала еди. Биз да харгюр ете заманны оздуруп юйюбюзге кайта едик. Саныбыз 50-60 болур еди деп оюм етеме. Ем тамадабыз мени анамы егечи Дуппурну джашы Ремзи еди, ем кичибиз да мен едим. Мен 6 былда, Ремзи да 11 джылда. Кызлары ем тамадалары тюкенчи Халилни кызы Нораң еди. Тюкенчи Халил Сиврихисар шахардан бир тюрклю еди, елибизда тюкенчилик ете еди. Сабийлери уваклай келгенлери себепли болур еди алив карачайча сёлеше едиле. Халилни еки джашы была еки кызы бар еди, бары да бизни елден юленип юйдегили болдула.

Айтек болмагъан кёзювде, Ремзи была Нораң кеси кеслерине башчы болуп кала едиле. Тынч турмагъанлары не да аланы айтханларына сыйынмагъанлары атларын кагъытгъа джазып "Айтекге берип тюйдюрлюкбюз" деп коркута едиле. Алай а начасла улку алыргъа да биле едиле. Аты джазылгъанла алагъа дефтерлеринден еки кагъытны кобарып берселе атларын кората едиле. Былайлык была кагъыт джыйып уллу дефтерле етген едиле. Алай а коркутгъан болмаса Айтекге бек тил етип кюрешмей едиле.

Бир кюн калай болду есе да мени атымы кагъытларына джаздыла. Мен алагъа дефтеримден кобарып кагъыт улку бермедим. "Сени Айтекге айтып ашхы тюйдюрлюкбюз" деп коркув берирге кюрешселе да джукгъа да санамадым. Узаймай Айтек келди, дерсге башлай тебрегеллейине бармак кёлтюрюп айтырым болгъанын есертдим. Ол да айт деди. Мен "Маллим, Нораң была Ремзи, сага айтып тюйдюрлюкбюз деп сабийлени коркутуп аладан дефтер кагъытлары улкугъа алып турадыла" дедим. Аллаи Айтек кобсун джети каллымы башына! Ремзи была Норанны алгъа чакырды, сорув салды, екисин да ашхы тюйдю. Джыйгъан кагъытларын да иелерине чачтырды. Екиси да джаякларына маллимни кол ызлары тюшюп мага да ерши карай джерлерине олтурдула... Ремзи была

Норанга тюбесем ол хапарыбызны ескертип "сизни калай туюдюрген едим" деп селекеге алама.

Тюкенчи Халилни огъарыда айтылган төрт сабийинден сора мени была тең бир кызы бар еди. 4-5 джыллык кёзювюнде сув азыгы болган еди. Ахырда да аны хапарын да айтайым. Ел чечмени (гарасувну) шимал джанында "Татлы хую" деп бир хую бар еди. Мадарсызга тюшсек аны сувун да ичювчен едик. Алайга еркишиле бёчге салынган арбала была барып, хуюдан сув тартып бёчгелерин толтуруп юлерине сув елте едиле. Бир кюн Тюкенчи Халил да бёчке была сув елтирге деп Татлы Хуюга барганды. Биргесине талай сабийи да болганды. Ала ары бери чабып ойнай, Бербер Халил да челек была сув тартып бёчкесин толтура турганлай, каллайла болган есе да кичи кысчыгы хуюга тюшгенди. Халил кычырык сыйыт етип тегерекден болушлук излегенди. Алай а хуюга секирирге тавкел болалмаганды. Джувукдагы биченликде ишлей турган адамладан талайы тавушну ешитип гузаба джетгенди. Ала келгенинде Халил белине джип байлап мыллыгын енишге атханды. Хуюну куру теренлиги 4 м, сув теренлиги да 1 м. чаклы еди. Сабийчикни джипге байлап огъары тартдырады, кесин да ёрге чыгарадыла. Ес ташлап турган кызчыкга джан киргизирге деп кёп кюрешселе да джук еталмагандыла, кызчыкны ёлгени белгили болганды.

Артдан алай айтувчан едиле: Бербер Халил тавкел болуп, белине джибин байлап, джипни бир джанын да арбаны чархына байлап хуюга енсе еди, сабийчигин кутхарырга оң табарык еди. Хую, адамны боюн алырча терен болмаганы себепли кеси аякта сюелип кызчыкны да ёрге тутуп турса, болушлукга келгенле екисин да ёрге тартып коярык едиле.

Сёз сув азыгы болганны юсюнден ачылганында ентда бир сув азыгы болган джашны хапары есеме тюшдю, аны да айтайым. Алгарагда хапарлары айтылган Чорналары уллу малчылык джюрюте едиле. Чорнаны джашларыны екиси куру да сюрюв ызындан айлана едиле. Быладан Февзи (Пёвзю) атлы джашы джаш болганлыкга башсюрювчю еди. Кичи карнашы Явуз да аны болушчусу. Бир кюн, джашладан Пёвзю сюрювюн суварырга деп Сакаря сувну джагасына

баргъанды. Бу кёзювде сюрювчю нёгери Умарны Ихсаны да кеси сюрювю была алайда болгъанды. Сюрювлерин сувгъа бошлап кеслери да лахорну бардыра тургъандыла. Пёвзюню еки алапат ити бар еди: бири коңур сары, бири да талгъыр. ДЖомакладагъы егерлеча еки бёрю тутхан ит. Кюнню бир авугъунда каллай болгъан есе да Пёвзюню бек багъалы сюрювчю таягъы сувгъа тюшгенди, ол да аны ызындан секиргенди. Айтувгъа кёре иги джюзерге да билмегенди. Сакаря сув а бир да терен сувду. ДЖюзерге уста болмагъанны ичине алыргъа ёчдю. Пёвзю да таягъыны ызындан кан дыгалас ете, ызындан да джеталмай бата чыгъа бир кесекни термилгенди, сора джомакладагъы Аймушлай кёзден тас болгъанды. Нёгери Ихсан да джюзебилмегенди, бу себепден болушалмагъанды. Есин башына джыйып Пёвзюге бир джип атса еди кутхарыргъа боллук еди. Нечюн десегиз, Сакаря сувну тюбю терен болгъанлыкъа кеңлиги азды, 10-12 м чаклыды. Сюрювчюлени кайсында да джип болмай мадар джокду. Калай есе да чырмалгъанды, джук да еталмагъанды. Тёгерекде башха адам да болмагъанды. Былайлык была 19 джыллык Пёвзю сув азыгъы болгъанды. Ол кюн екинди азанга джувук Пёвзюню итлери елге келип Чорналаны юйлерини аллында кычырык сыйыт етип термилгендиле, юйбюз джувук болгъанына итлени тавушларын биз да ешитген едик. Чорна'ны джюрегине кайгъы кирип "была сюрювню коюп нек келгендиле" деп аланы ызларына кыстаргъа кюрешсе да кетерге унамай сарын салгъанча улуп тургъандыла. Чорна атха минип итлени сюрювге кыстаргъа кюрешген есе да кетмегендиле. Узаймай атха минип, Абюсюфню джашы Бахавуддин кувгъун берирге келгенди: Пёвзю сувгъа кетгенди деп. Бахавуддин была атасы Абюсюф арбаларына бичен джюклеп алайдан озуп бара тургъанлай, Ихсан алларына чабып хапарны бергенинде, Абюсюф атны арбадан бошлап джашын елге атландыргъанды. Былайлык была ачывлу хапар карап карагъынчы елге джайылды.

Елни еркишилерины бары атлагъа, трактор арбалагъа минип Сакар сувгъа таба куйдула. Не келсин, болур болуп бошагъан еди. Чыракла джандырып кече ортасына дери излеп Пёвзюню ёлюгю табып елге келтирдиле. Айтувгъа кёре, Пёвзюню ёлюгю Чалкуланы Халитни куругъуна илинип ёрге чыкгъанды. Ёлюк келгинчи огъуна елни

картлары, тиширувлары, сабийлери калмай Чорналары арбазгъа толгъан едиле.

Ол кечени ертденбыласында Пёвзюню джаназысын асыраргъа хазыр етдиле. Белпынар елге да хапарчы ийилгени ючюн алайдан да кёп адам келген еди. Бек ачувлу бир джаназы болду, Чорна уллу сабырлык кёргюзюп бюсюрёв алды. Джаназыгъа бек кёп адам джыйылгъан еди, дыф деген бир тавуш чыкмай джаназы асыралды...

Былайда чертерге излегеним олду: итлени кычырыклары, сыйытлары, сарынлары бюгюн да есимден кетмейди. Иелери сув азыгъы болгъанында болушлук излеп елге келгендиле (Сакаря сув была елни арасы 6 км'ди), ачы кувгъун бергендиле, алай а киши да арылаялмагъанды. Мындан да аламаты неди десегиз, ол еки ит Пёвзюню кабырыны башына барып сарын салып турувчан едиле. Бу затха Чорна да юдегиси да елни адамлары да чыдаялмай аманга джетген едиле. Сора кёп бармай Чорна итлени башха елге коратты да аланы сарынлары тохтады. Бу затны чырт унутмайма, 1949 джылны джайыны ахыры еди... Ол кёзювде елибизде кёп адам джашай еди, не аявсуз миң адам. Бары да бир юнню юйюрлерича куванчда да джылавда да бирге болуп кала едиле. Сув азыгъы болгъан джаш Пёвзюге елни тюбелек кыйналгъаныны хапарын джазувгъа салгъан кыйынды. Дунияны башха халкларында бизни карачайлылача ачывда биргелик биринде да болмаз, деп акылым алайды. Бюгюн да алайбыз, бу бек алапат бир миллет енчиликди...

Бизни елни артында Азамат Хую деп бир джер барды, Чунгюрелчиле багушларын алайгъа теге едиле. Бир кюн елни сабийлери джыйылып багушха джувук тюзлюкде ойнай тура едик, 20'дан артык сабий бар еди. Ойнай турганлайыбызгъа катыбызгъа Чоканы Хайдары келди. Хайдарны биз ойнагъан джерге джувук сабаны бар еди. Каладжук была аны баштёбенине айландыргъанында ташлары ортагъа чыкгъанды. Бизни кёргенинде ташланы ативлатыргъа оюм етгенди. Хайдар: "Сабийле бир кесек сабыр болугъуз, бир зат айтырыкма" деди. Барыбыз да оюнну коюп тегерегине басындык. Хайдар дагыда "Ма ол сабанчыкны ташларын ативларгъа болушсагъыз, хар биригизге кемпек алыр чаклы ачха берликме" деп сёлешди. Сабийле куванч аллы болуп сабанга чапдыла. Узаймай ташланы джыйып ырджыгъа калап

тебредиле. Мен, Ердувду бир да Абидин бир кесек авур кымылдадык, кёп бармай да тийребизге таба айландык. Хайдар “Кайры барасыз” деп тавуш етип ызыбыздан куваларгъа мурат етди есе да джеталмады, карап карагъынчы елни кыйырындагъы капхакны башына джетдик. Арабыз 100 атлам чаклы еди. Сабийле кумурсхалача ишледиле, джеңил огъуна сабанчыкны ташларын аривладыла. Сора ачха алыргъа деп Хайдарны тегерегине басындыла. Алай а ол хурджунуна узалмады. Алгъы бурун арив айтып чачаргъа изледи, болмагъанында хыны етип сабийлени чачув кучув етди. Биз ючюбюз Хайдарны етгенине бек ачувландык да авзубузгъа келген аманны куйдук: токал ёгюз, токал ёгюз! деп кычыргъаныбыз есимдеди. Токал ёгюз, Хайдарны артындан айтылгъан чам аты еди. Бизни туталмазын биле болур еди, джук да айтмай кеси юю табагъа ташайып кетди.

Биз Хайдаргъа караканны куйгъан капхагъыбызны арлагъында, дуппурну бетине салынып тургъан бир койбав барды: Чорнаны койбаву. Кюнню биринде Ердувду, Абидин, мен хана ойнаргъа дедикда ол койбавгъа джувук гяхиник ханс кючлеген топуракгъа ханала каза тебрedik. Абидин была Ердувду хана каза едиле, мен да арлакда куругъан койбокчукла джыя едим. Кулагъыма бир тавуш келди, карагъанымда Хайдар Абидин была Ердувдуну колларындан тутуп енди нечиксиз, дей тура еди. Ала да Хайдарны еки колун еки джанына ачып ычхыныргъа дыгалас ете тура едиле. Койбокчукланы джерге какдым да джерден бир еки таш джыйып Хайдарны башына атханча етдим, ол да таш бетиме тиеди дегенча болду, дейме еки колун бетине бетджан етди, Ердувду была Абидин ычхындыла да хаман качдыла. Мен да алагъа кошулдум, кёз ачып джумгъунчу елни ичине ташайдык, ызыбыздан куваларгъа мурат етди есе да хар бирибиз бир джары качханыбыз себепли джеталмады. Бизге дунияны аманын куя кеси тийресине айланып кетди.

Арта мен адам арасына кошулгъандан сора Хайдар мени была ушак етерге бек сюе еди, ёре оту джанмаса да. Хайдарны быллай бир кеси кесин сюймеклиги, менчилиги акылын тас етгинчиге дери барды. Ем ахырында адамладан да ишинден да узак болду. ДЖашлары джетгенлеринде аталарын джукгъа да кошмадыла. Мал байлыгъы иги еди, алай а бир да кыйын адам еди. Арт ала елни ефендилери была байларын коратырыкма деб айлангъан хапары бар еди... Андан мындан

есиме тюшгенлени хапарын айта келип чотдан чыгъа тебрeдим, енди
кояйым...

ДЖаңур дува...

Бизни ел бир да кургъак джерде орналгъанды. Бир бир джыллада тамчы
тюшмей калгъаны да болады. Быллай кургъак джыллада джамагъат
джыйылып "ДЖаңур дува" етерге деп ел тышына чыгъывчан еди. 1948
джылны джазы бек кургъак болду. Майыс айны башында болурму еди
дейме, карыву болгъан юйле бирер козу бердиле, базардан да машок
была пиринч алынды, савут саба да джыйылды. Ел бачханы тал
тереклерини арасында казанла салындыла. Барыбыз алайгъа
джыйылдык. Уллу адамлада мыдахлык, сабийледе ва куванч белгили
бола еди. Кочхарланы Сары Алий да шапа. 30'дан артык козуну
кабугъун алып, туврап казанлагъа толтурдула. Олбир джанында да
джамагъат, ефендини артында кыбылагъа айланып тизгинленди.
Барыбыз ол етген тилеклеге "амин!" деп кошула едик. Сабийлени
джюреклери уллула чаклы бир кыйнала болмаз еди, "джаңур дува"
бизге той оюнча келе еди. Дува бошалгъандан сора хар адам кеси
табагъын аягъын алып, шапа Сары Алийни аллына барып ет была
пилавдан азыкгъын алды, мен да алдым. ДЖюзле была адам ашарыкгъа
мыллыгыбызны атдык, алай а сени джавуџ ашасын ол хантны. Сары
Алийни шапалыгъы аллай бир болур еди, ет да пилав да джалын
ийисден авузгъа салынмазча татувсуз еди. Кёлюм булгъанып
ашаялмадым, калгъанланы кёбю да ашаялмады. Дунияны ашарыгъы
зыраф болду. Картладан бир кавумла накырда кюйде Алийни
шапалыгъын селекеге алгъанла да болду. Чачыла тебрeдик, кёкде бир
еки булут кёрюндю есе да джаңур джавмады. Ол джыл сабанлагъа
кирилмеди. Аны айтханым, ашатып ичирип етилген джаңур дува кургъак
джерледе муслиманланы арив адетлеринденди. ДЖамагъатны бары
Аллахны аллында тептеџ болуп тилек етеди, джарлы халк да етден
тояды. Ендиледе ашарык ичерик была джаңур дува етген адет да
коюлгъанды. ДЖамагъат межгитге джыйылып дува етип кояды. Дуваны
кайда да етерсе, мыџа не айтув барды, алай а ел сыйлагъан адет иги
кюнде да аман кюнде да бирликни кючлендирген, инсанланы
бирбирлерине илешдирген алапат бир адетди.

ДЖаһур иги тюшген джыллада сабанла кайнап каладыла. 1946 джылда алай болгъан еди. Ол джыл, бир сабаныбызгъа зынтхы урлук атхан едик. Зынтхыны мийиклиги адамны боюн алырча узун еди. Бир да кыйналып чалгъан едик. Атам харибни зынтхы сапладан маџа сыбызгъы етгени бюгюн да есимдеди.

Енди алгъындача бек кургъаклык болмайды. Иклим (клима) тюрленџен есе да билмейме, отлавлада качан да мал джубаныр чаклы ханс болады. Мында мал отлагъан бош джерлеге "кыр" дейдиле. Карачайчада "кыр"ны джерин тутарык сѣз тапмадым. Бар есе да мени есима тюшмеди...

Камишчилик...

Кафказ тавлада камиш болмагъанына шек джокду. Мында сув джагъалада, сув джайылгъан тюз джерледе "сазлык" деп айтылгъан камишликле барды. Бизни Сакаря сувну мал кирмеген джанында да уллу камишликле барды. Елде ындыр иш бошалгъандан сора камиш чалгъан адет бар еди. Адамла кайыклагъа минип джайылгъан сувну ичинде битген камишлени чалып кюлтеле етип кайыкларына джюклеп кыйыргъа ташый едиле. Камиш кысхарак саплы курч оракла была чалынады. Бу ишни юсюнден усталыгъы болмагъан не да ишни ебин билмеген адам чыртда джук еталлык тюлдо. Сабы калын, мийиклиги 3-4 м'ге джетген, джапраклары да аз болгъан камишни юлени, бавланы, джатмаланы юсюне джабып юсюне да сув ѳтдюрмеген топурак куя едиле. Бу себепден камиш бек джарагъан бир хансды. Бою кысха, джапырагъы булчугъу кѳп камишни ва мал ашы етедиле. Быллай камишлени курутуп бичен дуркугъа калап кыш келсе малланы аллына сала едиле. Артыксыз да атла была ечкиле сюйюп ашайдыла. Иш муну была да калмайды, мал-сабан карыву иги болмагъан юйле кѳп камиш чалып кюлтеле етип аны базарда не да башха елдеде сатып ачхагъа авуштура едиле. Былайлык была джашав кереклилерин тындырыргъа мадар таба едиле. Камишлик кыралны джери болгъаны ючюн хар кимге да еркинди. Чалынџан джерге камишни игиси чыгъып калгъаны ючюн бошалыр коркув да джокду. Артыксыз да юсюне кырав тюшюп джапыраклары тѳгюлген, саплары агъачча катгъан камишле базарда иги ачха ете еди. Алай а кышха джувук сувук кюнледе чалынџаны ючюн кыйыны кѳпдо. Мадары болмагъанла ол каты сувукну

түбүндө камиш ишлерге бара едиле. Быллай тукум камишле мекам джабаргъа иги болгъаны кирик, тол/чалман тутаргъа да бек джаравлуду. “Тол” неди десегиз, койбавланы төгерегине джелни тутар ючюн джерни бир кесек казып ичине камиш кютелени тизип ишленген бурувду. Неда кысхасы была айтыргъа боллук усе, “тол=камиш бурув-камиш чалман”ны атыды.

Сазлык деп айтылган камишликте джеген етерге джорютюлген джассы кавра хансла да битеди. ДЖегенликни чалып талай кюнню курургъа койгъандан сора, юсюне сув себип джумушатып джеген согдадыла. Аламат джеген согда билген тиширувла бар еди. ДЖегенни юню түбүне джайгъандан тутуп кабыргъагъа таягъанга дери кеп джерде джорютеди. ДЖерге джеген джайып аны юсюне кююз джаргъа да болады. Сазлыкта камиш была джегенликден башха төгөрөк кавра хансла да битеди. Былагъа семерлик дейди. “Семер” ешек джер деген сөздү. Семерлик каврала түббетюз джапыраксыз боладыла. Семерлик кавраланы ат хамутну джасдыгыны ичине да саладыла. Семерлик каврадан түп джасдыкла, сыртха салынган джастыкла да етиди. Сабийле ва кавра арбачыкла, четенчикле, оюнчакла да ете едиле... Сөзю кысхасы джарлы юлге сазлык иги джарав бере еди.

Мен да ёмюрюмде миң была джарты чаклы камиш кюте чалып байлагъанма. Муну юсюнден джери келсе хапар айтырма. Бурунну джарлы джашавуну юсюнден айтылык зат кёбдү, алай а барысын кайдан айтайым, быллай бири джетерикди...

Килиса елге кюёвлеб баргъаныбыз...

Анамы тамада егечи Алдаву гитче джашы Мухиттин Килисачы Аджиланы ДЖашавну кызын качырып юлгенеди. ДЖашавну бийчеси Зулихат Сылпагъарланы кызлары болгъаны себепли бизни джувугъубузду. Келин алган джыйын джаз етилген еди. Качда да кюёв чакырган адетни джорютюрге керек болду. 1952 джылда едик, тамада карнашым Нуреттин аскер кулукта болгъаны себепли кюёвнөгерлеге мени да кошдула. ДЖашлыктан есе сабийликке дженген бир заманым еди. Кюёвнөгерле трактор рёморкку толтурган бир джыйын болган еди. Тамадабыз да Чомаланы Карт Алий еди. Алий Екинчи Дуния Урушну артында качхынчы болуп Тюркиягъа келгенледен

еди. Бери келгенинде чачлары чыммак ак еди, не аявсуз 65 джылда болур еди. Кеси айтханҗа кёре Карачайда толү юдегиси калгъанды. Ол кёзювде аланы тюбелек Азиягъа сюрюлгенин киши да билмей еди. Былайда бир джаш тиширув была юйленип он джылдан артык джашады, алай сабийи болмагъан еди. Алий кёпню кёрген, адет джорук билген адам еди.

Мухиттинни кюйёвнёгери Кипкеланы Чугулуну джашы Сейди еди. Калгъан кюйёвнёгер джашладан есеме келгенлени да джазайым: Муратханны Хасаны, Хусейни Пёвзюсю, Харшимни Садыгъы, Хангерийни Халити, Окупну Найыбы, Рамазанны Илясы, Кёккёзчикни Ахматы, Локманны Батталы, Иссаийни Хаджиси, Сабирийни ДЖаваты, Абюсюфню Бахавуддини, Аджизни ДЖандырасы, Чокунаны Юрфети, Кая Османны Ахматы, Ысламны Абдуту, Саралийни Мовланхалили, Мен, дагъыда башхала. Аявсуз 30 адам бар едик. Мотурну рёморкуна курманлыкла была ашчик толусу хычынланы да салдыла. ДЖолгъа чыкдык, Килиса ел бизни елден 90 км чаклы узактады. Иҗир караҗы чёгерге Килисаны тёббесинден карагъан Армуттапур атлы дуппурну башына келдик. Тыш елледен келген джыйынланы алайда алларына чыгъып хошкелди бергенлерин билгенибиз ючюн дуппурну башында бир кесекни мычыдык. ДЖашладан бир екиси ушкокларын да атылтдыла, алай а не келген бар не да хошкелди берген. "Килисаны джашлары бизни адамгъа санамадыла кёре ем" деп кесибиз елге тигеледик. Барыбыз да Алийни буйругъу была арбадан тюшюп джаяв джюрюдюк. Елни кыйырындан кирирге орайданы кутуртдук. Тёгерегибизге сабийле басындыла. ДЖашларындан а киши да кёрюнмей еди. Аджиланы юлерине джетерге талай адам орамгъа аллыбызгъа чыгъып хошкелди бердиле, бизни арбазгъа, алайдан да юйге алдыла. Бир кесек ушакдан сора ашатып ичирдиле, сыйладыла. Кечени сагъат 11'и болду, алай а той кайгъы кымылдамайды. Елни джашлары да кёрюнмейдиле. Тамадабыз Карт Алий конакбайларыбыздан бирине сорду: джашларыгъыз кёрюнмейдиле, хошкелдиге келмезча бизден бир кыйынлыкмы кёргендиле? Сейирлик бир джувап алдык: "Килисада бир адет барды, тыш елге кыз берилсе, джашла кюйёв джанындан 'аякбасды' ачха деп джасак аладыла. Сиз а ол адетни тындырмагъансыз, бу себепден джыйынҗа кошулмай буҗайып турадыла". Аны биз да биле

едик, алай а еки елни арасыны узаклыгындан байлам салынмагъанлыкны себеби была ДЖанкёзлери килисачы джашлагъа джасакны төлеялмай тургъандыла. Кюйёвню анасы Алдав муну билгени ючюн Карт Алийге айырып джасак ачханы да берген еди.

Карт Алий а кёпню кёрген адам, ачды авзун, кысды кёзюн, сора алай сёлешди: “Ёпкелеп тёнжеремеселе да биз алагъа ‘аякбасты’ ачхаларын берлик едик. ДЖасакны төлемесегиз, джыйынга кошуллук тюбюз, деген джорукну биз карачайлыла джашагъан джерлени биринде да кёрмегенбиз, етгенлери ёзденлик была келишмейди. Килисачы тебердичи ёзденле ертугърулчу дувутчу-джазлыкчыладан да карагы кёре едим”.

Алий, алайда сюелген еки джашны чакырды да “аякбасты” ачханы берди, сора “елтигиз да елни джаш тамадасына беригиз” деди. Кишиден дыф чыкмады, конакбайларыбыз да асыры уялгъандан шум болуп калдыла. Сагъат джарты да толмагъанлай арбазда адам тавушла ешитилип тебреди, узаймай кобуз-харс тавушла да келдиле. Барыбыз арбазгъа чыкдык, джатма тюбюнде бардырыла тургъан тойгъа кошулдук. Килисачы джашла была кызла тизгин болуп кюйёвнёгерлеге хошкелди бердиле.

Сёзню кертисин айтыргъа керек есе, той етерге да джырларгъа да мындагы Карачай елдеде килисачыланы озарык джокду. Кече узуну төгереклешип харс какдыла, кобуз сокдула, джагызы тепсерге чыкмай кюйёвнёгерлени тепсетдиле. Тели Хайдар деп кобузчулары бар еди. Хайдар ол кёзювде да адам ортасын озгъан еди. Алай а тойдан ёмюрде да артха турмагъан хапарын биле едик. Уллу терс кобузну кагъын согъун етип, тартувдан тартувгъа озуп арымай талмай кобуз сокду.

Хайдарчаланы начаслыклары кайда каллык еди. Бизни джашланы кайсы тартувланы тепсеялмагъанларын карап карагъынчы юренди. Тюз тартувгъа чыгып тепсей тургъан, алай а кысхагъа бара билмеген джашланы бек амансызгъа тыйды. Хайдар кобузну тюз тарта келеди да кысхагъа бурады, кызла сюзюлюп тебрейдиле, конак джашла ва катышадыла. “Марджабыз, Хайдардан енишге калсак” дедиле да бизни джашла бу ишге бир мадар тапдыла: кысхагъа уста джашла кеслерин хазыр етип саклайдыла, Хайдар тюз тарта келип кысхагъа бургъанлай чабадыла да кызланы сыйырадыла. Былайлык была Хайдарны арытдыла, кеслери да арып мувал болдула. Иссалийни Хаджиси башда,

Бахауддин, Сейитбаттал, дагъыда талай джаш таџа дери джаџызгъа бардыла. Муратханны Хасаны Карачай еллени ичинде ем алапат джаџызгъа барабилген адамладан еди. Алай джылы адам ортасын оза тебрегени себепли джеџил арий еди, болса да кѣп джаџызгъа барды, авзу была да Хайдаргъа айтмагъан аманын чамын коймады, Хайдар а кюлюп койгъан болмаса джуваб да етмей еди.

Бизни тамам арытып ахырыбызгъа джетдирирге деп иннет етген болур едиле, джырларгъа тохтамай тойну азан кычыргъынчыгъа дери бардырдыла, кюйѣвнѣгер джашланы да ирахын етдиле. Ертден азан кычыра тебрегенлей тойну коидула, бизни отовлагъа джыйдыла, енди бир кесек калкыгъыз дедиле.

Кече ортасында Найып да мен да джукубуз келип конак юйге кайтхан едик. Найып менден юч джыл гитче еди. Екибиз да отовну еки мюйюшюне сойланып джукладык. Ертден была ертде той тохтаргъа мен уянып арбазгъа чыкдым.

ДЖашла мени отовладан бирине чакырып “былайда гѣзетчи бол, биз бир кесекни джукларгъа кюреширикбиз” дедиле. Муратханны Хасаны отовну ортасына сойланды, джашладан бир кавуму тизгин болуп оџ джанына, бир кавуму да сол джанына башларын аџа тиреп джатдыла. Узаймай каты джукугъа кетдиле. Мен а тура турдум да ерикдим. Найып да катымда еди, биргелей арбазгъа чыкдык. Кюн тийип орталык джарыды. Кече келгенибизге табигъатны иги кѣралмагъан едик. Былайы бизни елге ушамай кѣре едим. Елни тѣгерегиндеги дуппурлада, арлакдагъы тавлада нарат нызы терекле, джашил хансла толуп тургъан алапат алив бир джер. Сейир болдук, каравуллук куллугъубузну да унутдук. Биз тѣгерекге сейирсинип карай тургъанлай, колунда шайниги была бир адам ичкери кирди. Шай супура – тепси курай болурламы деп, бек кайгъы етмедим есе да илгизлик болуп юйге мыллыгымы атдым. Мен джетерге ол джаш адам колундагъы шайнегиндеги шайны ем кыйырда джуклап тургъан Хангерийни Халитини авуна куйду. “Не етесе” деп кычырык етип юсюне атылдым, алай а мени бир джанлы етди да тышына качты. Аны етгени кюйѣвнѣгерлеге куру да етиле тургъан напырдаладан бири еди. Алай а Халитни авуну джибигени ханџа джувап тюл еди. ДЖашла илгизлик болуп копдула, Халитни болумун кѣрдюле. Гузаба кеџеш етип арбазгъа чыкдыла, Халитни кюнтурушгъа сюеп тѣгерегинде адамладан ичи кѣрюлмезча бир бурув ишледиле. Арбазгъа

чыкгынынчы, челек сув мадар етип Халитни кенчегин чайкагъан едиле. Халит джибиген кенчек была кюнге аллын артын да кёзюв айландырып сюеле еди. Кюн иги кыздыра еди. Сагъат чаклы саклагъандан сора Халитни кенчегини джибигени белгили болмазча кепди. Сора кюнортагъа джувук, ертден азыкны ашаргъа деп юйге кирдик. Азыкдан сора харким елни ичине джайылып енчи джувуклары была кёрюшдюле. Танымагъанлары была таныш болдула. Кюнортадан сора Килисадан айрылдык. Ма бу мен хапарын айтхан кюйевнёгерлигибиз унуталмагъан ескерювлеримден бириди.

Тракторчулукну юсюнден...

Тюркияда трактор была сабанчылык етив 1948 джылда башлагъан еди. Ары дери темир чархлы тракторладан хайырлангъанла бар есе да санлары бек аз еди. 1948 джылдан башлап Америка'дан, Аврупа кыралладан ластик чархлы тракторла келип тебрегенинде сабан карыву иги юйле тракторчулукгъа айландыла, ат кыйын была ишлегенни койдула. Мени атамы да карыву иги еди, алай а тракторчулукгъа тавкел болуп калалмады. Тамада карнашым бек талпыды есе да унамай турду. Талай джыл озгъандан сора атам трактор была сабанчылык етгенни ем тынч ем да беримли болгъанын кёрдю. 1952 джылны качында тракторну да ага керекли затланы да алды. Нуреддин куванч аллы болду есе да аскер куллугъу джетип аскерге кетип калды. Мен да таг уллу джаш болгъан едим, трактор джюрютеле едим.

1953 джылны джаз башында сабан сюрюрге чыкдык. Анамы тамада егечи Дуппурну джашы ДЖават аскерде мешина джюрютгени ючюн шёфёрлюгю бар еди. Атам аны ишге джарашдырды, мени да биргесине кошду. Елдеги сабанларыбызны авдургъандан сора Сакаря сувну аргъы джанында Калдырым атлы елде сабан байлыгъы уллу бир адамны сабанларын ортаклык кесамат етип сюрдюк. Алайы бизни елден 20 км узакта болгъаны себепли тракторну арбасына петекен бёчкеле, ашарыкла, ичер сув, джатар орун дегенча кереклилерибизни барын джюклеген едик.

Сабан иеси карт адам кёре едим, тамада джашы бизге сюрюллюк сабанларын кёргюздю. Юч кюн чаклы ишледик, алай а бир кече хава бузулду, каты джагур джавду, джер балчык болду. Биз да арбаны ышыгъына кысылып таг атдырдык. Иш да еталмай барамта болуп

тургъанлайыбызгъа, ол джарыда ишлей тургъан Чомаланы Бекмырзаны джашы Давут пикапгъа минип бизге келди. Незат есе да бир кереклиси болуп елге барыргъа керекли болгъанын айтды. Биз да аџа кошулдук да елге кетдик. Сабан иебизге барыбыз да конак болдук. Калдырым елни адамы кюртдю. Ала кеслери да енчи бир тил сѣлешедиле. Адетлери тюрклюледен есе бизге ушайды. Тиширувлары тюрклюлеча адамдан джашырылмайдыла. Бизни конакча кѣрдюле, тѣрге оздурдула. Дунияны алапат ашарыкларын етип сыйладыла. Бизге джумуш ете айланџан бир джаш келинчик была бир джетген кыз бар еди. Ол кыз алай алив еди, ючюбюз да аџа джашыртын канавчу болдук. 15 джылда болгъанлыгъыма ичим джылынды, кызгъа битдим да калдым. Давут а карачайча дув джанџанын айтады. ДЖаватха карайма да не сагъышы болгъанын белгили етмейди. Алай а аны да ичи кетгенди. Кюртледе бир адет барды, конак тепсини тѣгерегине кеслери да тюбелек олтуруп каладыла. Ол алив кыз мени туврама чѣкдю. Колларым ашарыкгъа узалса да кѣзлерим кишиге да еслетмейин аџа карайды. Давут а чамчы джаншакны бириди: алан карайма да кызгъа джылынџанча кѣрюнесе, тейри адамы мен сенден да гуттурма. Берселе бир да карамай алып кетер едим, алай а сен бек суйген есеџ саџа кояйым, деди. Мени да уялтып тюбюме сиерча етди. Конакбайыбыз да юйдегиси да карачайча билмегенлери себепли не айтсак да аџыламайдыла; аланы кюртча сѣлешгенлерин биз да аџыламайбыз. Калай билсегиз алай ушхувурну ашадык. Давут ишин тындырды, сабанџа кайытдык. Кюн иги кыздыргъаны себепли джер да кебип тура еди.

Сабан иебизни алив кызы менден кѣп уллу болмаз еди. Артда ва кызны кѣрюрге деп кесибизге бир чурум табыб елге барып келе турдук есе да ишибиз бошалды. Кызны аты Буди еди, ол да маџа джылырак кара еди. Алай а кюртлюледе накырда адет джюрюмейди, мен сени сюеме деген игиге саналлык тюлдю. ДЖук да айталмадым, биз да елибизге кайтдык. Ол джылны не да андан сорагъы джылны качында Будини хоншу елде бир байны джашына ерге бергенлерин ешитдик, джюрегим бек кыйналды есе да джук етер карывум джок еди, унутургъа кюрешдим. ДЖарлы Будини кадары аман болду, джыл сора козлавдан ѣлюп калды. 17 джыл, купкуру 17 джылчык джашап бу джалгъан дуниядан кѣчюп кетди. Есиме тюшсе ентда пушув етеме. ДЖери джандет болсун. Ыслам

динге кёре козлавдан ёлген катынла шехитге саналадыла, гюнахсыз Будини да шейит ёлюкlege кошулгъанына шек джокду.

Арта, ДЖават ишден айрылды, мен кесим тракторчулук етип еки джылны сабанларыбызны сюрдюм. Сора тамада карнашым аскерден кайтып шёфёрлюкню колгъа алды, аскерде да камйон джюрютгени себепли уста сюрювчу болгъан еди, мен да ая болушчу болдум. Тракторчулук была сабанчылык етген таб есе да мени терен иннетим башха еди: окургъа талпый едим. ДЖылым озуп бара еди. 1954 джылны качында Сиврихисар шахарда орта мектапха джазылдым. ДЖери келсе окугъанымы юсюнден да хапар айтырылма...

Каргъыш сёзле...

Каргъыш сёзле джюрек кыйнагъан осал сёзле болгъанлыкгъа фольклор джаны была уллу магъаналары барды. Хар миллетни кеси менталитетине кёре каргъыш сёзлери барды. Тюркюле каргъышха арабчадан алып "беддуа" дейдиле, аман сёзлеге да "кюфюр" деп айтадыла. Карачайда каргъышха тиширивла, аман сёзге ва еркишиле устадыла. Бир кавум адамлары каргъышлары да аман сёзлери да адамны джанына тиймейди, чам сёзча болуп калады. Анамы тамада егечи Дуппур таб тукум каргъыш сёзле айтывчан еди. Картырак болгъанында джаш кавумла катына барыб аны чамландырып кеслерин каргъатып кюлюрге бир да ёч едиле. Ери Казанлы Сабирийни да аман сёзлерин чамгъа санап коя едиле. Сабирий бир кереклиси болуп бийчеси Дуппургъа "Фатима" деп тавуш етсе, ештир сёзю "не талав барды" деген сёз еди. Аланы ортанчы джашлары ДЖават бир да чамчы еди. Аргъы отовдан "анам" деп кычырып, "канталав" джувабын алмай болмай еди. Алай болгъанлыкгъа Дуппур харибни суймеген елде бир адам да болмаз еди. Мен да ана джувукларымы ичинде ем бек аны сую едим.

Дуппурдан сора да уста тукум каргъай билген тиширивла кёп едиле. Елни каргъышчы катынларын санап тебресем тај кесек боллук болурла. Алай а калгъан тиширивланы каргъышлары кулакгъа Дуппурнукулача суююмлю келмей едиле. Енди тиширивла джюрютген каргъышладан бир кесек юлгю берейим, быланы ичинде чамлангъан сёзле да барды:

[Канталав, талав тиерик, ичи джарыллык, сан санына термиллик, джан джанын козгъарык, сан сан тувраллык, Аллах аманына карарык, кара

каны келлик, куруп каллык, авзу кабышырык, сийдиги тутуллук, аман бувала тиерик, отда кюерик, кыбыласы терсине айланлык, кабышып каллык, бедербет, уялмагъан уялмаз, каядан кетип ёллюк, сув азыгы боллук, кулаклары бителлик, кёзлери джабыллык, бечел болуп олтурлук, аман кыйынлык келлик, Аллах кыйынлыктан айырмазлык, башы тёбенине айланлык, юзюгу курурук, атасын анасын танымай каллык, джарылып ёллюк, ичи джарыллык, муратына джетмей каллык, аллы артына айланлык, тылпыву курурук, терек тюбюнде каллык, аман гёбох тиерик, ешиги джабыллык, ешиги тартыллык, санларына термиллик, кара кыйынлыкка сынарык, кетмез кыйынлык келлик, салгъа салынлык, ёлюп джатарык, кан сиерик, каны кетерик, кан дыгалас етерик, аман дыгаласха тюшерик, джанавалгъа джетерик, бутуна колуна термиллик, бутун колун тюерик, ёлю тёжек боллук, артлары боллукка, аман артха каллык, кара кюн келлик, кармалып каллык, кара талав тиерик, тишлери авзуна куюллык, кызарып бишерик, джылаву етиллик, кара джерге кирлик, джер джутарык, шыбыла тиерик, джардан кетип ёллюк, тёжек боллук, суйгенлерин аллына аллык, джан бералмай термиллик, ачдан ёллюк, джёнемей каллык, териси союллык, джелкесинден кесиллик, курушуп каллык, катып каллык, катув тиерик, чачылып бузулуп ёллюк, аман аджалы джетерик, каргъала кузгунла ашарык, бурну тюшерик, джашаву курурук, джашаву куругъан джашавсуз, джашавуну арты боллук, ашамай джашамай каллык, татханын тегерик, кёрюр кюню ол боллук, куртла келепенле кемирлик, кабыры кычырлык, аты курурук, бурула джылай олтурлук, джик джик сан сан боллук, кыйынлыкка тюберик, кюню карагы боллук, худжу каллык бош каллык, байтамал каллык, тумаланып каллык, аман увахты тиерик, увахтысына тюберик, аты ушхувур артында айтыллык, юйюне кыйынлык джетерик, джанына термиллик, джанына сарнарык, тили бюлдюрго етерик, дб...

Буланы саны джокду, барын да кайдан табып джазгын. Аны айтханым, бизни Карачай тиширувла каргъыш айтханда дуняда биринчи боллук болурла. Бу да бизни халкыбызны осал джанларындан бириди. Алай а окув ёсе бара каргъышчылык да таркая барады. Окугъан тиширувларыбыз бек каргъыш айтмайдыла.

Бир кавум тиширувла была еркишиле чамлансала, каргъышны да аман сёзю да иги джанына буруп ичлерин сёздюретиле: ант ызындан

болмазлык, ант джетмезлик, юйюне хычын кирлик, юйюне ашхылык
кирлик, аман сагъат джетмезлик, кюню караҗы болмазлык, талав
тиймезлик, аджаллы бёрю, азаплы болмазлык, дб... Огъурлу, акыллы,
басымлы, сыйы болгъан тиширувла чамлансала аман сёз айтмайдыла,
бек чамлансала ва аман сёзлени игиге буруп ичлерин сёндюредиле.
Каргъышла была аман сёзле чамгъа накырдагъа, аны кибик ийнарагъа
да киргенди: ой оҗмазлык бери бир кел, ай гявур алтаяк кайдаса ...
Ийнарлада ва бир да кёпдю:

Каргъамайма алгъыш айтама
Кыйынлык келсин джаныҗа
Бир тазны алып бир тазны салсынла
Бавуруҗдан акгъан каныҗа

Бу ийнарны ешитип арка джиклери калтырамазлык бармыды? Алай а
чам накырда ючюнҗе айтып джибередиле, артыксыз да кызла...

Таврухла, джомакла, елберле...

Мени тёлум да, менден алдагъы тёлуме да джомакла, таврухла,
елберле была ёсгендиле. Артыксызда кышхы узун кечеледе таврух-
джомак айтабилген картланы тегерегине басынып джомак-таврух
айтдыргъан адет еди. Артыксыз да Кафказ джомакла, нарт таврухла
джюреклерибизни бир да бек учундура еди. Ханланы джашавлары,
емегенлени нартла была урушлары, акыллы джигит нартланы
емегенлени калай хорлагъанлары бизни есибизни ол затлагъа бек бура
еди. Учхара акылым ол кёзювледе ешитген джомакларымы,
таврухларымы джазувгъа кёчюрюрге джетмеди. Енди ва барын да
унутханма, картларыбыз да тавусулгъанды. Фолкларыбызны бу
сейирлик матеряллары думп болдула да кетдиле. Не етериксе...
оюмсузлук, билимсизлик...

Ыжаланы Еюб Ефендиден ешитип анам айтувчу бир таврухну тюркчагъа
кёчюрюп 1960-лы джыллада "Оркун" атлы журналда басмалатхан едим.
Таврухну аты "Не едик, не болдук, не боллукбуз?" еди.
Картларыбыз увчу хапарланы да бек айтувчан едиле. Муну кибик чегет
хайванланы, джануварланы юсюнден да алапат хапарланы таҗ кесегин
тыҗылагъанма. Быладан есима тюшген бирин айтайым:

ДЖайлык кошун тавну мийигине, чегетни теренине салган бир адам алайда увчулук етип джашай турганды. Малы бар есе да азчык болур еди, нёгерини да аз болганына шек джок еди. Болса да юйдегиси биргесине джашаганды. Бир кече кошда олтуруп, шынкартны джандырып ушак ете турганлайларына джувукдан джувукга джетип келген бир ыгычхаган тавуш ешитгендиле. Кайгыланып юйню тешигинден карасала мазаллы бир айю асхай асхай аланы кошлары таба келе тура. Кече айджарык болганды. Коркгандыла да ешикни артына кадав салып табханларын калагандыла. Агъач юйню хар джаны бегимли болмаз еди, айю ешикни тюбюндеги ачыклыктан аягын ичине узатханды. Шынкартны джарыгы была карасала, мазаллы бир агъач чыгана аягына терен батып, аны да төгереги джара болуп ирин агъа тура. Карап карагынчы джавну еритгендиле, юйню тамадасы джюлгючю была чыгананы чыгарып джараны юсюне исси джавну куйганды. Айю джаны джанган болур еди, аягын тышына чыгарып кычырык сыйыт ете биягындача асхай асхай айджарыкда ташайып кетгенди.

Арадан талай кюн озгандан сора, бир кюн биягы айюню тавушу келгенди. Юйню тешигинден карасала айю ал аяклары была бир уллу агъач төжекни тутуп еки арт аягы была акыртын акыртын джюрюй кошха джетгенди, төжекни акыртынчык ешикни аллына салып асхаган да етмей ызына айланып кетгенди. Чыгып карасала, ичи тегенеча кувуш болуп турган агъачны ичи чибин балдан толуп. Сейир хайран болгандыла, керти чегет балны ичкери алгандыла ашагандыла... Керти ётюрюк есе да алапат бир хапарды, бюгюн да учунуп ескереме, мени тыпылаганлагъа авзума каратып айтхан да етеме...

Увчуну аманартаклыгы...

Юлгюге деп бир да увчу хапар айтайым.

Увчуну бири савутларын алып чегетге айланганды. Кёлю ушатханча бир ув тапмай чегетни теренине киргенди. Бара турганлайына кулагына бир тавушла келгенди. Бетин ары айландырып караса не кёрсюн, бир айю алда качып, артындан да мазаллы бир кабан кувалап бара. Бир кесек барганлайларына айю секирип бир терекни бутагындан тутганды, төнөгин да терекни юсюне салганды. Тутар умутун тас

етген кабан, терекни туюнде ары была бери бир еки айлангандан сора хыны тавушла чыгара корап кетгенди.

Увчу бир кесек кызбайырак болур еди аланы кѳргенлей бир терекге ѳрлеп ишни гѳзетчиликге тѳкгенди. Тогуз корагъандан сора айю джерге тюшгенди да аны ызындан кетгенди. Кѳп бармай биягы айю алда, кабан да артында бири качып бири да кувалап алайга келгендиле. Айю биягынлай терекни белгили бутагына кадалып юсюне ѳрлегенди, тогуз а асыры ачувдан джерни каза, кычырык сыйыт ете тѳгерегинде айланса да терекни юсюне ѳрлерге мадары болмагынына биягынлай джаллап кетгенди.

Болумну еки айланып кѳрген увчуну асине бир харамлык тюшгенди. Айю корагъандан сора терекни айю ѳрлевчу бутагын балтасы была кага киргенди да юзююрге джетдиргенди. Сора кеси терегине кайтганды. Бир кесекден айю была тогуз бир бирлерин кувалап кѳрюнгендиле. Кабанны козуп артындан чапдырып сора да терекге ѳрлеп джюрегин джарырга юренчек болган айю секирип биягы бутагындан тутганлайына бутак сыганды да айю кабанны аллына тюшгенди. Ачувдан тютюнлей турган кабан айюню тюпге алганды. Азавлары была болганын кара ырхым етип джерге сойландырганды, кымылдагысыз болганын еслегенинде “ачывуму калай алдым” дегенча керпеслене керпеслене кеси оруну таба корап кетгенди...

Емеген таврухла керти алапат таврухла едиле. Бир да учунуп тыгылавчан едик. Аладан есимде калган бир бѳлюмчюкню берейим: “...нарт джигит келгенинде емеген катын емчеклерин имбашларына атып мазаллы бир тегенеде тылы баса тура еди. Чапты да емегенни емчегинден емди, сора ‘анай-анай’ деп сѳлешди. Емеген катын да ‘балай-балай, джегил балай болду ансы мен сага етерими билир едим” деди. Емеген катын гырджынланы биширип бошагъандан сора, аланы джашларына азыкга елтирге деп бир уллу тегенеге джыйды, аны да имбашына салып джашларына таба джюрюдю. Нарт джигит да ызындан тебиреди, алай а емеген катынга джеталмай еди. Емеген катын мурукку етди да джашны тутуп аты была биргелей тегенесине салды, дагы да джолга тебреди...”

Таврухла есимде бөлек бөлек калганды, бир бирлери была байламларын табып кертисича курашдыралмайма, бу себепден былайгъа салалмадым...

Елберле...

Сабий кавум бир джерге джыйылсак елбер айтышыргъа бир да ёч едик. Елбер айтханны елберине тюз джувап берилсе, дагъы да бир елбер айтылады, джуваб табылмагъан есе елберни айтхангъа "шахар савгъа" берирге керек болады. Сёзючюн: сабийледен бири елберин айтады: "Гитче бекки чекки?" Калгъан сабийледен тюз джувап келмейди.

Ичлеринден бири савгъагъа Ескишехирни берейик дейди, ол джаратмай Анкараны излейди, ала да береди. Сора джувабын айтады: "Кирит". Сёзю былайында есеме тюшген елберледен талайын джазайым:

Гитче бекки чекки. -Кирит.

ДЖол юсюнде джавлу кайиш. -ДЖылан.

Юйбашында ала кюйюз. -ДЖулдузла.

Карт оруслу карт оруслу

Сакалындан тарт оруслу. -ДЖюн тарак.

Карт оруслу олтурду

Юйню тюбюн толтурду. -Лампа.

Кабыргъа узуну кара катын. -Оджак.

Не барама барама

Балта узуну баралмайма. -Тирмен.

Ем юсюнде мийик кала

Аны тюбюнде еки кара кундуз

Аны тюбюнде еки джарык джулдуз

Ем тюбюнде мушмуш токлу. -Мағлай, кашла, кёзле, бурун.

Сабийлени сёз была ойнагъан оюнларындан билгенлерими да джазайым:

Дурку дурку...

Коюнда сабийчиклени куванч аллы етген бир оюнду. Муну етерик адам алгъы бурун сабийчикни койнуна олтуртады, бир колчугъун ачып, дуркуну сёзлерин айтып, аны бармакчыкларын джабады.

Дурку дурку дурку

Дурку ичинде бир ёгюз
Ол ёгюз бир бек семиз
Бу урлады
Бу кесди
Бу биширди
Бу ашады
Бу барды да иесине айтды
муну туююгюз туююгюз

Тюзюн айтсак, сабийге урлаганны атив кёргюзген бир оюнду.
Урлаганга, кесгенге, биширгенге, ашаганга бюсюрёв; барып иесине
айтханга таяк. Алай а коюнда сабийчикле аны магъанасын
билмегенлери себепли куванч аллы болуп дагыда ойнарга
колчукларын ачадыла. Биз фолклор джанындан карайбыз, ёмюрледен
бери унутулмай келген бир сабий оюнду.

ДЖув джув джувала...

Сабийле бир бирлерини кол сыртларыны терилерин чимдеп тутадыла.
Сора бары биргелей бирлешген колланы ёрге енишге кымылдатадыла,
бу кёзювде да енишгедеги сёзлени айтып харх боладыла:

ДЖув джув джувала...
Еки чычхан сув ала
Амма боза бишире
Акка ачха тюшюре
Каз (ий) Кумукдан келеме
Ит кабханд да ёлеме
Тайып тюшдюм бузлагъа
Кызчыкланы бирин кёрмедим
Кяба ешигъи ачылды
ДЖымджым (земзем) сувла чачылды
ДЖув джув джув!!!
Бу кёзювде колларын бошлап харх етедиле.

Була барыда Кафказдан келген сабий оюнладыла. Мунда джук да
кошулмагъанды.

Бир халкны не да миллетни тин байлыгыны ёсюмю тувган джурт была байламлыды. Мунда джашаган карачайлыла атаджуртдан ёмюрлюкге юзюлгенлери ючюн биргелерине келтирген тин байлыкларын джук да кошалмай 100 джылгъа джувук бир замандан бери сакларгъа кюрешип турадыла. Алай а тамыр юзюлгени себебли терекни каллай бир джашары белгили тюлдю. Сёзючюн, андан келгенли, унутулмай тёлден тёлуге барып турурча кючлю бир джыр етилмегенди, тартув-тепсев, таврух кошулмагъанды. Бир затчыкла етилирге кюрешилген есе да карывсуз болганлары себебли карап карагъынчы унутулгъандыла. Не да болсун ие болган затлары тиллериди. Кёп Тюрк сёзле кошулса да анатилни унутмазгъа кюрешедиле.

Мында джашаган калган тавлу хаджиретле (черкесле, чеченлиле, дагъыстанлыла, тегейлиле, абазала, дб.) тиллерин унутургъа джетгендиле. 50 джылны тюбюндеги тёлуге анатиллерин чыртда билмгенчадыла, аздан кёпден да бир затчыкла билгенле бармак была кёргюзюлурча азды. Тил кетсе, калган тин байлык да тумаланып калады. Атаджуртда джашаган карачайлыланы да бизден олулуклары болмаганчады.

Ересейни салган кыйынлыгы была кеси джуртларында джуртсузлача болгъандыла. Тиллерин фонетикасы бузулмаган орусча сёзле кючлегенди. Санагат чыгармалада джюрютюлген тил алай авара кёрюлмейди. Чыгармаланы тыш джапысы миллет енчиликге келишгенча кёрюнсе да ич магъана имперялист кыралны буйрукларын тындырыргъа куллук етеди. Сёзюджюн: сосялист еришив, Атаджурт Казават, сосялист блокну тышында калган демократик миллетлени енишге кёрюв, аланы канлы душман болгъанын айгъаклав... дегенча темала есгертмени ич конструксиясын ишлейди. Карачайча джазылган быллай бир романны не да башха китапны окуп тебресең джюрегиң джарылып окуруң келмей калады. Ал бетинден ахыр бетине дери комунист-ленинист идеология не да Ересей Кыралгъа махдав салган бир китапны бизни коюгъуз оруслула окургъа сюеболмазла. Болум былай болса, джюрегиң талпыганча джазаргъа еркинлигиң болмаса, атаджуртуңда джашаган была тыш кыраллада джашагъанны не башхалыгы барды, дерге боллукду.

Комунист диктатора чачылгъандан сора инсанлагъа тюшюнюв-сёлешив еркинлик бериллик болурму деп умут етген едик. Алай а

Ересей Шёвенизм Комунист-Ленинист шёвенизмни джерин алганча кёрюнеди. Болум былай барса, бурунгу джюреги-кёлю да режимге сатылган професйонел санагъатчылары тин байлыгыбызга джук кошарына ийнанган кыйынды. Аланы ичинде хар кыйынлыкны кёзге алып кеси халкына куллук етерге тырманшган санагъатчыла аз да болса бардыла. Быланы алчылыгы была ендиги джаш тёлөле бир джук етерик болурла деп умут етип турабыз.

Дикта режимледе уллу халкны салган кыйынлыгына гитче халкла бир да бек каршчы турадыла. Бу да аланы асимилатсияны аманлыгындан корувлайды. Еркин режимледе ва уллу халк гитче халкны акыртын акыртын ичине алып сингирип кояды. Тюркияда джашаган кафказлылаа айырып бир катылык етилмегени ючюн ала 150 джылны ичинде асимилатсияны курманы болурга джетгендиле. Мундан ары биз да сингирилип калабыз деп ичимде джаным джокду. ДЖарыклы адамларыбыз (интелигенсия) бу затны юсюнден терен сагыш етерге керекди.

Калган халкла калай болсала болсунла, биз биригип бирбирибизге кысылып турсак миллет енчилигибизни тас етмей турурбуз, деген оюм да тюз тюлдю. Мында джашаган кафказлылары биригип, бирбирлери была джылы байлам салып джашарга керекли болганлары кюн тувганча керти бир халды. Карачайлыла да ала была биргелей болсала тин байлыктарын даха тынч саклааллыкдыла.

Ёмюрледен бери бизни ичибизден бузуп, чачув-кучув етип турган ем джийиргеншли зат неди десегиз, ол сотсиял класификатсийонду, ёзденлик-куллук айырымчылыгыды. Душманларыбыз, артыксыз да Ересей Кырал бурундан башлап бизни бу карывсуз джаныбызны козгап ичибизге фитна сугуп турганды. Уян, ойлаш ей халкым! Кесири амангы елни игисинден ашхыды. Оюм ет, есири башыга джый, клас-айырымчылык кыйынлыктан кесири азатла. Инсанлары бир бирлерине каты кысылып джашасынла, бир бирлерин джюрекден сюсюнле. Бирлиги болса тирлиги да болур. Бирлиги болса душман миллетле сага аман кёз была караялмазла, сени джуртугу теблеялмазла. Бири бирибизни сюерге, бири бирибизни джаратырга керекбиз. Бири бирин сюмегенни Аллах да сюмейди, бири бирин джаратмаганны Аллах да джаратмайды.

Бизге куллук-ёзденлик айырымчылыкны сукгъанланы ийсагъын юзюклери куругъа еди.

Миллетибиз тентирегенди...

Мындагъыла была атаджуртда калгъанла төрт джыйырма джылны чеклеге темир бурув тартылып, бир бирлерине барып келалмай, мектуплашалмай (писмолашалмай), бир бирлеринден джагъыз да хапар алаалмай джашадыла. Калгъанны коюгъуз, анда джашагъан халкыбызны тюбелек Джуртларындан коратылгъанларын, сюргюнден беш джыл озгъандан сора юреналдык. Ала аллай бир уллу кыйынлыкны ичинде джашагъандыла. Атаджуртда тувуп бери хаджиретчи болуп келген картларыбыз, джуртларын сагъына; карнашлары была егечлерини атларын сандырак ете, тансык джюреклерини авругъанына чыдаалмай бирем бирем ёлюп тавусулуп кетди.

Енди ва темир бурув чачылгъанды. Баргъан келген да еркин болгъанды. Не келсин бизлени бир бирибизге байларык еки джашавну да билген картларыбызны мындан хапарлары да джокду. Мында ёсген төлюле атаджуртдан юзюлгенни кыйынлыгъын, ачывун анда тувуп ёсюп келгенле чаклы аялаалмайдыла. Төрт джыйырма джылны көрюшмей, таныш болмай джашагъаныбыз себепли көп затларыыз тюрленгенди, артыксыз да андагъыларыбызны джашавлары имперялист културну тунчукдуруву была бизден да бек тюрленгенди. Тюзюн айтырык есек, бир тилни сөлешгенликге киши халкча болуп калгъанбыз.

Оюм етсек, миллетибиз ючюн мындан уллу кыйынлык не болалыр? Оруслуча ашап, оруслуча аракыны тартып, оруслуча кийинип, кесин аныча джараштырып джашагъан бир инсанны оруслугъа ушап калырына не шек барды!

1990 джылдан сора еркинлик куралып, атаджуртда джашагъан карачайлыла келип кетип тебирегенлеринде бир да мардасыз кувандык, куванч аллы болдук. Амма не келсин уллу бир мыдахлыкгъа да тюбеп калдык. Келгенлени, артыксыз да тиширувланы оруслу тиширувлагъа ушап калгъанлары, еркишилени да Карачайны миллет енчилигинден узак болгъанлары джюреклерибизни тентиретди, бек мыдах болдук. Тюнюнде тюшюнде да Атаджуртну есен тюшюрмей, аны сагъышын етип тургъан мен огъуна сувуп-тююлюп калгъанма. Барырым да келмейди. Мен талпыгъан ички суюмекликни биринде да кералмадым. Келгенлени бир бирлерин суюп бир бирлерине ие болуп джашамагъанларын да

еследим. Барыны да сагъышы “мени кеси джашавум” деген менчилик еди, барыны да талпыву карап карагъынчы калай ырысхы иеси болур кайгъы еди.

Бу джарамагъан болумну себеби не болур? деб оюм етеме: Совет властны кюнюнде Атаджуртдан сюрюлюп, кёрмеген кыйынлыгъы, сынамагъан ачыву калмагъан бу джарлы халк, аякта калыр ючюн аман иги деп айырмай, нени да аямай етерча бир халгъа кирип калгъанды. Бир джанындан джюреклеге атеист режим салгъан катылык, бир джанындан да матерялист идеологияны берген “менчилиги”, огъарыда айтылынган себеплеге кошулгъанында халкны тин-дин кючю тумаланып аны джерин “куру кесин суймеклик” алып калгъанды.

Ешитгенибизге, ары барып келгенле айтхан хапарлагъа кёре, инсанла джамагъат болуп джашагъан бир джерде тиширувля (джаш кызла) кеслери джагъыз орамгъа чыгълмай еселе; еркишилени аслам джартысы башларын аракыдан алалмай анда мунда сойланып тиширувля аланы ишлерин да кеси ишлерин да ете еселе; юйдегилерин калай кечиндирирге, ерлерине калай аракы ачха мадар етерге билмей хар тюрю зорлукну кёзге алып тыш кыраллагъа сатув алув етерге бара еселе ол джамагъатны ичинде иги зат болуп дунияны башында не болур? Бу халда джашагъан бир халкны джашавуна ким сукланыр?

Карачайлыланы бир бирлерине байлагъан затланы башында джувуклукгъа берилген сый была ички тостлук джюрютген адетди. Аракы, алкол джюрюген джерде бу еки сотсиял байлык тумаланады да калады. Дуния халкланы ичинде тиширувун джакларгъа карачайлыладан ёрге, аладан алапат бири да джокду. Енди алаймыды? Карачай тиширув адам джерине да саналмай, тартувчу ерин ишлеп асырагъан бир куллукчу болуп, башха да сый тапмай джашаргъа кюреше есе мен аны кёрюрге калай чыдарма? “Огъай алай тюлдю, айтылгъанланы бары ётюрюкдю” деп кюрешселе да кёз туврадагъы джашав алай тюлдю. Ары бери бурдуруп кеси башыгъы алдагъандан чыртда хайыр джокду.

Ей, карачайлы еркиши! Калтырап, тентиреп, илгенип ес джыяргъа кюреш. Алгъын башлап аракы-алкол ичгенни кой. Дунияны ем сыйлы тиширувун, Карачай тиширувну джюрегиги теренинден, терен кёлюгъа была джакла, сый бер, аны ёрге ет. ДЖувуклук джюрютгенни калай да алапат бир адет-ашхылык болгъанын аяларгъа кюреш! Сени джаву

джувугъун джакламасын. “Не орунуна да дуня мал” деген оюмдан хайыр келлик тюлдю. Дуня малдан киши да тоймагъанды. Топурак, аллайланы да авузларын, бурунларын, кёзлерин толтурады, малы барды деп аямайды. Майна, ёмюрледен бери ата-бабаларыгъыздан ёте ёте сизге джетген дуня байлыгъыгъызны Болшевикле колугъуздан алып барыгъызны да джалчы-джумушчу етип коймадымы? Бу затны унутмагъыз. Адам тюнюне джарсыгъан чаклы тинине да джарсыргъа керекди.

Карачай джуртда еркиши да, тиширув да, сабий да, балык да джашавундан кайгъылы болмасын. Кече да кюн да малындан, джанындан ишангылы болуп джашасын. Бюгюн да екиджюзелли миҗни озалмай кюрешген бурху калкыбызны адамлары бир юню ичинде джашагъан юйюрлеча бир бирлерине джагъылып джашасынла. Бир бирлерин суюп, сыйлап, джаклап джашасынла. Кесибибизге дуппук балта, елге джити балта болмайык. Колубуздан алыныргъа кюрешилген, алай а джюреклерибизден алынмагъан динибизге ие болайык, аны ёрге тутайык, Аллахны кёргюзген джолундан аджашмайык.

Быланы барын ичкисинип етсек тынчлык табарбыз, сыйыбыз ёсер, Аллахгъа кул, пайгъамбаргъа юммет болурбуз. Бурунгу сыйлы Карачай миллетибиз тирилер, джагырыр, айныр. Биз да завуклу болуп джашарбыз...

Окувну юсюнден...

Орта мектап джылларым...

1952 джылда алмектапны 5-чи сыныфын бошагъан едим. Ызы была Сиврихисар шахарчыкда ортамектапда окургъа дыгалас етдим. Алай а бир джанындан карагылык бир джанындан да тавкелсизлик етип юйюм мени окувгъа иймеди. Себеби да кырал кулдукчу болсам, елден айырылып узак шахарлагъа кетеригим. Бу оюм анам харипден келе еди. Атам харип качан да джумушак, оновсуз, тавкелсиз бир адам еди. Окурума талпыгъанча кёрюнсе да кёз туврасындан кетерими ол да излемей еди.

Теҗлеримден Магъанны Сюлеменини джашы Абидин, Устаз Айтекни джашы ДЖантор, Токулу Мухамматны джашы Яшар ортамектапха джюрюп тебреген едиле. Екинчи джыл алагъа Харшимни джашы Ердуду, Ахмат Ефендини джашы Мустафа, Хайдарны джашы Фехми да

кошулду. Мен а джюрегим окургъа талпый тургъанлай елчиликге джарашдым. Увак тюек ишле была джубана еки джылны оздурдум. Бу кёзювде кесиме джарарык бир затны юренирге мадар тапдым: устаз Айтек'ден 13 кюнню ичинде араб джазувну джазаргъа была окургъа юрендим. Муну бюгюн да хайырын кёргенлей турама.

Алмектапны 3-чю сыныфындан сора (4-чю сыныф была 5-чи сыныф болмагъаны себепли) окувну коюп юч джылны саклагъан едим.

Былайлык была окув джылларымы ем джаравлу заманындан беш джылны бошха оздурдум. [Муну азабын бюгюн да кёргенлей турама. Былайлык была ем джашавдан ем да иш нёгерлеримден беш джылны артха калдым. Етген ишим была аланы аллына ётдюм есе да ишлеген джыл саны была алгъа барыргъа мадар табалмадым. ДЖыйырма төрт джылда бошаллык университетни отуз джылда бошадым. ДЖылым озгъаны себепли талай мийик орундан куру калдым. Нёгерлеримден 5 джылны аз ишлеп солувгъа (пенсиягъа) айрылдым. ДЖазувум алай болур еди, дегенден ары колумдан джук да келмеди...]

Ем ахырында, 16 джылгъа киргенимде бу джылны ахыр джылым болгъанын, аны оздурсам окув ешиклени сюме етиллигин юрендим. ДЖахил бир елчи болуп джашагъандан есе ёлген ашхыды, деп оюм ете едим. Бу затны юсюнден кюнле была кечеле была сагъыш етдим, ем ахырында тавкел болуп куру кесим Сиврихисар сахаргъа бардым, алайда ортамектапны оновчусу была кёрюшдюм. Маџа уллу бюсюрёв етди, тюз джолну кёргюздю, кагъытларыџы ал да кел, сени мектапха джазайым деди.

Елге кайтдым, кагъытларымы алып джашыртын дагъы да сахаргъа бардым, алайда джашагъан атакарнашым Хызырны Илясын табдым. Иляс джетген джаш болгъан заманындан бери Сиврихисарда ишлей еди, бир тюрклю тиширув была юйлю еди, еки джашы была бир кызы бар еди. Алув-сатув ишни юсюнден тюкени бар еди, юйю да кесини еди, сёзню кысхасы кеси кыйыны была еркин джашай еди. Ол савкаллык маџа алай айтды: "чырт кесиџи кыйнама, бизни юйде джатып кобарса, бизден мектапха барып келирсе, сени хар кереклиџи мен тындырырма, атаџ-анаџ да узаймай ызыџдан келирле, алагъа мен сёлеширме".

Андан алгъан кюч была есим джерине келди, Илясны да биргеме алып мектапха бардым, кагъытларымы бердим, мени ортамектапны биринчи сыныфына джаздыла. Мектапны ачылырына 3-4 ыйык бар еди. Елге

кайтдым, кесиме ачха мадар етер ючюн камишликге барып камиш ишге мыллыгымы атдым. Он кюнню ичинде 1000 байлам камиш кюлтени хазыр етип сувну кыйырына каладым. Аланы төрт джолда ат арбагъа джюклеп тюркю елlege елтип сатдым, тај кесек ачха джыйдым. Атам была анам чырт джук айтмай сейирге карай едиле. Атамы бети джарык, анамы бети ва мыдах еди. Камишлени авушдургъандан сора Сиврихисаргъа бардым, кесиме костюм тикдирдим; чурук, кёлек, бёрк дегенча кереклилерими тындырдым. Мектап кереклилериме да бир кесек ачхам калды, бек куванчлы едим. Мектапланы ачылыр кюню келирге анама: “мен Сиврихисаргъа окургъа кетеме, ‘огъай’ десегиз да джолумдан каллык тюлме. Алайда Илясланы катларында турлукма, сизден джук да излемейме, енди сав калыгъыз” дедим. Вализиме (чемодан) керекли затларымы джыйдым да юйден айрылдым. Атам харипни кёзлери ишара разылыгъын еслеген едим, анам а джыламсырап калгъан еди.

Сиврихисаргъа бардым, Иляслагъа тюшдюм, окувгъа джарашдым. Бараз кюнледе Сиврихисарда уллу базар куралады. Мектап, Башкюн башлагъан еди. Баразкюн кюнорта солувда юйге келгенимде анам – была атам тракторну арбасына джатар орун, ашарык ичерик дегенча кереклилени салып Иляслагъа келип тура едиле. Иляс хариб да алагъа чам етип сёлеше. Ичимден куванды есем да тышына белгили етмедим, бир джанлап олтурдум. Атам джук айтмады, анам “сени айтханыј болсун, биз сени ючюн да кесибиз ючюн да иги болур еди, деп оюм етген едик, ансы сени атыпмы коярыкбыз” деди. Кёлюм иги болду, артыксыз да анамы разы болгъанына кувандым. Окувгъа башлагъаным ма былай куджур бир халда болгъан еди.

Сыныфда 42 сохта бар едик, джылы ем келген да мен едим. Алай а ыйлыгъып кюрешмедим, кесими джарашдырдым. Карап карагъынчы алгъа чыкдым, кёзге илиндим. Устазла сюйдюле, нёгерлерим сый бердиле. Алгъы бурун шахарлы сабийле “мунча джылына дери окуялмай елде калып кетген бу джарлы не етерге излейди?” дегенча, хыликке етген кюйде бетиме карай едиле. Болса да узаймай менден илгенип тебретдиле. Иги окугъаным гитче шахарчыкны ичинде хапар болуп айтылып тебрети. Олтургъан тийремде орамда бара тургъанлай, артыксыз да кайгъылы тиширувланы бир бирлерине: “ма ол бара

тургъан елчи джаш бек айтувлук окуйду дейдиле” деп куш муш етгенлерин ескере едим. Чырт уллу кёллю болмадым, кишини енишге кёрмедим. Окувда кишини алгъа ётдюрмедим, елге кайтгъан кёзювюмде да хар тюрлю ишни етип юйюме болушдум.

Окугъан кёзювюмде дин куллугъуму да коймазгъа кюрешдим. “Окувгъа барса гявур болуп каллыкды” дегенле да шум болдула.

Орта мектапны юсюнден ескерювлерим кёпдю. Алай кесими енчи джашавум была байламлы болгъаны себепли джазаргъа керек кёрмедим.

Кафказ? Карачай?...

Сёзню былайында унутуп кетген бир затымы ескертирге сюеме: Сабийлигибизде картларыбыздан Кафказны юсюнден таврухла, джомакла тыгъылагъанлыкгъа “Атаджурт”ну не магъанагъа келгенин билмей едик. Алмектапны бешинчи кыласында (1952 джылны джазында) окугъан кёзювюм еди. Бир кюн устаз Айтек колтугъуна тап кесек китапны алып ичкери кирди, китапланы устолуну юсюне салды. Сора бизге айланып: “барыгъыз да бу китапладан бирерни аллыксыз. Кюнорта солувда юйюгюзден ачхасын да келтирисииз” деген кюйде буйрук берди. Хар бирибизге бирер китап берди. Китапны аты тюркча “Карачай-Малкар Тюрклеринин Фаджиасы = [Карачай-Малкар Тюрклени Кёрген Кыйынлыклары]” еди. Автору да: Махмут Асланбек. Артда бу атны Дудаланы Махмутну псёйдоними болгъанын юрендим. Китапны бир кюнню ичинде башындан ахырына дери окуп чыкдым. Болгъан ишлени юренип ичме уллу пушув тюшдю. Ма ол кюн, джюрегиме “Атаджуртну суймеклик” талпыву орналгъан еди. Андан сора сагъышларым Миџитав’гъа барып тирелди. Дудаулуну китабын окугъунчугъа дери Атаджуртну юсюнден джук да билмегеними аяыладым. Ол кюнден сора Кафказ была, Карачай была байламлы газете, китап, журнал дегенча окулук затладан не тапдым есе барын джыйдым, окудум.

Атаджурт была арабызда Совет властны темир буруву салынып еди. Баргъан келген болмагъаны кирик мектуп джиберирге да мадар джок еди. Анда джувукларыбызны бир кавумун биле едик. Алай а арабызда байлам джок еди. Совет власт аланы да калгъан Совет халкланы да

еркин дунядан айырып койгъан еди. Карачай была Малкарны тюбелек Азиягъа сюрюлгенин билмегенибиз кирик, юренгенден сора да савмудула, шавмудула? Джук да билмей едик. Ма бу затла джюрегимде ёмюрлюкге иги болмазлык бир джара болуп орналды...

Лисе (гимназия) – Истанбул...

Ортаметапны бошагъанымда анам юйюбюзню оновун сагъынды: "Ескишехирде юй тутайык, мен да сени катында турурма, лисени алайда окурса".

Мени оюмун а башха еди. Лисени, Истанбулну тавушлук гимназияму "Кабаташ Еркек Лисеси"нде окургъа талпый едим. Кирген кыйын есе да кесиме база едим. Алайгъа алгъадан кагъыт джазып "хо" джувап да алгъан едим. Кабаташ Лисесини енчи пансийону (сохта юйю) бар еди, багъасы да джылда 1000 Тл. еди. Муну ичинде джатхан-копхан, ашагъан-ичген бар еди, ескими да джуварык едиле. Бу себептен юй тутуп турургъа керек джок еди. Ескишехирде юй тутсак андан кёп джоярык едик. Кабаташ Лисеси ва Тюркияны биринчиге саналгъан еки-юч лисесинден бири еди. Атам разы болду, алай а тавкел болуп хазырланалмадык. Айтылгъан кюнню да оздурдук. Болса да биргеме Иляс харип кошулду, Истанбулгъа бардык, лисеге джазылдым. Конак юйю ючюн да джыллык ачханы юч етип бирин тёледик, ишни бегитдик. Енди юйюбюз мени окугъаныма каршчы болмайды, бек кувананды. Истанбул огъай тыш кыраллагъа барсам да сёз кошарык джокду.

Истанбулгъа калай баргъаныбызны хапарын да айтайым:

1957 джыл Агустос айны ахыры еди, джоловчулукгъа чыкгъаныбыз. Ары деричин теџизни кёрмеген едим. Ялова шахаргъа автобус была барып алайда кемеге миндик. Сейир хайран болуп теџизге карай едим. Кеме была еки сагъатны джол алып Истанбулгъа бардык. Конак юйге джазылып еки кечени алайда конак болдук. Биргебизге анамы тамада егечи Дуппурну джашы Джават да кошулгъан еди. Иляс харип Истанбулну ертдеден таныгъаны себепли бизни айландырды, кёрюллюк джерлерин кёргюздю. Лисеге джазылгъандан сора Ялова шахаргъа кайтдык. Алда айтылгъаны кирик карачайлыла джашагъан Чифтликкёй Яловагъа 4 км чаклы бир джерде еди, алайгъа барып джувукларыбызны таныргъа онов едик. Джават была мен анамы атасыны карнашы

Шамайылны джашы Хамзатны юйюне тюшдюк. Иляс да ана карнашы Курманалийге конак болду.

Ол кёзювде Чифтликкёйде мен таныгъан картланы атларын джазаргъа излейме: елни ем карты Атчыланы Абул, сора Кочхарланы Курманалий, Атчыланы Бекир, анамы атакарнашы Акбайланы Хамзат, Бокайланы Хамзатчык, ДЖигейланы Рамазан, Кочхарланы Шогъайып. Быланы барыны да джыллары мени атамдан уллу еди. Аладан гитчелени джазмасам да кайгъырмаз.

Анамы атасыны карнашы Шамайыл бизни елден Чифтликкёйге кёчгенледен еди. Аны төрт джашы была бир кызы болгъанды: ем тамадалары Баттал, Кафказдан джетген джаш болуп келип мында талай джыл джашагъандан сора ызына, Атаджуртха кайтып кетгенди. Батталны сабийлери была түвдуклары бусагъатда Кафказда джашайдыла. Кеси, Асиягъа сюрюлген джыллада ёлген болур, деп оюмум алайды.

Аны кичиси Хамзат, Кафказдан 12 джыллык болуп келгенди. Бизни елде джашагъан кёзювюнде нёгерлери была бирге мал кюте барып бир терен джарны катына баргъандыла. Алайда каллайла есе да джашла бир бирлери была ёлчешгендиле: бу джаргъа ким секирсе хар бирибиз сюрювчюгюнден аја бир мал берликди, деп. Хамзат ем джигитлери болур еди, бир да карамай джаргъа секиргенди. Нёгерлери кёзлерин кысып бир авукну тургъандан сора Хамзатны джерге сойланып тургъанын кёргендиле. ДЖарны төбен джанындан айланып катына баргъанларында еси азып тургъанын еслегендиле. Не есе да кёп турмай аязыгъанды, ёрге кобуп нёгерлери была джюрюгенди, ёчге салынган малланы да алгъанды. Ол заманда Хамзатны "Лейла" деп чам аты болгъанды. Артда джаргъа "Лейла Секирген ДЖар" аталгъанды, бюгюн да аты алайды. Ол төгерекеде болгъан сабанлагъа "Лейла Секирген ДЖарда сабан" деп сёлешинеди.

Хамзат джаргъа секирген кёзювюнде 15-16 джыллык болгъанды. Андан сора узаймай Чифтликкёйге кёчгендиле. ДЖылы джетип аскер куллук етер заманында (1912) Емен деп айтылгъан бек узак джерге джибергендиле. Алайда чырт хапары келмей 8 джылны аскер куллук етип ызына кайтханды. Андан сора да Тюркню Азатлык Казаватына кошулуп уллу куллук етип медал да алгъанды. Хамзат харип мен Германияда джашагъан кёзювде 90 джылын толтуруп авушхан еди.

“Егечден тувған” деп мени бек еркелете еди. Нени да билген, кёпнү кёрген, окувлу адам еди.

Хамзат да Казий да кеси еллерине джувук Султание атлы аварлы елден кыз алгандыла. Хамзатны ал бийчеси ёлгенинде екинчиге дагыда Султаниеден бир тиширув была юйленгенди. Ал бийчесинден бир кызы, екинчисинден да бир джашы была бир кызы бар еди. Тамада кызы Кыймат ДЖигейледен Садык деп асывлу бир адам была юйлюдю, толу юйдегиси была Америкада джашайды. Аны кичиси Неджмеддин докторду, еки джашы барды, кеси еллеринде джашайды. Ем кичилери Нусура кеси еллеринде бир тюркю джаш была юйленген еди, юйдегили болуп алайда джашайды.

Хамзатны кичиси Казий, атам была тегиш еди. Аныча атив джомак айтхан адамга тюбемегенме. Бизни елге кёп келювчен еди. 1952 джылда авушганы себепли, мен Чифтликкейге келген кёзювде джашавда тюл еди. Казий харип, тамада карнашы Хамзатча аскер кулук етерге бек тырмашмаганды. Бек суююлген, атив сёзлю, чамчы бир адам еди. Казий Харипни еки джашы была еки кызы барды. Тамада джашы ДЖемил ишлеп солувга айрылып кеси еллеринде джашайды, юйленмей калганды. Аны кичиси Хадижат бир помаклы джаш была юйленген еди. Еки джашлары была бир кызлары барды. ДЖыйырма джыл чаклы бирге джашадыла, сора айрылдыла. Сабийлери юйдегили болганды. Хадижатны Бурсада джашаган хапары барды. Аны кичиси Гюлхан да Бурсачы бир тюркю джаш была юйлю еди. Еки кызлары болду. Кёп бармай ала да айрылган едиле. Кайда джашаганларын билмейме. Ем кичилери Сюлемен, кеси еллеринден бир татарлы кыз была юйлюдю, еки кызлары болду. Ала да енчи юйлю болгандыла. Сюлемен Чифтликкейде джашайды.

Казийни кичиси Давутду. Биринчи Дуния Урушну ахырында Тюркия хорланып Аврупа кыралланы кючюне бойсунган заманда Грега да аладан болушлук табып Тюркияны джерлерини бир бёлегин кючлерге излегенди. Грег аскерле Измирден башлап Анкара шахарны джувугуна дери келгенди. Алайда “Сакаря Казават” деп айтылган казаватда хорланып ызларына айлангандыла. Бу кёзювде бизни елни да теплегенди, кырал ишлеген джапджагы юйлени барын кюйдюргенди. Айтылганга кёре, Давут чычханланы кызлары была юйлю болганды, аскер кулукга да бармай елде джашай турганды.

Грег аскерчиле бузулуп ызларына кайтып баргъан заманда Давутну кайыны Кёккезчик тас болгъанды, деп бир кувгъун берилгенди. Излемеген джерлери калмагъанды, табалмагъандыла. Давутну кайын анасы аџа “Грег аскерчиле алып кетмеселе табылыр еди, енди не етерик есеџ да барып аланы ичинде излеп Кёккезни табып кел” деп бек каты болгъанды. Давут барыргъа излемеген есе да мадар тапмай Грег аскерчилеге Кёккезни излерге кетгенди, алайдан ызына кайтмай калгъанды. Ол кюнден бери Давутдан чырт бир хапар чыкмагъанды. Мени оюмуна кёре, бузулуп баргъан Грег аскерчиле аны джесир етип ала барып бир джерде кагъып кетгенди. Былайлык была 20-22 джыллык Давут джоюлуп калгъанды (1921).

Ем кичилери Гезам. Карачайдан 3-4 джыллык болуп келгенди. Атчиланы (Лепшокланы атавулу) Бекир была юлюю еди. Мен ескерювлерими джазгъандан талай джылны алгъа ёлдю. Бекир савду, 90 джылны озгъанлы таџ кесек болады. Сер болгъан хапарын алабыз. Бусагъатда Карачайдан келгенлени ичинде джашавда калгъан ем картыбыз Бекирди. Ол ишлегенни суюген, ырысхы тутхан, ишин билген адам еди. Елни ем байы еди. Енди мюлкюню оновун джашы Сюйюнч етеди. Гезам была Бекирни юч кызлары была бир джашлары барды. Тамада кызы Емина Кочхарланы Халил была юлюю. Аны кичиси Фатима Екинчи Дуния Урушну ахырында качхынчы болуп Тюркиягъа келгенледен Кочхар деп бир адамгъа баргъан еди, Америкада джашайдыла. Ем кичилери Айшат, бизни елде Узтаз Айтекни тамада джашы ДЖантор была юлюю. Бусагъатда Ескишехирде джашайды. Ем кичилери Сюйюнч менден юч джыл тамадады. Бизни елден Майылны Абдуллахыны тамада кызы была юлюю. Талай сабийлери барды. Чифтликкейде аталарыны тыбырында джашайдыла.

Чифтликкейде анамы джувукларындан башха атам Кипкеладан джувуклары барды, бары была да таныш болдум: Гавганы тувдуклары Рагып, Салахаддин, егечлери Шерифат. Быланы аталары ертде ёлгенди, аналары дагъыстанлы супу бир тиширув еди, таныйма. Гавганы олбир джашындан тувдугъу Кямал асывлу бир адам еди, бизни елден Магъанны Харшимини кызы ДЖандет была юленди. ДЖашлай ёлдю, артында уваклай еки джашы была бир кызы калгъан еди. Енди ала уллучукла болуп кеси юдегилери была анда мында ишлеген джерлеринде джашайдыла.

Мен Яловагъа баргъан кёзювде Чифтликкёйде джашагъан карачайлыла адетлерин унутургъа джетип тура едиле. Тиллери да кёп тюркча сёзле кошулгъаны себепли карывсузгъа бара еди. Конаклыгъыбыз 10 кюнню барды, сора Сиврихисаргъа кайтдык...

Истанбулда окувгъа башлагъандан еки джыл сора, бизни елден Бытталаны Ахмат университетде окургъа деп Истанбулгъа келди. Ары деричин яловачы ДЖигейлени Халит была белпынарчы Байрамукланы Махир еки айры университетте окуй едиле. Башюйюк елден Зугулланы Назир была ДЖетерланы ДЖихан, дагъыда да талай джаш келди, мен да юниверситетге кирдим. Артда башюйюкчю Малкондуланы Алтан была бизни елден Ахматны Шерафуддини да бизге кошулду.

1960 джылны башларындарында окугъан джашланы саны онъа джувук болгъан еди. Талай карачайлы да ишлерге деп келген едиле. Ыйык сайын бир бирибиз была кёрюшгенлей турдук. Чифтликкёйде джашагъан карачайлыланы адетлерин тиллерин, тепсевлерин унутуп баргъанларына да ес бёле едик. Ай сайын бир еки джолда Чифтликкёйге барып аланы джагъыдан Карачай адетлеге, тепсевлеге, арыв сёлеширге юретдик. Куванч аллы болдула, бизни сыйлы конак едиле, ыйык сайын келе туругъуз, деп каты болдула. Енди калгъан Карачай елледен башхалыклары джокду. Тиллерин, адетлерин да тутадыла, той оюн да етедиле.

Яловачы карачайлыла Дагъыстан, Тюрк, Татар, Карачай кюлтюрлени арасында не етерге да билмей катышып тура едиле. Калгъан Карачай елледен бек узакда болгъанлары себепли байламлары таркайып еди. Еллери да огъарыда айтылгъаныча катышык еди. Санлары да аладан аз еди. Алай а ол кёзювде ел тамадала аладан чыгъа еди. ДЖагъы тёлюле ескиледен да деменгили карачайлы болгъандыла. Чифтликкёй артда шахар болгъанында биринчи болуп беледие башканлыгъына (шахар тамадалыкгъа) мени анакарнашым Акбайланы Сюлемен сайлангъан еди. Сюлемен 10 джылны башчы болуп Чифтликкёйге куллук етди. Енди солувгъа айрылгъанды.

Истанбул кюнлерим...

Истанбулда лиседе окугъан кёзювюмде алайда бусагъатдача орналып джашагъан кёп карачайлы джок еди. Бир талай юй, юниверситетде окугъан джашла, аскер куллук етерге келген бир еки джаш, аллай бир

да ишчи болуп ишлеген адам. Бир бирибиз была джылы кёрюшюрге кюреше едик. Юйледе увак джыйылуwла да ете едик. Артыксыз да Белпынарчы Байрамукланы Мухаррем была карнашы Зияддинден бир еки сёз айтыргъа керекди.

Екиси да Истанбулда фирмалада шёфёр болуп ишлей едиле. Талай джылны кеслери джашадыла, сора юлерин Истанбулгъа кёчюрдюле. Аталары Абдул ертде ёлген еди. Аналары Чотчаланы кызлары Меккяхан бек асыwлу, чомарт, конаксуюген бир тиширув еди. Биз студентле аны кёб ушхувурун ашагъанбыз. Чырт авурсунмай еди, качан барсак джарык хошкелди бере еди. Меккяханны еки тамада джашындан сора да юч джашы была бир кызы бар еди. Зияддинни гитчеси Ирфан Алманяда ишлегени себепли юлеринден айры еди. Аны кичиси джангыз кызлары Сабиха ол кёзюwде джагыз джетген кызчык еди. Сабийханы кичиси Орхан сабийликден джашлыкгъа ёте тебреген бир джашчык еди. Ем кичилери Назми ва алмектапда окуй тургъан сабийчик.

Мухаррем была анасыны джарыклыгъындан да бет табып аланы юлеринде кёп джыйылып ушак етгенбиз. Келген кетгенлери да кёп бола еди. Сёзю кысхасы Байрамукланы джашлары бизни джамагъат болуп джашарыбызгъа себеп болдула. Барын да игилик была есгереме. Ем алгъа Ирфан аны ызындан Меккяхан, аны ызындан да Зияддин джашлай ёлдюле. Мухаррем кеч ете Самсун шахардан бир адыглы тиширув была юленип, солувгъа да айрылып ёлдю, 70 джылын озгъан болмаз еди. Гитче джашлары Назми качан да аврувчу еди харип, ол да еллерине кайтхандан сора талай джылдан ёлдю. Барыны джери джандет болсун, качан есеме тюшселе кыйналмай калмайма. Сабиха была Орхан джашавдадыла, Сабиха кеси еллеринден бирев была юлюдю.

Мухарремлени ерикдире тебиресек кеси юлерибизде да джыйылуwчан едик. Артыксыз да Ахмат была Башюйюкю Зугулланы Назирни юйюне кёп бара едик. Мени юйюм а качан да джыйылуwчу джерибиз еди. Чифтликкёйге барып келиwню да джюрютгенлей турдук.

Лиседе окугъан кёзюwюмде Кафказны юсюнден тапхан китабымы алып окусам да кесим актив болуп джук еталмадым. Муга мадар да мекям да джок еди. 1960 джылда юниверситетге киргенимде Истанбул екинчи джуртумча болду. Кесим да лиседеча мектапха тыгъылып калмай еркинликге чыкдым. Калгъан тавлу халкладан да адамла танып тебрeдим. Истанбулда еки Кафказ дернегъи (джамагъат) бар еди.

Екисине да кошулдум. Кафказда джашап келген тамадала была да таныш болдум, ала была кёп ушак етдим, билмегенлерими сордум, бары была да шагърей болдум.

1917 джылда Ересейде революссийон болгъандан сора, джесир халкла азатлык кюрешни башлатгъан кёзювде, Шимал Кафказны Халклары да биригип еркин девлет кураргъа кюрешгенди. Бу кюрешни ичинде болгъанладан бир бёлеги Болшевикле Кафказны ентда кючлегенден сора качхынчы болуп Тюркиягъа келгенди. Аланы да бир кавуму Истанбулда джашай едиле. Быладан билгенлерими атларын джазайым: Хайдар Баммат (кумуклу), Абдулмеджид Чермой (чеченли), Пшымахо Косок (кабартылы), Вассан-Гирай ДЖабагъы (ингушлу), Ахмат Салыкатты (тегейли), Алихан Кантемир (Тегейли), Ахмат Аварогълу (Аварлы), Али Герий Сунч (малкарлы), Микяил Халил (аварлы), Шерафеддин Ерел (лезгили), Саид Шамил, Ахмат Неби Магъома (аварлы), дб... Мен Истанбулда Кафказны миллетчи тамадалары была таныш бола тебрегенимде аладан аслам джартысы ёлген едиле. Саид Шамил Мединада, Хайдар Баммат Франсада, Ахмат Аварогълу была Шерафеддин Ерелни таныдым. Саид Шамил была да мектуплашдым, аны егечлерин Истахбулдагъы юйлеринде барып кёрювчен едим.

1921 джылда Болшевик режимден качып Тюркге ётген Кафказлы патриётладан да талайын таныдым: Ахмет ДЖанбек, Бало Блатти, Барасби Байтуган... Бу артда айтылгъанла была аланы кёп нёгерлери Праг была Варшопада "Кафказ Тавлула, Бирлешген Кафказ" атлы журналланы чыгъарып Кафказны азатлыгъыны юсюнден кюреш берген адамладыла. Ахмат ДЖанбек Истанбулда джашай еди. Аны анасы малкарлы, атасы да кабартылы еди. Мен таныгъанымда 65 джылда еди. Барасби Байтуган была да конак болуп Истанбулгъа келгенинде танышгъан едим. Бало блатти была арабызда бир джолда мектуп джюрюгенди. Ол тюркча, мен орусча билмегеним себепли мектуплашыргъа амал тапмадык. Алай а Америкадан маъа суратла, матерялла джибере еди.

1964 джылда "Кузей Кафкас Тюрк Кюлтюр ве Ярдымлашма Дернеги"=[Шимал Кафказ Тюрк Кюлтюр ем Болушлук ДЖамагъат]ны секретары болдум. Ингушлу нёгерим Мустафа Бештой да биргеме еди. Аварлы, кумуклу, тегейли, кабартылы, адыглы, абазалы халкладан да кёп нёгерим болду. 1960 джылладан башлап Тюркде джашагъан

кавказлыланы арасында Кавказ миллетчилик была Кавказны азатлык кюреши кюн кюнден айнып бара еди. Артыксыз да джаш тёлү козгъалып еди. Аланы козгъаргъа, атаджуртну азатлык кюрешине кошулурларына мени да тај кесек кошагъым болгъанды. Нёгерлерим была мен джюрютген джорукгъа кёре "Бютёв Шимал Кавказны Азатлыгъы" ючюн кюреширге керек едик. Кавказ халкланы бёлюнюп етерик азатлык кюрешлери, Русяны гырджнынына джав джагъаргъа джарагъандан ары озарык тюл еди. Бу затны юсюнден кёп кејешдик, оум етдик. Бир кавум джашла "Черкесчилик", "Дагъыстанчылык" дегенча етник миллиетчилик джюртюрге кюреше едиле. Алай а бизни кавум ојлулукну колгъа алды, калгъанла да артха тартдыла. Былайлык была Тюркияда джашагъан кавказлыла "Бирлешген Кавказ" идеаны тегерегинде джыйылып тебретиле. 1964 джылда нёгерим Мустафа Бештой была мен "Бирлешик Кавказ" атлы бир журнал чыгъардык. Бештой болушургъа кюрешсе да 5 джылны кеси кюрешивюм была журналны басмалатдым. Арт кёзювде чеченли студентле Ниязи Гюней была Сейфи Шахин да дергини юсюнден болушлук етген едиле. Тюркияда, Аврупада, Америкада окувчуларыбыз бар еди. Танылгъан адамладан, кавказлы тамадаладан кёп алгъыш кагъытла алдык. Бу журнал Тюркияда джашагъан кавказлы джаш тёлюню уяндырыргъа себеп болду. Атаджуртну азатлык сагъышын етгенлени саны джюзле-миңле была санала тебрети. Ары дери талай Кавказ журнал чыгъарылгъан есе да идеалары болмагъаны себепли халкны джукудан уяндырыргъа джарамагъан едиле. Политик темалагъа тиймей едиле. Биз а кюлтюр джанындан болгъаны кирик политик идеа джанында на бек каты болдук. Барасбий Байтуган Алманядан келип талай кюнню конагъыбыз болуп бизге уллу бюсюрёв етген еди. Имам Шамилни тувдуклары да бизни еркелете едиле, кюрешибизге кувана едиле. Артала Саид Шамил была мектуплашдык есе да танышыргъа насып болмады, мен Алманяда кёзювде ёлдю да калды...

Юйдегими юсюнден бир еки сёз...

Бу затны юсюнден джазмасам да боллукду. Карачай адепге кёре, юйюнден юйдегисинден хапар айтхан игиге саналмайды. Болса да кысхасы была талай сёзчюкню айтханымы кечигиз.

Юйбийчем Салиха, кеси елибизде джашагъан Бытталаны Токуну джашы Мухамматны кызыды. 1966 джылны Ейлюл айында джашавубузну бир етгенбиз. Ал он джылны ичинде Аллахны буйругъу была юйюбюзге еки джаш была еки кыз кошулду. Биз төрт егеч была еки карнаш едик, кеси юйдегим да аллай бир болур, деб сагъыш етгеним да болувчан еди. Сабийлени аналарыны савлугъу кётюрмезча кёрюненинде төрт сабийге разы болдук.

Тышындан карагъанла, бир докторну быллай бир кёп сабийи болурму, деп сёз ете да болурла. Алай мени сагъышым башхады: Алгъаракда айтханымча, арт 40 джылдан бери мында карачайлыланы кёбейгенлери тохтагъан да етип ызына да айланып турады. Бу себепден, хар юйню төрт сабий иеси болуруна уллу ес бёлеме. Атаджуртда да мында да бизни келлик ёмюрледе джашав шартыбыз адам саныбызны кёплюгю была байламлыды. Бу сёзлени айта тургъан мен, төгерегиме юлгю болургъа керекли едим, алай да етдим. "Анча сабийни калай асырарыкма, аланы джашавгъа калай куарарыкма" деп, бек терен сагъыш етерге керек джокду. ДЖаратхан джанына ашав берлик, джашав берлик Аллахды, аны кудретини авалы ахыры джокду. Модерн медисин "сабий етгенни тохтатыргъа мадар тапханды" деп, каратон калыргъа талпымайык да аталарыбыз аналарыбызча колларыбызны ташны тюбуне салайык, тюз оюм етейик. ДЖашавубуз куру кесибибиз ючюн тюлдю, миллетибиз ючюнге да джашаргъа борчлубуз.

Юйленирге тавкел еталмай ата юйюне кысылып тургъан кызларыбызгъа да бир еки сёзюм барды: алаймы болур, былаймы болур, деп терен сагъыш етип турмагъыз. Кёз карагы етип юйленирге тырмашыгъыз. Завуксуз юйдегили болгъан, юйде калгъандан ашхыды. Бу сёзюмю джашларыбызгъа да айтама, тавкел болугъуз, ДЖашавну кыйынлыгындан коркмагъыз. Идеасыз, сагъышсыз урунгъандан есе сабийлеригиз, юйдегигиз ючюн урунугъуз. Былай етсегиз джашавну татыву была джашаргъа амал да табарыксыз.

Енди кеси хапарыма кайтайым. Ал сабийибиз оператся была тувгъан еди. Сабий саныбызны кёбюрек болуруна ем уллу тыйгыч да бу операся болду. Не есе да джашчыкны атына Халюк Мансур атадык. "Халюк" операсяны етген докторну аты еди. Халюкнуну магъанасы джумушак, джумушак халили демекликди. Мансур, гявурлагъа каршчы хорлам алгъан, Ислам Динге хорлам алдыргъан магъанагъа келеди.

Мансур ат, мында бек билимгенликге Кафказда иги билинген атды. 18-чи ёмюрде Кафказ Халкны Ересейге каршчы козгъагъан чеченли Тавушлук Патриотну атыды. Кафказлыла Мансур атны бек джюрютедиле. Мен да ал тувгъан джашчыкгъа бу уллу миллет багъатырыбызны атын атадым. Бизни джашчык ёсюп адам арасына кошулгъанында Мансур атындан есе Халюк атына тыйынчлы болду. Истанбул Текник Университетни Електирик Мюхендислиги бёлюмюн бошады.

Екинчи сабийибиз кызчык еди, Сиврихисарда ишлеген кёзювюмде дунягъа келди. Атына атамы анасы Айшатны есгерте турур деб, Айшат Шейда атадык. Тюркюле Айше дейдиле. Мен Айшат атын джюрютеме, калгъанла Шейда атын джюрютедиле. Мектаплада нёгерлери Шейда атын айтыргъа калгъанларында кеси да ол атын сайлагъанча кёрюнеди. Айшат, Анкара Ортадогъу Текник Университетни Електроник Мюхендислиги бёлюмюн бошады.

Аны кичиси да кызчыкды, Сиврихисардан Ескишехирге кечерге куралатургъан кюнубюзде тувгъан еди. Аны атына Марям Айбюке атадык. Айбюке, айбийче деген сёздю. Марям да мени анамы атыды. Кеси Айбюке атын джюрютеди. Айбюке, Истанбул Мармара Юниверситетни Ингилизча Ишлетме бёлюмюнде окуп дипломасын алды. Ем кичибиз джашчык болду, ол да Ескишехирде тувду. Ол тувгъан сагъатда мен Алманягъа джагъы кетип тура едим. Кичи джашчыкгъа Мухаммат Шамил атадык. Ал аты сыйлы Пайгъамбарыбызны аты болгъаны белгилиди. Екинчи атын, Кафказны унутулмазлык давлет адамы, тавушлук джигити, уллу иймамы Имам Шамилни аты болгъанын ким да билликиди. Бу атны магъанасын Алманяда мектап устазлары была нёгерлери да биле едиле.

Шамилни юсюнден кёп сёлеширге керек джокду, кафказлыланы, муслиман халкланы коюгъуз, калгъан муслиман болмагъан халкла да Шамилни бек иги таныйдыла. Алманяда тамада джашчыкны орта мектапха баргъан кёзювю еди. Бир кюн колунa бир китапны да алып магъа "Кёремисе атта, бизге Шамилни юретедиле" деди. Китапны колума алып карадым. Латинча текстле болгъан бир китап еди. Ичинде тюрлю тюрлю тарих хапарла, белгили адамланы кысха биографилери бар еди. Шамилге айрылгъан бёлюмде да аны джашавундан бир бёлюм

аңылатыла еди. Уллу сейирсиндим, бюсюрёв етдим, Имамыбыз Шамил
была джюрегим ентда бир ёсдю, уллу кёллю болдум.
Бизни Шамилчик еки атына да тыйынчлы аламат бир джашчык болду.
Истанбул Университетни Иктисат Факюлтетин бошады. Мындан башха
Микрософтну Компитур Систем Инженерлиги бёлюмюн да бошап
диплома алды. Ем экономист ем да компитур инженери болду. Мен бу
ескеривлерими компитурга джюклеген кёзювде Авустралада
компитурну юсюнден еки тюрлю мастерни етип бошайган еди.
Шамил юйню кичиси болганына, биз да тамадалары да еркелетирге
калып аны ерке юретген едик. Алай ол тамадалары была бир да атив
кечине еди. Алманяда заманыбызда артыксыз да юч гитче бирге
ойнавчан едиле. Бир кюн ойнай турганлайларына калай есе да гырмыр
болгандыла, Шамил еки тамада егечине да қолу была кағарга
излегенди. Ала да ызына айландырып аңа какгандыла. Бир заманда
бир бирлери была давлаша мени катыма келдиле. Сора Айшат
хапарларын айтды: Шамил бизни кағарга излейди, биз да аны
кағарга тебресек "Сиз маңа уругга еркин тюлсюз, нечюн десегиз,
мени бир атым Мухамматды, бир атым да Шамилди. Мухамматга да
Шамилге да ким кол кёлтюрсек джаханимге барлыкды" деп, бизни тыяды,
сора коркабыз да уралмайбыз, деген кюйде сынсыды. Айшат дагыда
сёзюн бардырды: аны аты Мухаммат Шамил есе мени бир атым
Айшатды, Айбюкени бир аты да Мармды. Айшат Мухаммат
Пайгамбарны бийчесиди, Марям да Исса Пайгамбарны анасыды. Енди
аланы атларын алганлагга уругга еркинлик бармыды?
Бек уллу сейирсиндим, юйде менден ешите турганларын
унутмаганларын билип куwandым. Сора алай айтдым: Айшат ат была
Марям ат муслиманла ем бек сый берген еки сыйлы тиширувну атыды.
Мухаммат была Шамилни калай джакларга керек есегиз аланы да алай
джакларга борчлусуз. Шамил сизге урса, джаханимлик болур да калыр.
Ем игиси екигиз да бир биригизге урмагыз, аман айтмагыз, атив
кечинигиз.
Ючу да айтханларыма кулак ийдиле, разы болдула, бир бирлери была
шоҳ болуп кеси отовларына кетдиле.
Бу хашарчык была ескгеривле китабымы биринчи бёлюмюн башайма.
Екинчи бёлюмюн да Аллах айтхан есе джазарга кюреширикме. Ве
миналлах-ит-тевфик = болушлук Аллахданды.

yilmaznevruz.net

Екинчи бёлюм

Шимал Кафказны Азатлыгыны юсюнден...

Университетде окурға башлагъан кюнюмден башлап Атаджурт Шимал Кафказны азатлыгына ес бёлювюм кюнден кюнге ёсгенлей барды. Алғы бурун бу затны юсюнден билимими ёсдюрюрге кюрешдим. Ишни кюлтюр джаны была калмай политик джаны была да кюреширге бек керекли болгъанын есгердим. Нечюн десегиз, мында джашагъан карачай-малкарлыланы ичинде ендигеге дери Сюйюнчланы Али Герий была Дудаланы Махкутдан сора ишни бу джанын киши да сага алмагъан еди. Али Герий ол кёзювде ёлген еди. Дудаулу да картая тебреген еди, кеси да Америкада джашай еди. Мени активист етерге екинчи бир чурум да ма бу еди: Тюркде джашагъан черкеслиле джюз джылдан артык бир замандан бери проблеманы тынч джаны была – кюлтюр джаны была кюрешген болмаса политик джанына ес бёлюп кюрешмегендиле. Бу себепден талай тёлю Атаджуртну Еркинлик Кюрешини не магъанагъа келгенин да аяламагъанлай джок болуп кетгенди.

1917 джылда Болшевик Революция была Ересей катышганында калгъан джесир халкладача Шимал Кафказда да азатлык кюреш башлатылганды. Бу кёзювде халкны аллында джюрюген интеллигентле юч бёлекге айырылып болгандыла: исламчыла, миллетчиле, болшевикле. Юч бёлекни да мураты бир еди: Шимал Кафказны Азатлыгы. Тегейли Ахмат Салыкатты была нёгерлери бютёв Ересейде тутмак болуп джашагъан мюслиманла ючюн, шартсыз азатлыктан есе кереклиси чаклы бир заманны кючлю автономия была джашагъанны табха санаганды. Азербайджанлы Мехмет Расулзаде была нёгерлери алчылык етген бёлек а "Шартсыз Азатлык"ны игиге кёргендиле. Казанлы Султан Галиев башчылык етген Муслиман Сотсиялистле да Ленинни биргесине джюрюп ол айтханча "Халклагъа Азатлык" идеаны джаклап, мюслиман сотсиялист режим была джюрютюлген бир азатлыкны игиге санагандыла. Ленин тахтагъа олтургъунчугъа дери, андан сора да бир авукну "Ересейде джашагъан Орус болмагъан миллетле суйселе Совет Властны ичинде автономия болуп джашарла, суйселе да айырылып кеси азат давлетлерин курарла" деп, сагъынылгъан халкланы тюблерине джылы сув ийип тура еди. Арта

кесин бегитгенден сора, айтханларыны ётюрюк болгъаны аңылашылды. Комунист Режим, Орус Имперялизманы джашатывчу ем да кенђертювчу бир сылтав болуп калды.

Огъарыда айтылгъан интеллигентлени араларында да да бирлик джок еди. Бу себепден хар миллетни азатлыкчы интеллигентлери кеслерине табны етерге кюрешгендиле: Крым была Итил-Уралда автономиячыла, Азербайджан была Шимал Кафказда шартсыз азатлыкчыла алгъа ётгендиле.

Шимал Кафказда миллетчиле была ысламчыла бирге джюрюдюле. Тавлу халкланы арасында политик бирлик кючлю болмагъаны себепли кайсы джаны была да бегимли, кючлю бир давлет кураямдыла, алай а 11 Майыс 1918 джылда Шимал Кафказны Азатлыгъын бютёв дунягъа билдирдиле. Не келсин джаңы куралгъан давлет кесин бегитип чеклерин корувларча аскер курап азатлык кюрешни джарашдыргъынчыгъа дери Кызылорду келип болгъанны барын чачув-кучув етди. Давлетни бир кавум тамадаларын, министрлерин тутмак етдиле, кеслерин кутхаралгъан министрле была мийик кулдукчуланы бир бёлеги Гюрджюге качдыла. Чеченли Узун Хаджи была Готсатлы Наджмуддин башчылык етген ысламчыла болшевикле была талай джылны кюрешдиле есе да тавусулуп тутмаклыкгъа тюшдюле. Былайлык была Патчахлык Имперялизмни орунун Болшевик Руся Имперялизми, диктатор патчахны джерин да Политбюрону диктаторясы алды. ДЖарлы мюслиман халкла была Орус болмагъан джесир халкла еки джыл чаклы неси да белгили болмагъан бир куджур азатлыктан сора биягъынлай Орусгъа (Совет Властха) бойсундула.

ДЖанларын кутхаралгъан миллетчи-азатлыкчы интеллигентле еркин дунягъа качдыла. Быланы кёбю, Тюркияны юсю была Аврупагъа, Америкагъа оздула, азатлык кюрешлерин алайлада бардырыргъа кюрешдиле. Огъарыда айтылгъаныча бизден Сюйюнчланы Али Герий аланы ичинде болгъанды. Крымшавхалланы Генерал Мырзакул а джукка да кошулмай Тюркде джашап 1938 джылда Измир шахарда ёлдю.

Кафказлы миллетчиле алгъыбурун Парис шахарда, ызы была Прагда, ем ахырында Варшавада биригип азатлык кюрешлерин тохтамаздан бардырдыла. Парисдеги тамадалары Хайдар Баммат, Прагдагъы тамадалары Ахмат Салыкатты, Варшавадагъы тамадалары да Саид

Шамил болгъанды. Парис была Прагда кёп тюрлю журналла, китапла чыгъаргъан еселе да быланы ем белгилиери Парисде басмаланган франсызджа "Le Caucase" [=Лё Кауказ" = Кафказя] атлы журнал была Прагда басмаланган орусча-тюркча "Кафказ Тавлула" атлы журналды. 1930-лу джылланы башларында Имам Шамилни тувдугъу Саид Шамил, Полоняны президенти Пилсутскийни болушлугъу была Кафказлы интеллигентлени Варшовагъа джыйды. Алайда, окуву джарты калгъан джашла окувларын тындырдыла, ишледиле ем да Атаджурт Кафказны Азатлык Кюрешин бардырдыла. Ол кёзювде Варшовада джашагъан кабартылы Хавжоко Ахмат ДЖанбекден аланы кюрешлерини юсюнден кёп хапар тыгълагъанма.

Барасби Байтуган была Йылмаз Невруз

Варшопада басмаланган ана журналны аты "Горсцы Кавказа" [= Кафказ тавлула] еди. Артда аны атын "Северный Кавказ" [= Шимал Кафказ] гъа авуштурдула. Журналны баш редактору да тегейли патриот Барасби Байтуган болгъанды. Мундан башха тюрлю тилледе башха атла была журналла да чыгъаргъан еселе да аланы юсюнден аз затны билеме... 1961-1962 джыллада Истанбулну Шимал Кафказ джамагъатларыны джыйылув кюнлерине бара келе турдум. Кадирджан Кафлы, Шерафеддин Ерел, Ахмат Аварогълу, Расих Саваш, Муса Рамазан кибики алда келген ентелегентле была таныш болдум. Огъарыда айтылгъаныча Саид Шамил, Махмут Дуда, Бало Былатти, Зихни Хызал, Барасби Байтуган кибики патриот ентелегентле была да мектуплашдым. ДЖыйылувлда узаймайын билимим была да, сёзюм была да кесиме ес бёлдюрдюм. Мени джамагъат оновчуланы арасына кошдула. Кёп бармай журнал чыгъарып тебретдик (1964). Огъарыда джазгъанымча, менден алгъа да журнал чыгъаргъанла, китап джазгъанла кёп болгъанды. Алай а ала проблемни политик джаны была кюрешмегендиле. Кюрешген темалары ала едиле: адетлерибиз, тойларыбыз, оюнларыбыз, тилибиз, тукум тамгъаларыбыз, таврухларыбыз, дб. дегенча кюлтюр байлыгыбыз. Была да бек керекли затладыла, алай а азатлык идеасы болмагъан бир халкны кюлтюрюм джашатыргъа мадар джокду. Былайда джашагъанланы азатлык проблеми джокду. Еркин дуняда джашайбыз. Тюрк кыралны ичинде юйюрле калай кёрюле есе биз да алай кёрюлебиз. Былайы бизни екинчи атаджуртубузду. Болса да иш муну была толмайды. Диаспорада джашагъан кафказлыла Атаджуртдагъы болумну, халкыбызны тутмак джашавун, Ересей кыралдан кёрген кыйынлыкларын еркин дунягъа ачылатыргъа кереклибиз. Муну ючюн да политика джаны была проблемге караргъа бек тыйынчлы еди.

Ахмет Аварогълу была Йылмаз Невруз

1960-лы джыллагъа дери Аврупада джашагъан бир увуч кафказлы патриотну азатлык кюрешине Тюркияда джашагъан кафказлыла бек кайгылы болмагъандыла. Ол огъай есе, анда мында бир ентелигентден сора журналларын алып окугъан да болмагъанды. 1964'ден башлап биз чыгъаргъан "Бирлешик Кафкасы" журнал была биргелей диаспорада джашагъан, артыксыз да окугъан джаш тѐлюде "Атаджуртну Азатлык Идеасы" айнып, кабынып тебреди. Ересейден илгенип джашагъанны джукка да джарамазлыгъы аңылашылды. Былайдагъы джаш тѐлюню арасында комунист идеологиягъа джюреклери была кеслерин бергенле да кѐп еди. Ала Совет властгъа тостлук джюрютюрге, халкыбызны Совет Русяда завуклу джашавун диаспорада джашагъанлагъа аңылатыргъа кюреше едиле. Болса да биз джюрютген миллетчи политика джегил айныды, кючленди.

Совет власт карывсузгъа кете тебрегенинде мындагъы советчиле да карывсуз болдула, умутларын джойдула. Енди советлеге тост болгъан джагъыз адам да калмагъанды. Ала да Чечен Казаватдан бери бизни джолубузгъа тюзелдиле, Ересейни тост болмазлыгъын есгердиле. Бусагъатда карайма да бизге каршчы болгъанланы кёбю бизни да озгъандыла.

Мен бу есгерювлени джазгъан кёзювде диаспорада джашагъан дагъыстанлыла "Кузей Кафкася", черкеслиле "Кафкася Герчегъи", "Нарт", чеченлиле "Аргун", карачайлыла "Тюрк Юртлары", "Карачай-Малкар", "Бирлешик Кафкася" атлы журналланы чыгъара едиле. Быладан башха кёп тюрлю бюлтенле да басмаланып чачылады. Барысы да Шимал Кафказны Азатлык Кюрешине ес бёледиле.

Истанбулда биз чыгъаргъан "Бирлешик Кафкася" атлы журнал, мында джашагъан тавлу джаш тёлюню миллет тинин ёсдюрюрге алчылык етди. Аланы джюреклерине Атаджуртну Азатлык Идеасын салды. Биз бир джерге джыйылсак 20-30 адамдан кёп болмай едик. Енди джюреги Атаджуртну суюмеклиги была толгъан джашларыбызны кызларыбызны санлары миңле была онмиңле была саналады.

Йылмаз Невруз-1965

Мен Истанбулда окугъан кёзювде да андан алгъада да джесир халкланы "Миллî Меркез" = [Миллет Ара] деп миллетчи патриотла курагъан джамагъатлары бар еди. Сёзючюн: Тюркистан Миллет Ара, Итил-Урал Миллет Ара, Кырым Миллет Ара, Шимал Кафказ Миллет Ара... дегенча. Бизни Миллет Араны тамадасы Имам Шамилни тувдугъу Саид Шамил еди. Ол Мединагъа кетгенинде тамадалыкны адыглы Мустафа Зихни Хызалгъа койду. М. Зихни Хызал пилот еди, 1964 джылда учагъы джерге тюшюп авушгъанында аны джерине тамадалыкгъа Кадирджан Кафлы сайланды. Кадирджан Кафлы 1967 джылда ёлдю. Андан сора Миллет Араны мухурун маѓа бердиле. ДЖылым джаш болгъаны себехли

унамадым, алай а коймадыла: умут джашладады, биз бирем бирем
корап барабыз, енди миллет идеабизны сиз аякда тутарыксыз дедиле.
Мен да хо дедим.

Советле чачылып джесир халкла азатлыкларын алгынчыгъа дери
куллугъуму джюрютюрге юрешдим. Болса да бу Миллет Араланы
юреш джорукларын мен джаратмай едим. ДЖылда бир еки джолда
бары да бир джерге джыйылып кеси араларында болумну сёлешип
чачылып кете едиле. Бу себепден хар джыйылгъаныбыз сайын сёз
алып, бу джорукну джукгъа джарамагъанын, даха актив бир джорукну
белгили етерге керекли болгъанын, былай барсак джаш тёлюню
кесибизге джувук келмезлигин айтып турдум. Ем ахырында Миллет
Араны юелери-чиленлери бирер бирер ёлюп тавусулдула. Кёп бармай
джамагъат чачылды, мухуру да менда "ескертме" болуп калды.
Есгилени оюмларына кёре, Ересей кючлю бир кыралды. Совесть Власть
болгъандан сора артыксыз да кючленгенди. ДЖесир халкланы колгъа
савут алып азатлык алырларына мадар джокду. Бу себепден Аврупа
была Американы болушлугъуна кереклибиз барды. Биз аллай бир
политика джюрютейик, Америка была Аврупа Ересейге езев болсунла,
керек кюнде уруш ачып Ересей Властны чачсынла. Ма ол кёзювде
джесир халклагъа азатлык кюн тувар. Не да кюнню биринде Ючюнчю
Дуния Уруш чыкса, Еркин Дунияны Кыраллары Совет Властны чачарла,
былайлык была Ересей Емперялизм да джок болур.
Бу романтик ипотезлени кабыл етген кыйын еди, Бирлешик Кафкасы
журналны тегерегинде джыйылгъан патриот джаш тёлю карт
патриотларыбызны сагъышларын сага алып юрешмедиле. Барыбыз да
Америка была Аврупаны Совет Власть была уруш етип бизни
азатлыгъыбызны алып бизге берирлерине ийнанмай едик. Бу себепден
картла была кеңеш етген кёзювюбюзде алай айта едик: ендиги дунияда
бир кырал бир башха халк ючюн не да кырал ючюн кесин урушну отуна
атарык тюлдю, артыксыз да демократик кыралланы халклары
джашагъанны сюедиле, урушха каршчыдыла. Бизни талпывубуз была
иш болуп калмайды. Комунист режимни джок болуву Ересейни кеси
ичинде болургъа керекди. Совет Власть чачылгъанлыкгъа Ересей
емперялизм мадар табып чачыллык тюлдю. Бизни Атаджуртубузну
Совет Власть тюл, Патчахлык Ересей кючлегенди. Ересей Републик да
атадан калгъан емперялист политикаларын коярык тюлдю. Инсан

табигъаты была инсан хаклары была келишмеген комунизм узаймай тумаланныкды. Аны тумаланырын джесир халкла огъай оруслаула кеслери да излейдиле. ДЖаъыз бир зат барды, ол да неди десегиз, Совет Власт ем экономик кючюн ем да аскер кючюн таркайтып чачылса джесир халклагъа азатлык кюн туваргъа боллукду. Муну ючюн да джесир халкла деменгили бир халда кеслерин азатлык алыргъа хазыр етерге керекдиле. Ол да Ересейде джашагъан джесир халкланы колу была боллук ишди. Биз алагъа еки затны юсюнден болушурукбуз: биринчиси, аланы Ересейни колунда джесир болуп джашагъанларын, ендигеге дери кёп кыйынлык сынагъанларын, джуртларыны колларындан алынганын бютёв дуниягъа аңылатып проблеманы актуел халда тутарыкбыз. Екинчиси, Атаджуртда джашагъанла азатлык алып бизден болушлук излеселе, бютёв малыбыз-джаныбыз была алагъа болушурукбуз. Алай а кеслерин хазыр етип азатлык алалмасала ва бизни былайда кан дыгалас етгенибиз бир джукка да джарамай калыргъа боллукду. Америка была Аврупаны кюреши Ересейни кеси была тюлдю, режими комунизм былады. Комунизм тумаланып джерине либерал демокраси келсе бир бирлери была бал-джав болуб каллыкдыла. Билингени кирик ала кеслери да емпериалист кыраладыла. ДЖесир халкланы проблемлерине ес бёлүп кюремейдиле.

Карт патриотларыбыз бу сёзлеге "огъай" деп коялмай едиле. Болса да 1970-чи джылладан башлап оюмларын тюрлендире тебретдиле, Миллет Араланы джерин легал джамагъатла алдыла. Бу джамагъатла конференсла курап, китап, газет, журнал чыгъарып ДЖесир Халкланы Азатлык Идеасына джан бердиле, кюч бердиле. Былайлык была ДЖесир Халкланы Азатлык Кюреши кең халк джыйынлагъа, кеси адамларыбызгъа, башха кыралланы ентелигентлерине баян болду. Ала да проблемге ес бёле тебретдиле. Бизни кюрешибизни джакчылары да кёбейди. Конференсларыбызгъа джюзле была адамла кошулдула. Ески джорукда патриотла кеслери сёлешгенни кеслери тыңылап чачыла едиле. Биз джаклагъан джорук была тавушубуз тегерегибизден башлап узаклагъа джайылды. Совет Власт чачыла тебрегенинде дияспорада джашагъан халкыбызны асламы керти джюрекден Атаджуртну проблемине ес бёлген халда еди. Муну кертилигин белгили етерге бир юлгю берирге излейме:

Абхазягъа Гюрджю Кырал чапханында былайда джашагъан кафказлыла бары бирге болуп абхазлылагъа болушургъа кюрешдиле. Ашарык, ичерик, киерик, ачха джыйып Абхазягъа джибердиле. Бу болушлук ишлени да джамагъатларыбыз организе етдиле. Сёзючюн, мен джашагъан шахардагъы кафказлыла ай сайын 5000 \$ ачха джыйдыла. Муну кирик хар ай, бютёв Тюркиядагъы кафказлыладан джыйылгъан ачха 150000 \$ ны озду. Алты айны тайдырмай Абхазягъа болушлук берилди. Бизле да ескилени джоругъу была кюреш етсе едик, халкыбызны быллай бир ёрге сюерге мадар боллук тюл еди. Енди ва мал, ачха болушнукну коюгъуз, урушха кошуллук джашларыбыз да кёпдю.

Былайда джазгъанларымы 1960'лы джылланы ортасындан башлап журналымда джазгъан едим, конференслада да сёзлерим была тыгъылагъанлагъа баян етген едим.

Ескилени кюреш джарты легал бир кюреш еди, бу себептен Тюрк халкны тостлугъун табалмагъан едиле. Бизни джоругъубузда ва кюрешибиз легал халгъа келгени себепли Тюрк халкны тостлугъун да кыйналмай табдык. Тюрк кыралны, Тюрк Халкны болушлугъу болмаса былайдагъы дияспораны болушлугъу бек кыйын боллук еди. Биз чыгъаргъан журналны тюз джартысын тюркю окувчула ала едиле. Аладан бир кавуму бизге кагъыт джазып етген ишибизге махдав бере едиле.

Сёзю былайында табсыз тюшген бир болумдан да сёз етерге керекди. Дияспорада куралгъан джамагъатланы ичинден бир екиси бизни джоругъубузгъа каршчы едиле. Была "Черкес Миллетчилик" ете едиле, Совет Властгъа да тост кёрюнюрге кюреше едиле. Алагъа кёре, Тюркню тостлугъуна керек джок еди. Ересей была тост болсак, Атаджуртдагъы халкларыбыз завуклу джашарыкдыла, биз да ары ызыбызгъа кайтыргъа оу табарыкбыз. Тёгереклерине тау кесек джакчы да джыйгъан едиле. Бир керти ишни унута едиле: кеслерине тост кёрген оруслу карнашлары аланы 90 %'лерин Атаджуртларындан ёмюрлюкге юзюп Тюркге кыстап ийген еди. Тувгъан джерлерин да казаклыла была оруслулагъа чачхан еди. Сюймеген тюркюлерин да кеси джуртларыны ем маджал джерлерин алагъа теджеп аланы тувгъан карнашча кёрген едиле.

Бир халкны тюз оюм етерге керекли болгъан ентеллигентлери еслерин тас етген еселе, ол халкгъа Аллах ачысын, ансы киши да болушлук

еталлык тюлдю. Мында черкеслилени окугъан адамларыны ичинде игилери да кёпдю, алай а джарты акыллылары была тумаклары аладан да кёпдю. Тиллерини айры болгъанына карап "биз Тюрк тюлбюз, Тюркге карнаш тюлбюз" дегенни бир аламатлыкгъа санайдыла. Ов джюрегим, сиз Тюркню карнашча кёрмесегиш, Тюркню карны бир бек бурлукду дебми турасыз! Болгъан кесигизге болады: былайда кесигизни ерши кёргюртесиз, ызыгъызгъа кайтыргъа ва Ересей еркинлик берлик тюлдю.

Ем ахырында Совет Власт чачылып, Ересей Федерасяны Чеченистанны Азатлык сайламын танымай кёкден буз джавгъанча бомба джавдургъанын кёзлери была кёргенлеринде еслерин башларына джыйдыла. Енди карайма да ол черкесчи бёлекле черкесчилик оюмларын джюрютселе да Ересейге тост болув политикаларын койгъандыла. Бек ишанган Ересейлери, кеслерин ызларына Адигейге елтдиргенни коюгъуз, Адигей Республиканы чачаргъа чурум излей турады. Арабланы бир сёзлери барды: "ба'да хараб-ул Басра!" = [Басра оюлгъандан сора не файда!], дейдиле.

Дияспорадагъы Черкес кара халкны аладан айырыргъа керекди. Ала Тюркню тост биледиле, кыз алып береди, иги хоншула болуп джашайдыла, динлерин тутадыла. Болса да 140 джылдан бери увак увак тиллерин, адетлерин джоуп барадыла. Муну себеби да арт 50 джылдан бери шахаргъа айланган кёчлени елдеде адам санын тарткайтгъаныды. Бу зат, куру черкеслиге енчи тюлдю, калгъан кафказлыла да ем тил ем да адет джаны была абызырагъандыла.

Бусагъатда карайма да Кафказда джашагъан черкеслилени мындагъы бир кавум интеллигент черкеследен башхалыклары джокду. Ала да "Уллу Черкес" деп болмазлык бир идеаны артындан барадыла. Биле билмей еселе да кеслерин калгъан кафказлыладан айырыргъа тебрегендиле. Аланы бу айрылыкчы кюрешлерине Ересей Кырал да кёз кысады. Нечюн десегиш, былай болса "Бютёв Шимал Кафказ Халкланы Бирлиги Идеасы" карывсузгъа кетерикди. Аны да излегени буду. Еки бетли Ересей Кырал бир джанындан да Адигей Республиканы чачып джерин Краснодар крайгъа берирге кюрешеди.

Чечен Казаватдан сора айтылгъан черкеслиле еслерин башларына джыйгъан едиле. Алай а темир бурув оюлуп баргъан келген еркин болгъанында андагъы черкеслилени етник айырымчы "Уллу Черкес"

кюрешлери бизникилени да чотдан чыгъара тебregenди. Болса да акылы джетген, тамадагъа саналгъан черкеслиле бу романтик идеаны терслигин аъылагъандыла. Анкарада сыйы болгъан Черкес тамадала джыйылып, араларына калгъан Кафказ халкланы интеллигентлерин да чакырып бирлик болургъа деп “Бирлешик Кафкасы Консейи” = [Бютёв Кафказы Консейи] атлы бир джамагъат курагъандыла. Атив ишле етедиле. Мени была да байлам салгъанлай турадыла. Калгъан шахарлада да быллай джамагъатла кураладыла, была иги ишанладыла. Болумгъа кёре, мында джашагъан айрылыкчы черкеслени тюз джолгъа салгъан алай кыйын тюдю. Кыйын болгъан, андагъыладыла, Атаджуртда джашагъан черкеслиледиле. Ала да еслерин башларына джыялсала Бютёв Шимал Кафказы Бирлиги айнырыкды, кюч табарыкды...

Истанбулда 1960-чы джыллада “Бирлешик Кафкасы” журналны чыгъарып “Атаджуртну Азатлыгъы” идеасын бютёв дунягъа джаяргъа кюрешген кёзювюбюзде катымда Ыжаланы Шерафуддинден сора карачайлы джок едиле. Бу идеалист бёлекни ичинде аварлыла, лезгилиле, чеченлиле, ингушлула, кумуклула, адыглыла, кабартылыла, тегейлиле, абазалыла бар едиле. Артыксыз да чеченлиле была дагъыстанлыла “Бирлик Идея” гъа бек келише едиле. Кобанлы адыглыла да иги едиле. Ол кёзювде “Бютёв Кафказ” идеаны айнытыргъа кюрешген джашла, бюгюнню сыйлы тамадалары болуп хар кайда да джакланадыла, сый табадыла...

Катышкара хапарла была кёп баш аврутдум. Енди кёлюгюзню кюлдюрлюк бир хапар айтып бу теманы байлайым: Истанбулда журналны чыгъаргъан кёзювюмде абзекхли Кенан деп бир адыглы нёгерим была юй тутуп бирге окуй едик. Ораза джабылды да ораза тутаргъа башладык. Бир кюн ийирге джувук, билгениме кёре Карачай ет хычин етдим, Кенан да мен да аны биширтирге деп ётмекчи фынынъа елтдик. Атив кызартып хычыныбызны биширдиле. Кенан харип (джашлай ёлюп калды) биринчи болуп ет хычин аша едиле, бек джаратды. Кюн сайын “ентда ет хычин етейик” деп кадала едиле. Мен да суююп етерге кюрешдим, сора ол да юренди, кеси етип тебрели.

Былайлык была байрамгъа дери иџир сайын ет хычын была авуз ачып турдук.

Ол ораза кюнлени биринде Кайсери шахардан бир кабартылы штюдент была таныш болдук, иги кесекни ушак етдик. Кафказны юсюнден айтханлары бизге келишгенча кёрюне еди. Бек кувандык, кесин да бир иџирде авуз ачаргъа чакырдык. Таджеттин атлы штюдент бизге бир кесек махтанчакча келди, Кабарты пшыладан болгъанын айтыргъа да унутмады. Не есе да алапат бир ет хычинны хазыр етип авуз ачаргъа Таджеттинни сакладык. Узаймай келди, ашхам азан кычыргъанында ет хычинны тегерегине джыйылдык. Кенан хычинны ючге бёлюп аллыбызгъа салгъан еди. Конагъыбыз хычыныбыздан бир джаџыз тигимчикни ендирип кесин ызына тартды. "Аша" деп кюрешдик есе да екинчи узалмады. Биз да джунчугъанча болдук, конагъыбызгъа ет хычинны джаратмагъан есеџ саџа джав-бышлак салайык, деб да кёрдюк, алай а "огъай, мени ашамым быллай бирди" деп, дагъыда ызына тартды. Кенан была мен бир бирибизге карашдык да кеси юлюшлерибизни ашап тавусдук. Ушхувурдан сора ушагъыбыз да алай джылы болмады, ол да узаймай еркинлик алып ёрге копду, юйден айрылгъынчы "керти бир Кабарты бийни чакырылгъан джерде бир тигимден артык ашамагъанын, муну Кафказ адетде болгъанын" да чертерге унутмады. Мен да "Кафказда аллай адет барды, деп ешитмегенме. Сизде бар есе да ол Кафказ адет болмаз куру сизни тукумугъузну уллу кёллюю адети болур. Ет хычыныбызны джарата тургъанлайыџа адетни тутайым деп ашамагъан есеџ саџа джазык болду. Ашасаџ иги боллук еди, быллай ет хычинны мындан ары табыб ашарса деп айталлык тюлме. Кабартылыла тавук либижиден сора ушхувур ете билмейдиле, деп хапар ешитгенме" дедим да кенделенине сёлешдим. Бийибизни джюрегине авур чанчхы кирген болур еди, кызыл бети андан да бек кызарды, абын сюрюн ете джаллады да кетди. Кенан хариб а "калай иги етдин" деп куванч аллы болду.

Ма бу айтылгъан джаш прототип бир кабартылы еди: кеси кесин джаратхан, кесин Аллах джаратмагъан. Андан сора Таджеттин была кёрюшдюк есек да аны саџа бек алмадык. Асывсуз адам, пши болгъаны да ёктюрюк болур еди, алай а бизге Кафказ адетни (!) юретип кетген еди...

Русологи – Советологи...

Атаджуртну азатлык кайгысы маја Ересейни иги танырга керекли болганымы юретген еди. Тюзюн айтсак, 2000 джылдан бери Тюркню тарыхы была Ересейни тарыхы (бир бирлери была джав болсала да) ет была тырнакчады. Бирин юренип ол бирин саја алмай коймаклык джапылычды.

Киев Кинязлыгы ортада кёрюнчюнге дери Орус-Слав кавумла джарты агъач адамлача джашагъандыла. Сивилизасион джаны была айтыллык джуклары бек джокду. Бир бирлери была урушуп туюшуп джашагъандыла. Орта Азиядан келген Тюрк кавумла Урал-Балтык-Каратеџиз арасында мурукку етмей кюн батханга гузаба озуп кетмегендиле. Атны да савутну да иги джюрте билген бу кавумла Орус-Слав халкланы миџ джылдан артык бир заманны кеслерине бойсундуруп тургъандыла.

Великорусу да, Украны да, Беларусу да ёмюрлюкге дери караџы джашавда турлук болмаз едиле, заманны ичинде кёзлерин ачхандыла. Кёчкюнчю халкланы чабывулларыны тюбюнде езиле езиле, ёле да тириле кеслерин аякда тургузургъа юренгендиле. Биргеликни кеслерине уллу кюч берлигин да аџылагъандыла. Миџ джылдан артык кёчкюнчю Тюрк-Монгол кавумланы табасы болуп джашагъандан сора кеси енчи кыраллыкларын курай тебрегендиле.

Алгы бурун Киев Кинязлыгы, ызындан Москва Кинязлыгы Слав халкланы бирлешдирдиле. Грекли Ортодокс Папас кирил была папас негерлери камиш юйчюкледен джашап увчулук была кечинген бу шималны караџы халкларын кюреше кюреше Хыристян Динге бургъандыла, Грег алфаветни кошахла салып Орус тилге келишген алфавет хазырлап аланы окувга тюзелтгендиле. Былайлык была Орус-Слав халкла сивилизатсионну басхычларын ёрлей теберге оџ табхандыла. Кеслерине базган кёзювлеринде ва чабывулчу Тюрк-Монгол кавумлагъа кайырылырга да башлагъандыла...

Асхак Темир Алтынорданы чачхандан сора аны джеринде кючлю бир Тюрк кыраллык орналмады. Тюрк халкла да оруслача кинязлыклагъа бёлюндюле. Бу кёзювде Москва кинязлыгы айнып, кючленип, слав халкланы бирлигин курап керти маџанада кыраллык болургъа оџ тапхан еди. Тюркюле ва тюшман карнашла болуп чачув-кучув едиле, иш терсине айланып еди...

Москвада Чарлык-Патчахлык даулет куралгъандан сора, Патчах Иван Грозныйны кюнюнде Ересей алгы бурун Казан Ханлыкны, ызындан да Астархан Ханлыкны чачып джерлерин кесине кошту. Тюрк Кыраллык (Османлы) Кырым Ханлыкны корулагъаны себепли аџа тиерге кесине базалмады. Иван Грозный была андан сора келген патчахла Казандан Ураллагъа дери джайылгъан топураклары кючлегенден сора алларын кюнлюм таба айландырдыла. Дон была Волганы арасын кючлеп, бюгюнџу Калмуканы джерлерин да алып Кафказ Тавланы шималындагы даџыл тюзлени да кючледиле, Кафказны Тавлу Халклары была хоншу болдула.

Сёзю булаында не етип себебин аџылаялмагъан бир затымы чертерге излейме: Ересейни Казан Ханлык была Астархан Ханлыкны чачып джерлерин кесине кошуп ызындан да Шимал Кафказгъа дери ене айлангъан заманында Тюрк Патчахлыкны башында Аврупаны калтыратхан Солтан Сюлейман Патчах болгъанды. Ол Москвагъа бир келечи джиберип Ересей патчахгъа “орунџда тур, муслиман халкла была кюрешме” десе, джеринден да кымылдааллык тюл еди. Калай есе да Тюрк патчах Кырым Ханлыктан калгъан джерледе джашагъан муслиманлары санџа да алмагъанды. ДЖыл сайын Аврупа кыраллагъа чабып турмай, Кырымча Алтынорданы джеринде куралгъан калгъан ханлыклагъа да арка болса еди ала да Солтанџа бойсунуп джашарык едиле, Ересей да чырт бир тыйгыч болмай Камчаткагъа дери болгъан учсуз кыйырсыз топураклары карап карагъынчы кючлеаллык тюл еди, Кафказгъа да алай тынч келеллик тюл еди. Тюрк Патчахлыкны танбылары тюшюмеген кысха ёмюрлю политикасы Ересейни дуняны ем уллу империяларындан бири болуруна себеп болгъанды. Солтан Сюлейманны да андан сора келген патчахлары да джанџылыч политикалары Кафказны да Итил-Уралны да кадарсызлыгыды, насыпсызлыгыды.

Ересей имперялизма калгъан имперялизмалагъа ушамайды. Ала кодугъа ашалмазча бир “бойсунгъанлык”ны излеген болмаса кючлеген джерлерине кеси адамлары келтирип колонизася етмегендиле. Етген еселе да Канадача, Авустралача адам джашамагъан джерледе етгендиле. Ересей а кючлеген джерлерине кеси халкын орналтып алайлары кесине ёмюрлюк джурт етген политиканы джюрютгенди. Сёзючюн Кырымда да, Итил-Уралда да, Кафказда да колониячы

оруслуланы саны юйюр халкланы санындан кёпдю, барыда аланы аталарындан калгъан топуракларындан хайырланып джашайдыла. Юйюрлени ва кеси Атаджуртларында джуртсуз етгендиле.

Ересейни Кафказны кючлегени...

Ересей алгъы бурун Кобан была Терекни шимал джанына казаклыла была оруслуланы орналтып слав колонияланы курагъанды. XVI. Ёмюрню екинчи джарымындан башлап айтылгъан сувланы кыйырлары была керек кёрюлген стратежик джерледе Хазардан Каратеџизге дери кёп калала ишлеп ичлерине Орус аскерле салгъанды. Ем ахырында Мездокдан Тифлисге дери баргъан аскер джолну да ишлеп тавусханды. Тюрк Патчахлык карывсуз бола тебрегенинде ва Кафказ халклагъа уруш башлатханды.

Не аявсуз екиджюз джылны бадырылгъан урушлада Кафказлыла ем адам ем да экономик кючлерин тавусуп мадарсызгъа джетгендиле. 1864 джылда Бютев Шимал Кафказ Ересейге бойсунады. Андан сора кыйынлыклары, халекликлени ем аманы башлатылады: Атаджуртдан сюрюлюв. Кюмбатханда джашагъан черкеслиле была абазалыланы 90 %'и Атаджуртларындан ёмюрлюкге юзюлюп Тюркге сюрюледиле. Калгъан халкладан да онмиџле была саналгъан адам сюрюлюп алайлада да юйюр инсанланы саны азайтылады. Юйюрледен бошалгъан джерлеге оруслула была казаклыла джерлешдириледи. Енди, 6000 джыллык Адигей ДЖуртну аслам джартысында оруслула джашайдыла. Адигейде оруслула джашагъан джерлени иеси кимди? Сюрюлген черкеслиледен артда калалгъан бир увуч адыглыламы? Колониячы оруслуламы? Мыџа джувап тапхан ем тынчды ем да кыйынды.

Тынчды, сюрюнден бери бир была джарты ёмюр (150 джыл) озгъанлыкгъа бютёв дуния Адигейни адыглыланы Атаджурту болгъанына шагъатды, тарых да шагъатды. Кыйынды, 150 джылдан бери алайда джашагъан оруслула алайгъа кеслери келмегендиле, кыралларыны буйругъу была келгендиле. Кюнню биринде Шимал Кафказ азатлык алып кеси еркин давлетин курада была не етерикдиле? Кайры кетерикдиле? Бу проблемни табы была тюзелтир ючюн бир орта джол табаргъа керекди. Атаджуртларындан сюрюлген адыглыланы джерлерине узуну была кеџине еркин орналып джашагъан оруслула ызларына кысталмасала да арлакгъа джанларгъа керекдиле. Муну да

шималдагы кеп тюзле таба болганы таб тюшерикди. Юйюр халкланы ичинде джашагъан славиянланы Ставропол, Краснодар крайланы тегерегине корагъанлары алай уллу кыйынлык тюдю. Мындан ары тавлу халкланы етер затларыны ем кереклилеринден бири адам санларын кёбейтгенди. Муну куру чеченлиле есгергенди. Калгъанла ва терен джукугъа кетип турадыла. Артыксыз да черкеслиле куджур муджур сылтавла была тавусулуп барадыла: асыры бек джувуклук джюрютген, куллук-ёзденлик джюрютген, калгъан тавлу халклагъа кошулургъа сюймегенлик, кеч юйленген кайгы дегенча чурумла... Адам санга кошулгъанладан ёлюп айрылгъанланы саны кёпдю, деп оюм алайды. Бизни малкарлыла да алача кёрюнедиде. Айтылгъан кургак чурумланы джок етер ючюн Ыслам Динге каты кадалыргъа керекди. Джувуклук джюрюткенни чегин мени сартынга 7 атадан 5 атага ендирирге тыйынчлыды. Шахар джашавда джувугъун таныгъан бек кыйын болганды. Тиширувланы 22'ден, еркишилени да 25'ден оздурмай юйлениргенни каты адет етерге керекди. Бу уллу проблемни табыча кетермесек Атаджуртну ёмюрлюкге колда тутхан бек кыйын боллукду. Оруслула бурунча кёбеймейдиде, бу зат бизни ючюн уллу ашхылыкды. Ала азайсынла, биз да кёбеейик. Сабий тувгъанны санын 25-30 промилден енишге тюшюрмезге керекбиз. 40 джылда адам саныбыз екиге катланыргъа керекди. Былай етип саныбызны кёбейтсек, колонячиланы да джюректери джукарыр, бизден илгенирле.

Менден бир компло теори...

Келлик джыллада мен умут етген бир тюрленмеклик ортага чыгарыкды, деп оюм етеме: Балтыкдан Пасификге дери учу кыйыры болмагъан, миллет байлыгы халкына теу юлешинмеген бир давлетни демокраси была джюрютген бек кыйынды. Бюгюнгу Ересей Федерасионну джеринде Балтыкдан Ураллагъа, Уралладан Байкалгъа, Байкалдан да Пасификге дери юч айры давлет кураллык болур, деп умут етеме. Ересей ючге бёлюнсе, калгъан джесир халклагъа кюн тувары ажымсызды. Уралладан арыда джашагъан орус халкны джашаву, кюн батхан табада джашагъанладан бек учхарады. Алай а кыралны бай етген джер юсю-джер тюбю байлыкка джанындан карасак Сибирни топраклары биринчиликни аллыкды. Бу себепден, кюнню биринде

алайда джашагъан Орус халкны “кыйынлык кѳрген биз, завук етген ала” деп Москвагъа каршчы болуп козгъаллыгъы акылгъа келишеди. Алай болса ва Уралланы арысында еки не да юч айры давлет куралыргъа боллукду. Былай болуп Орус Бирлик чачылса, Орус болмагъан халкла да азатлык алыргъа оѳ табарла. Болмаса ва джарык кюн кѳрюрлери бек кыйынды, деп оюм етеме...

Орус-Тюрк Кюреш коюлургъа керекди...

Орта Азияда джашагъан муслиман халкла была Кафказда, Итил-Уралда джашагъан халкланы ачык теѳизледе кыйырлары болмагъаны, аланы бир башха насыпсызлыкларыды. Кобан Сувну тогъайыны ичинде джашагъан Адигейлилени джок етилип джерлерине славиянланы орналтгъанны магъанасы енди качандан да бек аѳылашынады. Тавартында джашагъан Ерменлилеге Тюркия была Азербайджанны арасын бѳлюрча автономия джарашдырылгъаныны магъанасы да алайды. Былайлык была Муслиман Халкланы арасында байлам джюрютюлмесин, деп Ересейни колу была арагъа хар тюрлю бурув салынѳанды.

Мында, тюркюле бошуна айтмайдыла: “Домуздан пост болмаз, Москофтан дост олмаз” = [тоѳуздан тон болмаз, Орусдан тост болмаз] деген сѳздю.

Орус была Тюркню ѳмюрледен бери бир бирлерине тюшман болуп тургъанлары да иги бир иш тюлдю. Мунда ем бек хатасы болгъан да Орусду. Мектаплада, тарых китаплада Орус сабийлеге Тюрк-тюшманлык юретилип турады. Ендиги дунияда халкланы тостлугъу ем алапат политикагъа саналады. Тюрк была Орус да мындан ары керти магъанада шох болуп джашаргъа керекди. Кетген ѳмюрледе джюрютюлген тюшманлыкны джаѳыртып тургъандан файда джокду.

XV-чи ѳмюрню аягъына дери Тюрк кавумланы Славиян-Орус кавумлагъа артыклык етип тургъанлары кертиди. Алтынорда чачылгъандан бери ва Оруслула Тюрк халкладан артыгъы была ачувларын алдыла, алай а тоймадыла. Ересей Кырал, кеси была бек кюрешмеген Османлы Патчахлыкны чачхынчы еки ѳмюр была джартыны кюрешди. Орталама хийсапха кѳре хар 11 джыл сайын бир уруш чыгъарып тургъанды.

Бу уруп кыргъан урушчу политиканы еки джанына да ашхылык келтирмегени енди аѳылашыныргъа керекди. Мындан ары езеуликни,

тюшманлыкны джерин шохлук, тостлук алыргъа керекди. Бютёв Тюрк халкла да Кафказ-Тавлу халкла да мунча ёмюрден бери Орус халкла была хоншу болуп джашагъанлары амалтын, динлери башха болса да бир бири халилерин бек иги биледиле. Кюлтюрлери де ушаш болгъанды. Аврупалы бир хыристиян была бир оруслу бир бири была чыртда келиширик тюлдю. Аврупалы орусуну енишге кёрлюкдю, кесине кулдук етдирирге кереклиси джок есе аја бурулуп да карарык тюлдю. Алай а динлери айры болгъанлыкъа бир оруслу была бир тюркю кёп затлада бир бирлери была келиширикдиле, ушаш оюм етерикдиле, бир бирлерин енишге кёрлюк тюлдюле. Мени бу айтханларымы джаңылыч болгъанын киши да айталлык тюлдю, керти болум былайды.

Мындан ары калай джюрюрге керекди?

Тюз оюм етгенлеге "керти" бирди, талай "керти" болмайды. Бу керти да тюркюле была орусуланы тослук ичинде джашагъанларыды. Муну жеополитик джаны была да экономик джаны была да сансыз санавсуз айдалары барды.

Бюгюн дуняда кюкю кыралла бир бирлери была жеополитик, жеостратежик бирликле курагъандыла. Сёзючюн Аврупа Бирлиги, АБД-Канада Бирлиги, Пасифик Давлетлени Бирлиги, Муслиман Давлетлени Бирлиги, Араб Бирлиги, дб... Миллардан артык адам санлары болгъан Кытай была Хиндистан да кеси башларына бирер бирликдиле. Африкалыла да бирлик болургъа кюрешедиле. Дуняда кеси джаңыз калгъан юч миллет барды: Тюрк, Орус, Иран. Иранны юсюнден сёлеширге излемейме, хоншулары была иги джашаса кесине игиди. Алай мени кеси юсюбюзден айтырым олду: Балтыкдан Пасификге дери бютёв шималны толтургъан славиянла была Адриатикден Байкалгъа дери созулуп джашагъан тюрк-муслиман халкланы бирлиги калайгъа баргъан ашхылыкды. Дин башхалык бу бирликни куралырына тыйгъыч тюлдю. Хар кимни дини кесине.

Економи джанындан карасак а сатув-алув ишлени юсюнден еки джаны да бир бирлерине уллу базарла боладыла.

Муну кибик индустри, техноложы, инсан кюч, ишленник матерял, магдадан джаны была да бу еки уллу бирлик бир бирлерине болушаллыкдыла, кючлери да муја джетерикди. Былайлык была ем

кеслери ёсерикдиле ем да бир бирлерин ёсдюрюкдюле. Економик биргелик, бай кыралланы економик султаларындан аланы корувларыкды. Орусну тыш-сатув байлыкларын Тюркню юсюнден калгъан давлетлеге базарлагъан иш бек тынч боллукду. Аладан да ызына кайтарыкды. Бу зат калайгъа баргъан игиликди.

Мен айтхан биргелик керти кёлден болушлусуча джюрютюлсе 20 джылгъа бармай аврупалыла была америкалыла кайгыгъа тюшюп илгенип тебирерикдиле. Орус была Тюркню байлыгъы талай Аврупа етерикди.

Политик биргелик болса ва бу блокну аллына сюеллик не бир кырал не да бир блок боллугъун сагъыш еталмайма.

Ишни кыйынлыгъы неди десегиз, еки джанында да бу мен айгъан политиканы сагъышын етгенле бек аздыла. Бютёв кырал адамла еслерин башларына джыйып тюз онов етип "Биргелик" фикирни еки миллетге да кабыл етдирир ючюн пропаганда етип кюрешселе халкланы ийнамы да, ишанганы да узаймай кючленип каллыкды. Биз бусагъатдан шынкартны кабындырайык, калгъанла да джуклатмай юсюне отун атып турсунла...

Орус была Тюркню биргелик политикасын табы была джюрютюр ючюн етиллик ишлени башында, Ересейни кетген ёмюрледе есги иелерини колундан алгъан джерлерин ызына берири шартды. Шимал Кафказда Ересейни еки тилимди джерни юсюне джапланып тургъаны аја бир байлык келтирлик тюлдю, алай а есги иелерине уллу джараву боллукду. ДЖашав зорлукну ичинде дыгалас етип тургъан юйюрле, аталарындан калгъан джерлерине джагъдан ие болсала Ересейге да арив кёз была карарыкдыла.

Бюгюн Ересей Федерасяда 130 миллион орусла джашайды, муну 2-3 миллиону Шимал Кафказ топураклада орналыпды. Юйюрлени ичинде, аланы джерлерин кючлеп джашагъан славиянлагъа Кафказны шималындагъы кер тюзлюкледе джетер чаклы джер табыллыкды. Артыксыз да Уралладан Пасификге дери болгъан учсуз кыйырсыз топураклары кёбю бошду. Солженитсин да алайлагъа адам орналтыргъа керекли болгъанын айтады. Былайладагъы бош джерле гузаба толтурулмаса, кёп халкына джер излеген Кытайны кёзю Сибирге айланып авуз сувлары агъа турады. Кытайлыла Сибирге бир куюла

тебиреселе, Орусну еки ёмюрден бери ие болуп тургъан джерлери колундан кетип калыргъа боллукду. Бюгюн Ересей Федерацияны тышында, ески Совет Союзну топуракларында не аявсуз 20-30 миллион орусла джашайды. Быланы Азияда ем Кафказда ахырларыны калай болурун киши да билмейди. Ем игиси барын да Уралладан Пасификге дери джайылып тургъан бош топураклагъа орналтгъанды. Ересейни романтик кырал адамлары еслерин башларына джыйып Солженитсин айтхан сёзю юсюнден тюз оюм етерге керекдиле.

Ересей 500 джыллык имперялист политикасын коюп хоншулары была джарашса бурундан калгъан джавлукла унутуллукду. "Огъай, башха халкладан кючлеген джерлерими ёмюрлюкге ызына берлик тюлме" деп, турлук есе муну ахырыны не боллугъун айтайым: Орус халкла да, Тюрк халкла да, Кафказ халкла да завулук тапмай, бир бирлерин адам джерине салмай аманны кеми была джашавларын бардырыргъа кюреширикдиле. Тынчлык табарык тюлдюле. Карывсуз болгъан уруп качарыкды, карывлу да аны илерикди. Инсанланы кувачына, тынчлыгына джоуллук ачхала савутха джоуллукду, економи кереклиси чаклы ёсерик тюлдю. Бу болумдан а тыш кыралла, артыксыз да бай кыралла хайырланлыкдыла.

Джашав деген зат былай барып турса, кюнню биринде кюч да, карув да, адам саны да ендиге дери езилип тургъан халкланы колуна ётерге да боллукду. Бары бирге болуп зулмучуну джок етерге козгаллыкды. Ол кёзювде Орус халкны башына келликлени айтхан кыйынды. Бизанс Патчахлыкны ахыры калай болгъан есе Ересейни да ахыры алай боллукду...

Сёзюмю артын байлайым: Адриатикден Байкалгъа дери джайылгъан Тюрк Дуниясы была Балтыкдан Пасификге дери созулгъан Орус дуня бурунгу тюшманлыкланы ёмюрлюкге думп етип бирге болсала, завук джашавгъа джетерикдиле. Тыш кыралладан да, блоккладан да алагъа заран келлик тюлдю. Кафказ халкланы да карагы кюнлери джарырыкды.

Орус политикачылагъа была Орус интеллигенциягъа айтыллык бир еки сёз барды: 200 джыл алгъа Праг шахарда урлугъу атылгъан, алай а Ересейде ёсерге мадар тапхан "Панславизм" = Славчулук идея, Екинчи Дуния Урушну ахырында, славиян болмагъан бир диктаторно (Сталинни)

колу была керти болду. Бютёв славиянла бирге болдула. Болса да ем башда чеклиле была полкала бу бирликни сиңиралмадыла. Ем ахырында, мадар тапхан кюнлеринде азатлыкларын колгъа алып, Натогъа да кошулуп Ересейни туврасына сюелдиле. Словакладан украннылагъа дери джаңыз бир славиян халк Орусха бойсунургъа излемеди, ала да азатлыкларын колгъа алып аврупалыла была тост болдула. Енди аппа ачык баям болгъанына кёре, "Славчулук Идеа" романтик бир талпувдан башха зат тюлдю. Славиянланы да калгъан миллетлени да кеслери сыйгенча джашаргъа коюгъуз.

Енди дуния тюрленгенди, Ленинни Комунизмини инсанлыкгъа салгъан кыйынлыгъын унуттурургъа кюрешигиз. Бу караңы 70 джылны ичинде Совет Блокну ичинде джашагъан инсанланы кёрген кыйынлыклары айтып бошалырча тюлдю. Ахырда да бир кесекни тюз оюмгъа кайтыгъыз, адамулуну завуклугъуну юсюнден да сагъыш етигиз. Миллетчи егоизманы коюгъуз. Артыксыз да етник миллетчиликни чучхуп шынкартгъа кёрюк была бармагъыз. Зор была кючлеген джерлеригизни бир кесегин ески иелерине, ызына берсегиз, дуния караңы болупму каллыкды? Сизни была бирге джашаргъа излемеген халклагъа да башеркинлик беригиз. Муну етмесегиз джесир халкланы да Аллахны да каргъышы юсюгюзден кетерик тюлдю, завуклук табарык тюлсюз...

Шимал Кафказны Азатлык Кюрешини стратежик програмы...

Советле чачылып, темир бурув оюлуп алайдагъы керти болум белгили болгъунчугъа дери, Шимал Кафказда федератиф бир девлет куралырына ийнана едим. Енди бу фикирим тюрленгенди. Нечюн десегиз, айтырым олду: Комунист Совет Власт, Орус болмагъан халкланы тил-диалект башхалыкларына, не да субетник енчиликлерине кёре айры миллетлеге тергеп, аланы бирликлерин бузар ючюн 70 джылдан бери кюрешгенин биле едим. Миңле была джылдан бери биргелей джашагъан Тюркистанны тюрклерин Ёзбек, Тюркмен, Казакх, Кыргъыз, Каракалпак... дегенча айры миллетлеге бёлюп, айры республикала не да автоном республикала курап аланы кеслерин да айры миллетле болгъанына ийнандыргъанды. Совет Власт чачылгъандан сора гузаба бир Бирлешик Тюркистан Давлет кураргъа амал джок еди. Себеби да аты айтылгъан халкла бусагъатда бир миллет болгъанларына

ийнанмайдыла. Куралса да бир бирлери была гырмыр болуп джаңы куралгъан давлетлерин чачып кояргъа боллукдула. Ем табы айры айры давлет курагъанлары еди, алай да етдиле. Келлик джыллада “конфедерасйон” не да “федерасйон” курарла, деп умут барды. 1000 джылдан артык бир замандан бери бирге джашагъан Итил-Урал Тюрклени да Казан татар, Башкырт, Чуваш деп юч айры миллетге айырып, аланы атлары была автоном республикала курап кеслерин да бир бирлерине езев етгендиле. Быланы да бир джерге келтирип гузаба бирлик давлет курагъан бек кыйын еди. Болса да азатлыкларын алалмагъанлары себепли ески болумларында бир тюрленмеклик болмады. Азат болгъунчугъа дери кеси оюмлары была бирлик болургъа имперялист Руся еркинлик берлик тюлдю.

Бир халкны талай халкга бёлгенни ем аман юлгюсю ва Шимал Кафказдады. Тил-диялект башхалыклары болгъанына, Совет Властчыла аланы бёлген кёзювде алай бек да кыйналмагъандыла. Не есе да Дагъыстанны бир миллетге санагъандыла. Калгъан Шимал кафказыланы ва Чечен, Ингуш, Шимал Осетя, Кабарты-Малкар, Карачай-Черкес, Адигей, Абхаз деп талай кесекге бёлгендиле. Осетяны бир джартысын а Кюнлюм Осетя Автоном Област деп Гюрджюге бергендиле.

70 джылны мындан алгъа, револутсия была патчахлык чачылып кюн тувгъанында аты айтылгъан халкла биригип “Шимал Кафказ Джумхуриет” ни курап 11. Май. 1918’де бютёв дуниягъа белгили етген едиле. Бир джанындан Ак оруслула бир джанын да Кызыл оруслула кан тёгюп, джан алып кагъанақ кюнлерин джашагъан джаш джумхуриетни джок етдиле, халкларыбызны дагъыда тутмакгъа салдыла. Ол кёзювде ичлерине оруслула была орус кюлтюр бусагъатдача кирмеген еди. Айрылык урлук атылыргъа юрешилген есе да айнымагъан еди. Дин кюч да карывлу еди. Бу себепден, мадар табылгъанында “Бирлик Давлет” кураргъа тырмашгъан едиле.

Енди болум алай тюлдю, кючлю бир федератсия курагъан бек кыйын кёрюнеди. Мынџа барамта болгъан, тыйгъыч болгъан бек уллу бир себеп да ичлеринде орналып джашагъан славиянланы саныны кёплюгюдю. Советлени колу была етник миллетчилик алай кючленџенди, ол джаман халны карап карагъынчы думп етген бек кыйынды. Бу болумгъа кёре, Шимал Кафказда алгъы бурун демократик

бир “Конфедератсия”, Исвичреге ушагъан бир конфедерасйон курагъандан ары амал джокду, деп оюм етеме.

Конфедерасйонну аты: “Кафкася Конфедерасйону” болса тап тюшерикди. Тавартындагъы Гюрджю, Ерменли, Азери республикала “Кафказ” сёзню джюрютмейдиле. Бизни миллет атыбыз “Кафказ” болгъанына кёре, давлетибизни аты да “Кафказ Конфедератсия” болургъа тыйынчлыды.

Конфедератсияны ортаклары белгилиди: Дагъыстан Республика, Чечен-Ингуш Республика, Кабарты Республика, Осетя Республика (еки Осетя биргелей), Карачай-Малкар Республика, Адигей Республика, Абхазя Республика.

Бир кыралны курулушунда неле болургъа керекли есе, бу джумхуриетледе да болургъа тыйынчлыды: Президент, Министер Президент, министерле, миллет ёкюллери (Меджлис). Ич тынчлыкны джюрютюрге полис, бютёв министерликлени шахарлада, елледе офислери, куллукчулары, дб... Тыш кыралла была джюрютюллюк ишлеге карагъан Тышишлени Министери Конфедератсиягъа берилирге керекди, аны кибик бютёв аскер ишлеге карагъан министерлик была аскер кючню онову да Конфедерасйонну колунда боллукду.

Бирлешген Миллетледе Конфедерасйонну келечиси болгъаны кибик протокол ишледе тыш кыралланы президентлерине теулик орун Конфедерасйонну президентини колунда болургъа тыйынчлыды. Конфедерасйонну хокумети, республика хокуметлени арасында тутурук болгъан куллукну тындырлыкды. Ем башта келген куллугъу да ем кысха заманда конфедерасйонну федерасйонга авушдурур ючюн етилирге керекли хазырлык ишлени етгенди. Бу ишлени башында ва: тил биргелик, кюлтюр биргелик, тарых биргелик, идеа биргелик, топурак биргелик, джашав биргелик, бир миллетге менсубийет (кафкас миллетден болгъанына ийнам) дегенча миллетни кадав ташлары бардыла. Конфедерал Хокумет быланы кючлендирир ючюн тохтамаздан кюреширге керекди.

Тил биргеликни юсюнден бир еки сёз айтыргъа керек болады.

Атаджуртда джашагъанланы бары орусчаны билгенлери себепли тыш кыралла была болгъан ишледе, ичкериде офитсиел (ресми) ишледе бир авукну Орус тилни джюрютмей амалыбыз джокду. Келлик заманда юйюр тилледен кайсы тил барыбызгъа да тап тюшсе аны офитсиел тил етерге

керекди. Муну кайсы тил боллугъу белгили болгъандан сора мектаплада окутуп бютёв джаш тёлюлеге юретирге тыйынчлыды. Калгъанла да болумларына кёре юрене барырла.

Конфедерал мектаплада, университетледе окув орусча была бардырыла тургъанлай тюркча была ингилизча да юретилирге керекди. Анатил куру республикаланы мектапларында окутулса джетерикди.

Ингилиз тилни кючю была Аврупа кыралла была ем да Америка была тостлук курап, келлик заманда имперялистледен келлик зарандан кесибизни корувлар ючюн арка табаргъа керекбиз. Ала была каты тостлук джюрютсек, економибиз да кысха заманда кюч табарыкды, тюзелликди.

Конфедерасйонну калай куралырыны юсюнден...

Хар республика, бир бири была теҗ санда делеге (сёзючюн онар) сайлап арашахарда джыйыллык шурагъа (Конфедерал Меджлисге) иерикдиле. Быланы бары 7 республикада джашагъан ем билимли ем сыйлы адамла болургъа керекдиле. Делегатсия бу 70 адамдан бирин тамадалыкгъа сайларыкды. Кураллык хокуметте: тыш ишле, миллет корувлав, култур, окув ишле, поста была джолла, енержи была табигъат байлыкла, тыш алув-сатув, республикала арасы координасийон, теҗизчилик, туризм киби ишлени джюрютюрге министерликле куралгъаны тыйынчлыды.

Конфедератсияны министр президенти болмаса да болур, бу куллукну президент етерикди. Артда хар не да джерин табып ишле тюзелгинчиге дери Конфедератсияны Президенти еки джылда бир сайланса, хар сайлавда президентлик куллук джумхуриетледен бирине авушдурулса тап боллукду.

Ал кёзювледе Конфедератсияны президентин да, кабинетин да огъарыда айтылгъан Конфедератсия Меджлиси сайларгъа тыйынчлыды.

Конфедерасяаны ара шахары...

Ем табы ДЖахаркала (Грозный) еди, алай а урушта Орус бомбала шахарны джер была бир етгенди, петрол рафинерилери была нуклеер сантралла да джувук болгъаны себепли хавасы таза тюддю. Ем табигъатыны ативлугъу ем да федере джумхуриетлени барыны тюз

ортасында болганы себепли Тереккала (Владикавказ)ны арашахар болуру бек тыйынчлыды.

Ортак тил...

Ортак тилни юсюнден тюз онов етген маға кыйынды, муну билимли адамладан куралган бир шура етерге керекди. Алай а кумукча была карачайчаны тышында калган тиллени ортак тил етген бек кыйынды. Мадар болса Чечен тилни сайлар едим. Быладан бирин сайларга тыйынчлыды деп оюм етеме.

Колонячы оруслула / славиянла не боллукду?

Колониячы оруслуланы / славиянланы Кафказга келтирилип алайда орналтылып тебрегелеринден бери 300 джылга джувук заман озганды. Быланы аслам джартысы ва советлени кюнюнде келгендиле. "Енди мында джашаганыгыз джетерикди, келген джеригизге кайтыгыз" деп, тарбувунга сукмаклык тюз оюмлу бир политика тюлду. Ересейни тюшманлыгын козгагандан сора джукка джарарын киши да айталмаз.

Джюрютюллюк таб политика белгилиди: Ересей бизни калай керген есе биз да аны халкларын алай керюрге керекбиз. Алай а бизге джарашган тюзлюкдю, джумушаклыкды, инсанлыкды. Бу джорукга кере "Турган джеригизде джашагыз, ишлегиз, хайырланыгыз, кыралга джасак телегиз. Кюнлюк джашавда анатилигизни джюрютюгюз, аны алмектапда да джюрютюрге еркинсиз. Орта окув была университетде биз кайсы тилни джюрюте есек сиз да аны джюрютюрге керексиз. Айтылган затланы етерге излемегенле малларын мюлклерин ачхага авушдуруп сюйген джерлерине кергерге еркиндиле" деген политиканы джюрютюрге тыйынчлыды.

Бизни была джашарга излемегенле Ересейни адам джашамаган кең топуракларына керюп алайлада орналып тебреселе муну арты седирер, артда калганла да заманы ичинде кеси разылыклары была Кафказдан кетерле, деп оюм етеме. Дин айрылык, кюлтюр айрылык, менталитет айрылык, миллет айрылык аланы бизден узакга тюртерикди.

Бирге джашаган керювде етиллик бир иш барды: кыралны ишин етген мийик орунлагга аладан оновчу олтуртмазга керекди. Керти болум былай болса, мийик мектаплада окуган славиянла кеслерине

тыйынчлы орун тапмагъанлары себепли Ересейге кеси разылыклары была кайтып тебирерикдиле. Болумсузлары была карывсузлары артха каллыкды. Ала ва ишлеселе, хайырланырла да тынчлык табарла, ишлемеселе ва ач болурла да кеслерине карын тойдурлук джер излерле. Ол джер де Сибирни адам саны аз, учу кыйыры болмагъан битимли топуракларыды. Солженитсин бу оновну ертде огъуна етген еди...

Айтылгъан политика таймаздан джюрютюлсе 20-30 джылны ичинде славиян адамланы саны таӊ кесекни таркайырыкды. Ол заманда конфедерасйондан федерасйонга озаргъа шартла оӊ берликдиле. Ем ахырында Бирлешик Кафказ ДЖумхуриет кураллыкды. Кургъак, карын тойдурмагъан этник миллетчилик, кланчылык етилмесе, Муслиман Дин джюрютюлсе, Кафказлык Идеа кючлендирилсе бу айтылгъан биригювню болуруна шек джокду.

Бютёв Кафказны Конфедерасясы...

Шимал Кафказ, Азербайджан, Гюрджю, Ермен кыралла биригип конфедерасйон курамынла, деген фикир джюрюрча кёрюнмейди. 1917 джылда Револутсиядан сора муну сыналгъанын, алай а джюрюмегенин ким да биледи. 11. Майыс.1918'де куралгъан Шимал Кафказ Республиканы Тыш Министери кумуклу Хайдар Баммат да бу фикирни баш джакчыларындан еди. Алай а пратик джашавда джюрюрге унамады. Нечюн десегиз, Гюрджю Кырал, Абхазя была Кюнлюм Осетяны кеси топурагъы болгъанын кабыл етеди, мадар тапса ол джерлени кесине кошарыкды. Ермен Кыралны ва ем Тюркияны ем да Азербайджанны топуракларында кёзю барды, бу политикасын джашырып да кюрешмейди. Муратына джетер ючюн Кафказ биргеликден есе Руся Федерасйону была тостлук джюрютюрге разыды. Бу себепден еки кырал да Бютёв Кафказя Конфедерасйонну атын да сагъыннык тюлдюле. Азербайджан была Дагъыстанны арасында да чек проблем барды. Совет Власт, Дагъыстанны лезгиле джашагъан бир бёлек топурагъын Азербайджанга берип койгъанды. Бу хаксызлыкны Дагъыстан кабыл етерик тюлдю. Алай а туююшюрге урушургъа керек джокду. Проблем шохлук джорук была тюзетилликди. Еки карнаш налкны бир бири была джавлук джюрютгени Ересей Федератсиягъа джарарыкды. Бу себепден

Шимал Кафказ была Азербайджан бир бирлерине арка болургъа кереклидиде.

Атаджуртну тышында джашагъанла (диаспорачыла)...

Быланы не аявсуз 90 %'и Тюркияда джашайды. Юрдюн была Сурийеде, Израилде таҭ кесек, Америка была калгъан кыраллада да бирер бёлек Кафказлы джашайды. Быладан кюню, джашаву иги болгъанла Атаджуртха кайтыргъа бек излерик тюлдюле. Алай а Атаджуртда юй-джер алып алайда мюлк иеси болургъа огъай дерик болмазла. Юрдюн была Суриедегилени кёбю, Тюркиядагъыланы да таҭ кесеги Атаджуртха табы етип кайтырыкдыла. Алай а быланы Атаджуртда ишанҗылы, завуклу джашарыкларына ийнандырыргъа керекди. Иш муну была да калмайды, Атаджуртха кайтып алайда ёмюрлюкге джашаргъа иннет етгенле жанларындан, малларындан, сабийлеринден, тиширувларындан ишанҗылы болургъа керекдиле. ДЖашав ишанҗылылык каты бегимге алынса диаспорадан ызына кайтырыкланы саны бир милёндан аз болмаз, деп оюм етеме. Тюркияда тилин билген адыглыланы саны бек таркайгъанды, алай а джаш тёлю атаджуртда анатилин джеҗил огъуна юренип каллыкды. Адыгейде адыклы не да кафказлы санын кёбейтген шартды. Славиянла да корасала былайда кёп бош джер табыллыкды.

Бусагъатдагъы джесир Кафказгъа киши да кайтырык тюлдю, кайтабыз дегенлеге да Орус Хокумет оҭ берлик тюлдю.

Шимал Кафказда азат давлет курагъандан сора 20 джылны ичинде юйюр адамларыбызны санын он миллионҗа чыгъарыргъа керекбиз. Муну ючюн биринчи шарт кёп сабий етивдю. Республикала кёп сабий етерге излегенлеге ачха была мал была болушургъа керекдиле. Муну киби бештен артык сабийи болгъан юйледен бир кавум джасакланы алмай койгъан тыйынчлыды.

Адам саны он миллионҗа джетген, экономик кючу айныгъан, еки теҗиз джагъадан тыш кыраллагъа мал сатып мал алгъан, джер тюбю байлыкларындан иги хайырланҗан, туризмин ёсдюрген, малчылык была елчилигин модерн джоруклагъа кёре джюрютген бир Шимал Кафказ ДЖумхуриет Азия была Тюркияны ем да калгъан кыралланы арасында деменҗили бир кёпюр болгъаны киби бютёв дунияда сый кёрген бир давлет боллукду. Бирлигин бегитип, экономисин ёсдюрюп, аскер кючюн

тыйынчылысыча курагъан бир Шимал Кафказгъа не Ересей не да калгъан хоншулары чыртда кыгъыр караяллык тюлдюле...

Туризмни юсюнден...(1993 джылда джазылгъанды)...

Шимал Кафказ Конфедерасяны конфедере давлетлерини барыны туризм байлыклары дуняны белгили туризмчи кыраллары была ериширча келди, алакатды. Кыш туризм да джай туризм да барып тохтагъан дараджада тавушлукду. Шимал Кафказны туризмни Исвичрени туризми была тежелширирге боллукду, алай а Шимал Кафказны учсуз кыйырсыз тежел джагъалары болгъаны себебли андан да алгъа етерикди. Шимал Кафказны туризмни уллу тавушлук конак юлени юсюне тюл да гитче конак юле была пансионланы юсюне олтуртургъа керекди. Былай болса бютёв Шимал Кафказны адамлары юлерин пансион етген сылтав была атив юле саллыкдыла, аладан хайырланып бай боллукдула. Уллу конак юлени хайыры куру иелери была алайлада ишлеген бир белек ишчиге джарагъандан ары озарык тюлдю. Августуряны еллерини барында пансиончулук алай ёсенди, муну кючу была елде джашагъан адамланы бары туризмден ююшлерин толусу была алып, завук етип турадыла. Шимал Кафказны туризмге джаравлу джерлеринде орналгъан елени барында юй-пансиончулук была бек уллу хайыр табылыкды. Сёзючюн бютёв Шимал Кафказда джюз миң юй джылда джюзер конакны солутса муну саны онмиллон болур. Хар конак тургъан кёзювюнде 200 \$ джойса, Шимал кафказда каллык ачханы бары еки милляр долларны озар. Бу калайгъа баргъан асувду! Уллу конак юледен да быллай бир хайырланылса Шимал Кафказда джашагъан адамланы хар бирини ююшюне 500-800 \$ тюшерикди.

Куру туризмден быллай бир хайырлангъан Шимал Кафказны калгъан байлыклары да тергевге алынса Атаджуртубуз 20-30 джылны ичинде бай кыралланы джыйынына кошулуп каллыкды, деп оюм етген акылгъа келиширикди. Ересейни байлыгы бек уллу болгъанлыкгъа ичинде джашагъан инсанла бу байлыктан ююшлерине тюшерикни алалмагъанлары себебли бай джашавну ёмюрге да кёраллык тюлдюле. Бир увуч ересейли бай адам куру да кыралны асывун алгъанлай турлукду. Кетген ёмюрге "Бютёв халклагъа инсанлагъа тежел" деп тахтагъа олтургъан Комунист Партия да кыралны байлыгын халкгъа

юлешир орнуна кодугъа ашалмазча бир кесегин халкгъа чачып калгъанын да партияны оновчуларына юлешип тургъанды. Халкны джашаву Патчаклыкны кюнюнден да аманга кетгенди. Бусагъатда да болум алайды. Бютёв кыралны байлыгыны аслам джартысы ылыхтын байла была мафияны арасында юлешинип турады, халкны ва ёмюрледен бери келген джарлы кюню была джарлы джашаву тюрленмегенди, бу баргъандан тюрленник да тюлдю. Бизни адамларыбызны да джуртубузну да харип етген джесирликди, башеркинликни болмагъаныды. Азатлыкгын алгъан халкыбызны фахмусу, кол баджаруву, ишлегени кесине кулук етип, джуртубузну джерюсю джертюбю байлыклары да кесине калса еди, ендигеге дери Ересейни артда коюп Аврупа кыраллагъа теј болур едик, джуртубуз да Аврасяны Исвичреси болур еди.

Бу мен айтхан, мен санагъан джашав была байлыклары табар ючюн, Хазардан Каратејизге дери бютёв Кафказ халкла азатлык алыргъа керекдиле. Муну да биринчи басхычы, бусагъатда аты автоном кеси джесир джумхуриет курулушларыбызны Совет Властан калгъан оновчуларын, мийик орунлада ишлеген кулукчуларын калдырмай коратып джерлерине джарык оюмлу, миллетин сюјген, азатлык талпыву болгъан патриот адамларыбызны салыргъа бек тыйынчлыды. Брежневни кюнюнден бери тахтада тургъан карт оновчулары мыйылары емпериалистлени колу была джувулуп чайкалып, тюз ајылары думп етилип турады. Быланы халкларына керти кёлден кулук етерлерине мадар джокду, была ДЖејиз Айтматов айтханлай м а н к у р т болуп бошагъандыла. Алай а бу тюрленмекликни джарашувуча игилик была ативлук была етерге керекди. Тюзюн айтырык есек быланы барын харам етип багушха атып койгъан да тюз тюлдю, ичлеринде джуртларын сюјгенле да кёп болурла. Керек кюнде, керек джерде аладан да хайырланыргъа боллукду. Бу айтылгъан иш Чеченде ертде огъуна етилген еди. Ересейни зору была дагъыда сатылык адамла ишни башына келтирилген еселе да азатлык ајы ёсгенди, муну думп етген бек кыйынды. Калгъан халкла да чеченлилени юлгюге алып кеси оновчуларын кеслери сайларгъа тохтамаздан талмаздан кюреш етерге керекдиле.

150-200 джыллык бийибиз Ересейге бусагъатда кол кётюрюрге керек джокду. Етилик олду: автоном джумхуриетлени керти магъанада ич ишлеринде еркин джумхуриетлеге тюрендирюв. Кхрутшов айтханлай "шохлак ичинде бирге джашав". Халкларыбыз бу статюкону алалсала келлик джыллада азатлыкны аллы ачыллыкды, мыга тыйгъыч болурга мадар джокду.

Халкларыбызны халы (1993 джылда джазылгъанды)...

100 джылга джувукну Ересей Патчахлыкны, 70 джылдан артыкны да Совет Властны кючюне бойсунуп джашагъан халкларыбыз бусагъатда сувдан чыкган чабакча болуп турадыла. Дунияга кан салган каты бир властны "тув" деген чаклы бир заманда чачылып калганы бютёв дунияны да шашхын етип койгъанды. Орталык ентда катышып ич уруш (граждан уруш) башларык болурму екен, деп инсанла кайгылы болуп не орунуна да ашарык киерик джыйгъан кайгыга киригенча кёрюнедиле. Алай а бу тубан джашав кёп барлык тюлдю, Москваны оновчулары каты режимлерин бурундача курарыкдыла.

Нени да коюп куру кечим кюрешге ес бёлмеклик иги тюлдю. Ортага салынган тепсиден кеси юлюшюбюзню алыр кайгы была кюреш башлатырга тыйынчлыды. Чечен-Ингуш была Карачай-Малкарны кёрген кыйынлыгындан уллу кыйынлыкны сынарга мадар джокду. Алай есе есибизни башыбызга джыйып келлик замандагы еркин джашавубузну сагышын етерге керекбиз.

Мийик идеаланы планын белгили етип, мийик ишлени тыйынчлысыча болдурур заманны бошха джиберип койган миллетле, артда быллай мадарга тюбемей калырга боллукдула. 1991 джылдан бери талай джыл озду, бу таб замандан чеченлиле болмаса калган халкларыбыз хайырланалмадыла. Совет Властан калган оновчула джерлерин тас етмезге кюрешедиле, халк да не етерге билмей джунчуп турады. Бу игиге ишан тюлдю. Ересей кючюн тапхынчы азатлыкны юсюнден кёз карагы етип кюреширге керек еди. Алай а халкларыбызны азатлыкха хазыр болмагъанлары аылашынады. Арtdан сокуранмаз ючюн тавкелликни колга алган шартды. Халкларыбызны бары биригип чеченлилени кеслерине юлгю етип, азатлыкны джолун ачарга керекдиле. Болса да мени оюмун Атаджуртубузну ичиндеги керти болум была келишмейди. Азатлык умутубуз ентда тунакы бола тебрегенди.

Мындан сорагы джылланы не келтирлигин саклап тургъандан хайыр джокду. Хар озгъан джыл Ересейни кесин бегитирикне болушлук етерикди...

Дудаланы Махмут (Рамазан Карча)...

Алмектапны 4-чю класында окугъан кёзювюмде Дудаланы Махмутну китабын окуп "Атаджуртну кайгысы" ол заманда джюрегиме тюшген еди. Муну алгъаракда да чертген едим. Енди Махмутну юсюнден билгенлерими джазаргъа тыйынчлы кёреме.

1909 джылда Уллу Карачайда тувгъанды. Алмектап была ортамектапны бошагъандан сора Пед. Институтну да бошап дипломасын алгъанды. Устазлык етгенди, фольклор излемчилик ем да едебият была кюрешгенди.

Револутсия башлагъанында 7-8 джыллык джашчык болуп карнаш урушну, окувну бошап ишлеген кёзювюнде да ежовчулукну кыйын кюнлерин сынагъанды. Ол кёзювде огъуна комунизмни джуртубузгъа да халкыбызгъа да завуклук келтирмезин апылап, колундан джук келмей, кесича оюм етгенле была биргелей кан дыгалас етип халкына кулук етерге кюрешгенди. Ежовчулукну кара кюнлеринде джоюлмай калгъаны иги насыбы болур еди, илму излем ишлерин тохтатмаздан бардырыргъа кюрешип тургъанды. Мени оюмуна кёре, джоюлмай калгъаны ол кёзювде кёзге илинирча танылмагъаныды, кеси да бек сесгекли болуп, хата етмезге кюрешип джашавун бардыргъанды. Совет Власт была Нази Германия бир бирилери была урушха киргенлеринде аскерге алынып (1942) фронтха (джепхеге) джиберилгенди. Карачайшахарда джаш бийчеси была бир гитче кызчыгы калгъанды (бу кызчыкны сюргюнден сав кайтып Карачайда джашагъан хапары барды).

Дудаулу Махмут урушну кызыв кюнлеринде Орус аскерчилени ичинде Герман аскерге джесир тюшгенди. Талай джылны джесир кампада кыйынлык сынап келип ем ахырында Авустурягъа, Орус джесирле джыйылгъан капмлагъа ашырылгъанды. Алайда качхынчыла была джесир аскерчиле бир бирлерине джолукгъандыла.

Уруш бошалгъандан сора, Ялта Конферансда етилген оновлагъа кёре, Америка была Ингилиз Совет Властны гражданы (ватандаш) болгъан джесирлени барын ызына берирге сёз бегитгенди. Тавлук Авустуряда Драу сувгъа джувук Спитал атлы шахарны тегерегиндеги кампада

100.000 адам болганы айтылады. Быланы ичинде 7000 шимал кафказлы да болады. Белгили кюн келип джесирле была качхынчыла ызларына кайтарыла тебрегенлеринде бир кавум качхынчыла была джесир аскерчиле ёлюмню кёзге алып мыллыктарын чегетни теренине атхандыла. Аслам джартысы славиян казаклыла была орусладан куралган джесирле была качхынчыла (ичлеринде 6000'ден артык кафказлы) тюбелек Совет Властха ашырылганды. Качып кутулганла джашавда калгандыла, ызларына кайтарылганланы тамадаларын джоюп калганларын да Сибирге ашырганлары мында куру да айтылып турган хапар еди. ДЖоюлганланы ичинде карачайлы тавушлук хирург Проф. Др. Кочхарланы Хаджи Мурат да болганды. Ол кёзювде Махмутну Авустурядагы уллу кампта болуп болмаганын билмейме. Тёгерекде ем да Италя джанында гитджерек кампла болганы белгилиди. Быладан биринде болганына шек джокду. Качып кутулганланы артда тутуп Совет Властха берирге киши да кюрешмегенди. Былайлык была Махмут еки айланып джоюлгандан сав есен кутулганды.

Драу ёзендеги кампладан качып кутулган кафказлыланы аслам джартысы джол табып, 1948 джылдан башлап Тюркиягъа келди. Огъарыда айтылган 7000 кафказлыдан качып кутулганланы саны 500'ден артык, 1000'ден азды. Мени сартынга увак уллу бары 900-1000 адамга джувук болур, деп тергев етеме. Быланы 300 чаклысы да карачай-малкарлыла болур, деген айтув барды. Керти санны киши да билмейди.

Дудаулу Махмут да 1948 джылда Тюркиягъа келеди, Анкара шахарга тюшеди, Башюйюк ел была байлам курайды. Башюйюкчу окувлу адамла была таныш болады. ДЖангылмай есем Сейитбий ёлгенден аз алга бизни елге да келген еди. Карабашланы юйню аллындагы майданда Сейитбий была Дуда улу Махмутну, дагыда бизни елден бир еки адамны ары бери барып аякда ушак етгенлерин кёргенча болама. Карабашланы конаклары болуп бир еки кюн калып бизни елчиле была таныш болгандан сора ызына кайтган еди. Андан сора бизни елге келмеди. Артда юренгениме кёре, ол кёзювде Анкарада джашаган Башюйюкчу Сылпагъарладан Ёкюл Хамзатны ана бир, ата айры егечи Севим была юленеди. Узаймай Дил Тарых ДЖогърафия Факюлтетни

Орус Тил бөлүмүндө устаз болуп ишге киреди. Бу кёзювде еки китап джазады:

1. Карачай-Малкар Тюрклеринин Фаджиасы [Карачай-Малкар Тюрклени Башына келген Кыйынлыкла]. Бу китапны редакциясын Др. Фетхи Теветогълу (малкарлы Алтынчачны башиеси) етеди.

2. Карачай Малкар Тюрклеринде Хайванджылык ве Бунунла Илгили Геленеклер [Карачай-Малкар Тюркледе Малчылык ем Малчылык была Байламлы Адетле]. Бу китапны казанлы ентелигент Хамит Зюбейир Кошай тюркчеге авуштурады. Китапны ал бети карачайча, екинчи бети тюркча джарашдырылганды.

Махмут, 1954 джылгъа дери Анкарада джашады. Ол кёзювде Алманяны Мюнхен шахарында Американы колу была куралгъан "Совет Союзну Излем Инститютю" атлы бир курулуш бар еди. Ол институтде Советледен качхынчы болуп еркин дуниягъа келген интеллигентле, билим адамла ишлей едиле. Быланы ичинде великорусла, малорусла, беларусла, азериле, шимал кафказлыла, тюркистанлыла, гюрджюле, итил-ураллыла, дб. бар едиле. Инститютню Шимал Кафказ Департманында илму излем ишледе кулдук етерге деп Дудаулуну алайгъа чакырдыла. Ол да барды. Алайда таг кесекни ишледе, Америка табасына кирди. 1967 джылда солугъа айырылып Америкагъа озду. Алгъыбурун Патерсонда джашады, сора атакарнашы Проф. Дудаулу Мухаммат джашагъан Норд Каролинагъа кёчюп алайда джерлешди, ёлгюрчюге дери алайда джашады. Махмутну ёлюгюн юйдегиси была джувуклары Патерсонга келтирип муслиман кабырлагъа асырадыла, деп ешитген едик. Махмут была Севимни Айбийче деп бир кызчыклары бар еди. Бусагъатда атасыны юйюнде Норд Каролинада джашагъан хапары барды. Севим да Махмутдан сора узаймай авушгъан еди, аны да Махмутну катына асырагъандыла.

Махмут харип, айтылгъан Инститютню журналларында илму излем етип Орус ем да Тюрк тил была алакат макалала (статсияла) джазды. Андан алгъа, Анкарада заманында, Мюнхенде шимал кафказлы интеллигентле чыгъаргъан "Кафкасы", "Шимали Кафкасы" атлы журналлада да статияла джазгъан еди. Инститютну тюркча "Дерги", ингилизча "Каукасиен Риуиев" атлы журналларында Карачай-Малкарны ем да Шимал Кафказны юсюнден джазгъан макалалары бюгюн да илму излемчиле хайырланган чыгъармала болуп уллу сый табадыла.

Карачай-Малкар халкны 1943-44 джыллада Атаджуртларындан тюбелек юзюлюп Азиягъа сюрюлгенлерини юсюнден кёп статияла джазды. Аланы кёрген кыйынлыкларын бютёв дуниягъа болушлусуча аялатды, юретди. Журналлада, газетледе джазып, радйолада сёлешип, конференслагъа кошулуп тувгъан халкны гюнахсыз джерге сынагъан зорлугъун, кёрген артыклыгъын калгъан инсанлагъа, халклагъа белгили етер ючюн колундан, тилинден келгенни аямай кюрешди.

Совет Власт аны атын тувгъан джуртунда унутдурургъа кюрешсе да ол миллети ючюн кюрешди, миллети ючюн джашады, алай а не келсин комунист режимни чачылып темирбурувну оюлгъанын кёралмай бу дуниядан авушду. Киши кыралда топуракгъа тюшдю, милетини, джуртуну тансыклыгъын биргесине елтди. Аллах джатхан джерин джандет етсин.

Бюгюн дияспорада джюзле была интеллигент джаш адамыбыз была миңле была калгъан инсаныбыз "Атаджуртубуз Карачай-Малкар" деп учуна есе, андагыларыбызны кёрген кыйынлыкларын джюреклерине сиңдиралмай джюрексине есе мында Дудаулу Махмутну уллу ролу барды. Ол келип бизни уятхынчыгъа дери, биз мында джашагъанла ёлю джукусу етип тура едик. Ол барывдан барсак а узаймай джик деригибиз калмай тавусуллук едик, тилибизни да адетибизни да ёрге кётюрюрча джюрек талпывну, учунмаклыкны табарык тюл едик. Карачай-Малкарда Властны джакчылары Дудаулуну "халк тюшманы", "джуртну сатхан", "тыш кыралланы агенти", деп аманлап тургъандыла. Ала не айтсала да алтын топуракгъа тюшгенликге тот болмайды. Махмут Карачай-Малкарны миллет тарыхына алтын джазывла была джазыллык бир патриотду, бир алимди. Бизни барыбызны джюрегинде керти миллетчилик ёртенни кабындыргъан олду. Биз аңа уллу сый беребиз... Не келсин, мен кесим аны была бет бетге таныш болуп сёлеширге мадар тапмай калгъанма. Алай а арабызда кёп мектуп (письмо) джюрюгенди, быланы бары документ багъасы болгъан текстледиле.

Огъарыда айтылгъан журналла была газетледе, джазгъан китапларында Махмут Дуда, Рамазан Карча, Махмут Асланбек псёйдонимлерин джюрютгенди. Комунист дикта режимден качып еркин дунияда джашагъан Орус болмагъан халкланы интеллигентлерини арасында да, Орус интеллигентлени арасында да уллу сыйы бар еди...

Мен Истанбулда "Бирлешик Кафкасы" журналны чыгара тебегенимде ол Мюнхенде джашай еди. Мен аны адресин юренип мектуп джаздым, ол да бек куванып джувап джазды. Сора, кёп бармай Дудаулу аврувлу болуп бир бюрегин алдырды, савлугъу таркая тебегенинде пенсиягъа айырылып Америкагъа кёчюп алайда джерлешди. 1969 джылда мен да Истанбулдан айрылдым. Талай джылны арабызда мектуп джюрюмей турду.

1976 джылда Алманягъа баргъанымда адресин табып Дудаулуна ентда мектуп джаздым, ол да куванч аллы болуп джувап кайтарды. Ол ёлгюнчюге дери мектупларыбыз юзюлмедиди. Огъарыда айтылгъаныча хар бири бир документ багъасы ташыгъан мектупларын тас етмей саклап турама. Бир талайын журналда басмагъа берди есем да калгъанлары енчи архивимде турадыла. Кагъыйланы Назийфа бери келгенинде ая да талайыны фотокописин берген едим.

Дудаулу Махмут Тюркге келгенинде да бош турмай ески картларыбыздан джырла, таврухла джазып алгъан еди, муну кибик литературабызны, фолклорубузну юсюнден да илму излем матеряллери да бар еди. Аланы кёбюн маа джиберди, "Сен быланы редакциясын етип екибизни атыбыз была басмалатыргъа кюреш" деб да осият етген еди.

Алманяда кёзювюмден башлап айтылгъан матеряллени редакциясын етерге башлагъан едим. Алай а китап халда басмалатыргъа амалым болмады. Дудаулу Махмут ертде огъуна авушуп калгъанында мени да кёлюм джукарды, тин карывум тентиреди, талай джылны колума калам алмай турдум. Ем ахырырында Ескишехирде "Бирлешик Кафкасы" журналны екинчи айланып чыгъарыргъа тебегенимде Махмутну матеряллерини редакциясын тындырып, журналны бир санын / томун "Ески Джырла" аты была енчи том етип басмалатдым. Былайлык была китап формунда болмаса да басмалатып Махмут харипни осиятын тындырдым.

Дудаланы Махмут-Юйбийчеси Севим, Кызчыгъы Айбике

Менде бир еки сураты барды, бир бирибизни кёрюрге термилгенлей калдык. Ол керти дунягъа авушду, мен да картая тебиредим. Аллах насып етген есе аны юсюнден бир китап джазаргъа да мурат етеме... Дудаулу Махмутну юсюнден джазар затым кёпдю. Болса да бу иш куру мени бойнума борч тюлдю. Атаджуртда джашагъан илму излемчиле да аны юсюнден тинтивле етип китапла, статьяла джазаргъа тыйынчлыдыла. Артыксыз да аны таныгъан карт тёлую джазывчулары комунист зарлыкны бир джаллы етип билгенлерин джазаргъа керекдиле. Ол сатылык тюл еди, керти патриот еди. Сатылыкла, кеслерин Азиягъа сурген Сталинге махдав назмула, махдав китапла джазгъанладыла. Дагъыда сатылыкла, кеси ашав-джашавларын бегимге

алыр ючюн империял режимге махтав джавдургъанладыла. Бийлерини кёзюне кирир ючюн кеси адамларын тил етип туттургъанладыла. Быллайланы биз кечерге разыбыз, мындан ары тувгъан халкларына керти кёлден куллук етселе.

Керти ашхылык, керти сый миллетни джюрегинде орналгъан была табылады.

Совет Властны каты заманында Алийланы Умарны, Аппаланы Хасанны, Ёртенланы Азретни, дагыда алача патриот ентелигентлерибизни унутдурургъа, думп етерге азмы кюрешгендиле! Енди ала барыда миллетни тёрюне ётюп турадыла. Властны джакчылары да карап карагъынчы унутулдула. Енди джашавда болгъан джакчыла, сизге айтама: ёмюрлюкге унутулургъа излемей есегиз, тоба етигиз, мындан ары тувгъан халкыгъыздан кечмеклик тилегиз, аја уллу сый берип куллук етигиз. Биз да сизни бурун етген аманлыкларыгъызны унутуп сизге сый берейик, не да болса кеси ичибизден чыкгъансыз...

Атаджуртну азатлыгъыны юсюнден ентда бир еки сёз...

Истанбулда чыгъаргъан журналым биринчи санындан башлап уллу бюсюрёв табхан еди. Артыксыз да Тюрк интеллигенсия бек багъа берди. Кёп джазывчула, шайирле, интеллигентле, политикачыла была таныш болдум. ДЖазувларымда атымы артына "Карачайлы" деп кошханымы себеби "Карачай" атны Тюркияда ажимсыз танытыр ючюнге еди, танытхан да етдим. Бюгюн Тюрк интеллигенсияны арасында, университетледе, култур джамагъатлада Карачай-Малкарны аты иги танылады. Ары деричин бизге "черкесли" деп коя едиле, Карачай-Малкар атны излемчи алимлини тышында киши да билмей еди. Енди ва Карачай-Малкар халк Тюркияда иги танылгъан халкладан бири болгъанды.

1969 джылда окувну бошап Истанбулдан айрылыргъа керек болгъанында "Бирлешик Кафкася" журналны басмалав хакын Шимал Кафказ джамагъатладан бири юсюне алыргъа изледи. Алай а биз джюрютген политиканы бузуп аман джолгъа тюшерле, деген коркув была басмалав хакны бермедим, ешигин тартдым. Журналны ёмюрю 5 джыл чаклы болду. Алай а бу кысха заманда Атаджурт Шимал Кафказны азатлык кюрешине уллу куллук етди. Аны халал куллугъу келлик джыллада бусагъатдан да иги аялашыллыкды. Мен кесиме бюсюрёв

да сыпас да излемейме, кесим ючюн талпыгъан бир муратым да джокду. Мындан ары еки кайгъым барды: бири сабийлерими джашавгъа хазыр етив, ол бири да Атаджуртну Азатлыгъын дуня кёзю была кёрюв. Биринчини колумдан келгенча етерге кюрешгенме, екинчини ва кёрюрге талпып, Уллу Аллах'дан болушлук тилеп турама...

ДЖук да етмей оздургъан джылларым...

Истанбулдан айрылгъандан сора аскер куллугъуму тындырдым. Ызы была кеси шахарчыгъыбызда 3 джылгъа джувук доктор болуп ишледим. 1973 джылны аягъында ишими Ескишехирге тайдырып алайда ишлерге башладым. Еки джыл озгъандан сора, 1975 джылны аягъында Алманягъа кетдим.

1969-1976 джылланы арасында 7 джылгъа джувук Кафказны, Атаджуртну юсюнден санга алырча бир куллук еталмадым. Сиврихисарда Кирил харифлени юренип Кара Кюбюрню окугъан едим. Аны окугъан кёзювюмде тамада джашчык Мансур 4-5 джыллык еди. Романны юйде тавуш была окуй едим. Карачайча болгъаны себепли джашчык ага бек уллу ес бёлдю. Тышындан юйге кирсем, китапны алып келип мага узатып "Атта Ибрахимни хапарын ентда бир оку" деп учунуп саклавчан еди. Аны сабий джюреги Карачай тил была карачайлыланы хапарына калай да бёлюнген еди, бу затха бюгюн да сейирсинеме. Атаджуртну проблемлерине ес бёлмей оздургъан бу джети джылыма "карывсуз джылларым, бошха оздургъан джылларым" дейме, енди. Бир джагъызчык да болса джазув джажалмадым. Истанбулгъа еки джолда бардым, аныда гузаба барыб ызыма кайтдым. Анкарагъа джувук болгъаны себепли кеп бара едим, алай а андагъы Кафказ джамагъат была байламым болмагъаны себепли бек тюбеялмадым. Адам юйдегили болуп урунугъа ес бёлсе, джашлыкдагъы чёрчеклиги, тавкеллиги таркая кёре едим. Менде да алай болду...

Алманяда озгъан джылларым...

Мадар тапсам, билимими ёсдюрюр ючюн Алманягъа барырма, деп сагъыш етивчен едим. Насып болду, 1975 джылны аягъында Алманягъа бардым, Варстайн атлы бир шахарда Мариа-Хилф Хоспитал деген хоспиталда "Хирурглук" юренирге башладым. Беш джыл сора алайдан Дортмунд атлы шахаргъа озуп Бетаниен Хоспиталда тавушлук бир

хирург докторну катында усталыгъымы ёсдюрюге мадар тапдым. Алайда бир джылны ишлегенден сора дагъыда Варстейн шахаргъа кайтып ески хоспиталымда хирург болуп ишлерге тебиредим. Бу кёзювде, бир джанындан хирурглук юренирге кюреше едим, бир джанындан да Атаджуртну юсюнден китап, журнал, газет дегенча матерялла джыя едим. Былайда Атаджурт кайгъым джангъырды. Талпып учунуп бу затны юсюнден билимими ёсдюрюге дыгалас етдим. Алманяда телевизионла была газетле, журналла Кафказны юсюнден кёп хапар айта едиле, джаза едиле. Китап юйледе да магъа джарарык китапла таба едим. ДЖыйгъан китапларымы окуп Совет Властны юсюнден билгенлерим тагъ кесекни ёсдю. Псёйдонимле была Тюркияда басмалангъан газетлеге, журналлагъа статьяла джаздым. Быланы ичинде Миллет газет была Себил атлы газетлени, Кузей Кафкасы, Тёре, Тюрк Кюлтюрю атлы журналланы атларын чертерге тыйынчлыды. Кеси атым была джазгъаным да бола еди.

1978 джылда джазгъан бир статиямда полонячы бир тарыхчыны китабындан да хайырланып Совет Властны кёп бармай чачылырын, алай а Орус имперялизмни корамазлыгъын ачык бир халда чертген едим. Ол джазывум "Тёре" атлы айлык журналда басмаланды. Артда Совет Власт чачылгъандан сора, мени таныгъан бир кавум окувчуларым бу статиямы еслерине тюшюрюп "Сен ол заманда огъуна Советлени чачылырын калай билген еди?" деп сейирсингъенлерин белгили етген едиле. Мен да "Бу алай кыямыт бир фикир тюлдю. 20 джылдан бери Совет Властны юсюнден илму излем етерге кюрешеме. Мунча джылдан бери юренгъен, билген затларым магъа керти болумну белгили етген еди. Билген затларым, Совет Властда 10 джыл сора боллук ишлени магъа сагъыш етдирирге огъ бере еди" деп джувап кайтаргъан едим.

Йылымаз Невруз-2008

Карачайны литературасы была фолклоруну юсюнден Тюркияда кёлюм ушатханча кюрешалмагъан едим. Алманягъа келгенден сора Дудаулу Махмут была джангъыдан байлам курап бу затны юсюнден излемлерими терен етерге ош тапдым.

Карачайча-Тюркча сёзлюк джараштырдым. Бу кыйын ишни диаспорада мен болмасам етер адам бек джок еди. Тил билгенлени билимлери джетмей еди, билимлери джетгенле да тил билмей едиле. Еки джылны ичинде 8000'ден артык сёзню кагъытха кёчюрдюм. Мен филолог болмагъаным себепли куру сёзлени джыйдым, аланы юсюнден анализ етмедим. Компитур чыкгъынчыгъа дери сёзлени сырагъа салып редакциясын етерге мадар тапмай тура едим, артдан аны да тындырдым. Алай а сёзлюкню ентда басмалаталмай турама. Гузаба басмалатмагъаным иги да болду. Советле чачылып Атаджуртха баргъан-келген еркин болгъандан сора, 1990 джылда Кафказгъа баргъан бир

кузеним (Нуруллах Табакчы) алайдан Карачайча-Орусча Сёзлюк алып келди. Аны да тинтдим, менде болмагъан сёзлени андан алып кошдум. Ол сёзлюкде етилген джангылычланы да кёрдюм. Аты айтылгъан сёзлюк бек уллу болгъаны себебли, етимлени (фииллени) бютёв формлары сёзлюкге алынгъаны. Мен а верблени/ етимлени куру тамал формларын алгъанма.

ДЖырла, джомакла, таврухла, нартсёзле дегенча култур байлыгыбызны юсюнден таг кесек матерял джыйдым, аланы юсюнден тинтювлерими бардырдым...

Йылымаз Невруз-1998

Дортмунд шахарны хоспиталында ишлеген кёзювюмде хоспиталны конак юйюнде маја бир отов берген едиле, алайда джатып коба едим. Ыйыкны ахырында да Варстайнга юйдегими катына бара едим. Ишлемеген кечелеримде еркин заманым бола еди, быллай кечеледе сёзлюкню джарашдырыгъа, матеряллери тинтерге кюрешдим. Бир да назму джарашдырдым: Дудаулу Махмутну маја джазып ийген хапарына кёре, "Карчаны Тавруху". Аны, Америкагъа Дудаулуна джибердим, бек джаратып джувап кайтарды. Назмуну бютёв текстин, Тюркге кайтгъандан сора Атаджуртдан айлана келген бир еки джазувчугъа

бергеним кибик, басмалатыргъа деп Шаманланы Ибрахимге да джибердим. Карачай газетде басмаладыла, алай а текстни кёп джерин тюрлендиргенлери себепли бек ачувландым, андан сора не назму не да караджазув джук иймедим.

Атаджурт ёксюзлюк...

Тюркню танылгъан джазувчуларындан Сюлейман Назифни, Атаджуртларындан ёмюрлюкге кысталгъан кафказлыланы юсюнден джазгъан бир статьясы барды, ол былай джазгъанды: "Мен атасы анасы ёлюп ёксюз калгъанлагъа кыйналмайма. Атаджуртларындан юзюлюп ёксюз калгъанлагъа кыйналама. Атадан-анадан келген ёксюзлюк кюнню биринде унутулады. Атаджуртдан (ёмюрлюкге) айрылгъанны салгъан ёксюзлюгю ва амандан аманга барып турады. Кафказлыланы ёксюзлюгю ёмюрлюкге иги болмазлык, унутулмазлык бир ёксюзлюкдю".

Биз мында джашагъанла, Сюлейман Назиф айтгъан ёксюзлюкню сынап, бекден бек оюлуп барабыз. Кюнубуз не алакат болса да, ишибиз не иги болса да, орунубуз не мийик болса да завуклугъубуз тунакы болады, мыдахлыгъыбыз, мугурлугъубуз белгили болгъанлай турады. Кёзге кёрюнмей турсаң, киши да сени кайгылы болмайды. Тавушсуз келип тавушсуз кетесе. Алай а бек бай бола тебресең, не ва кырал куллукда орунуң бек ёрге ёсе тебиресе зар адамланы кёзлери саңа илинип тохтайды. Сени ёсюмюң тохтатыр ючюн колларындан келгенни аямайдыла. Бир бирледе колларындан джук келмей да калады, кырал аланы фитналыкларын джукка санамай да кояды. Бу кёзювде уялмай ма былай сёз етгенлери да болады: "Ол тюркю тюлдю, атасы Ересейден келгенди. Бу зат билине тургъанлай быллай адамла төрге нек ётдюрюледиле!"

Юйюрлени бу сёзлери адамны джюрегин кыйнайды. Бир бирледе адамны есине алай келеди: "Мен неге ишлеп кюрешеме, кимге куллук етеме? Калай алай да кыйыныңы ит, аркаңы бит ашарыкды. Юйюрле сени тыш адамча кёредиле. Бошха ишлеп кюрешме, ала ишлеген да етсинле, ашагъан да етсинле, сен да кёзге илинмей джашаргъа кюреш". Бир бирледе ва кеси кесиме "Кёзюң кёрмеген, колуң тутмагъан бир Атаджуртну кайгысын быллай бир нек етесе? Тышындан карагъанла бетиңе джук айтмасала да артыңдан кюле болурла" деп соргъаным да болады. Дагъыда алай сагъыш етеме: "Ким не айтса айтсын, кулагъыма

аллык тюлме. Мени керти боллугъу шекли сагъышларым маѣ джашав кюч береди, тюшлерими джасайдыла. Мундан уллу ашхылык болурму? Тилсиз, тинсиз, тюнсюз, кюнсюз, тюшсюз, идеасыз ханс кибик джашагъандан есе, керти боллук есе да боллук тюл есе да мийик идеала была джюрегин толтуруп, учунуп джашагъан кѣп ашхыды" деп кесиме кѣл береме.

Бу сагъышланы ичинде карап карагъынчы адам ортасын тапдым, картая тебредим. Есгерювлерими джазгъан кѣзювюмде джылым 55 болгъан еди. Мындан ары да Аллах айтханны кѣре кѣре барлыкбыз...

Ескишехир, 28. 05. 1993

Компитургъа джюклеп бошагъан кюнюм: 25.12.2005, Истанбул.
